

ГАЛИЧ

ВІПУСК 6

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Ліля-НВ
Івано-Франківськ
2021

УДК 94 (47.867) (08)

ББК 63.3(4УКР)я43

Г 15

Галич. Збірник наукових праць. Вип. 6. / За ред. А. Стасюка. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2021. 200 с.

У збірнику наукових праць вміщено статті і матеріали, присвячені різноманітним питанням історії міста Галича. Авторський колектив становлять дослідники українських і зарубіжних університетів та науково-дослідних установ. Видання адресоване широкому колові читачів, зацікавлених історією рідного краю і його зв'язків із країнами Європи і світу.

Редакційний комітет

Мирослав Волощук (Івано-Франківськ, Україна)

Анета Голембовська-Тобіаш (Плзень, Чехія)

Олександр Головка (Київ, Україна)

Анджей Янечек (Варшава, Польща)

Андріан Юсуповіч (Варшава, Польща)

Віталій Нагірний (Краків, Польща)

Даріуш Домбровський (Бидгощ, Польща)

Дюра Гарді (Нови Сад, Сербія)

Богдан Томенчук (Івано-Франківськ — Коломия, Україна)

Василь Іваночко (Івано-Франківськ, Україна)

Андрій Стасюк (Галич — Івано-Франківськ, Україна)

На обкладинці панорама Галича середини XIX ст.
з колекції о. Антіна Петрушевича (1821—1913)

*Затвердила до друку вчена рада Державного вищого навчального закладу
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
26 жовтня 2021 р. протокол № 9*

© ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2021

© Факультет історії, політології і міжнародних відносин, 2021

© Центр медієвістичних студій, 2021

© Національний заповідник «Давній Галич», 2021

© Видавництво «Лілея-НВ», 2021

ISBN 978-966-668-552-3

ЗМІСТ

Переднє слово	7
ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ГАЛИЧА	9
<i>Богдан Томенчук (Івано-Франківськ — Коломия, Україна)</i>	
Ландшафтно-географічні особливості і просторово-територіальна організація давнього Галича	10
<i>Bohdan Tomenchuk (Ivomo — Ivano-Frankivsk, Ukraine)</i>	
Landscape-geographical features and spatial-territorial organization of Ancient Halych	10
<i>Віталій Нагірний (Краків, Польща)</i>	
Галицький воєвода Коснятин Сірославович: спроба біографічного нарису	38
<i>Vitaliy Nagirnyy (Krkow, Poland)</i>	
Kosniatyn Siroslavovych, Voivode of Halych: an Attempt at a Biographical Essay	38
<i>Олександр Алфьоров (Київ, Україна)</i>	
Печатки госпітальєрів у княжому Галичі та Володимирі (контакти Русі та Латинського Сходу за сфрагістичними пам'ятками)	48
<i>Oleksandr Alfiorov (Kyiv, Ukraine)</i>	
Seals of Hospitallers in Princely Halych and Volodymyr (Contacts between Rus and Latin East According to the Sphragistic Monuments)	48

<i>Олександр Головка (Київ, Україна)</i>	
Боротьба князя Мстислава Мстиславича Удатного за оволодіння Галичем	
(до 800-річчя утвердження князя в Галицькій землі).....	56
<i>Olexandr Holovko (Kyiv, Ukraine)</i>	
The struggle of prince Mstislav Mstislavich the Daring for the control of Halych	
(to the 800th anniversary of the approval of the prince in the Halych land)	56
 НОВА І НОВІТНЯ ІСТОРІЯ МІСТА	 91
<i>Ярополк Клюбa (Галич, Україна)</i>	
Крилоська друкарня	92
<i>Yaropolk Kliuba (Halych, Ukraine)</i>	
Printing house of Krylos	92
 <i>Андрій Стасюк (Галич — Івано-Франківськ, Україна)</i>	
Панорама Галича з колекції отця Антіна Петрушевича (1821—1913)	100
<i>Andrii Stasiuk (Halych — Ivano-Frankivsk, Ukraine)</i>	
Panorama of Halych from the collection of father Anthony Petrushevych (1821—1913)	100
 <i>Володимир Козелківський (Галич, Україна)</i>	
Польське товариство «Сокіл» у Галичі (1903—1939)	112
<i>Volodymyr Kozelkivskyi (Halych, Ukraine)</i>	
Polish Society «Sokół» in Halych (1903—1939)	112
 <i>Андрій Чемеринський (Галич, Україна)</i>	
Вересневі дні у Галичі в 1939 році — забуті епізоди. Початок Другої світової війни і окупація міста Червоною армією	124
<i>Andrii Chemerynskyi (Halych, Ukraine)</i>	
September Days in Halych in 1939 orgotten Episodes. The Beginning of Second World War and the Occupation of the City by the Red Army	124

ГАЛИЧ НА СТОРІНКАХ ІНОЗЕМНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. ПЕРЕДРУКИ	143
<i>Наталія Полонська-Василенко (Мюнхен, Федеративна Республіка Німеччини)</i>	144
Княгиня Романовая Ганна	
<i>Natalia Polonska-Vasylenko (München, Federal Republic of Germany)</i>	
Princess of Roman Hanna	144
<i>Василь Пуцко (Калуга, Росія)</i>	
Давньоруське художнє лиття зі старого Галича	155
<i>Vasyl Putsko, Kaluha, Russia</i>	
Ancient Rus Artistic Casting from Old Halych	155
 ГАЛИЧ НА СТОРІНКАХ ПРЕСИ	165
Археологічні розкопки Ярослава Пастернака в Крилосі на шпальтах української міжвоєнної преси (Частина 1)	166
Archaeological excavations of Yaroslav Pasternak in Krylos on the coats of the Ukrainian interwar press (Part 1)	166
Замітки	195
Автори	197
Інформаційна сторінка	199

Переднє слово

Вельмишановний Читачу, цього річ наша держава святкує 30-річчя відновлення незалежності, закріплене *Актом проголошення незалежності України* 24 серпня 1991 р. Закономірно, що більшість головних наукових, освітніх та культурних заходів загалом в країні, регіонах та поза її межами відбуваються під знаком цього важливого державного ювілею. Тож і наше скромне коло однодумців, об'єднаних навколо щирого пієтету до Галича з його багатою історією, своїми науковими студіями, приєднується до загальнодержавних урочистостей з нагоди Дня Незалежності України.

Галич, без перебільшення, належить до числа державотворчих міст України. Середньовічна столиця над Дністром упродовж століть залишалася значущим політичним і культурним осередком сучасних західноукраїнських земель. Властиво з Галича на основі багатовікового історичного досвіду витворилося сучасне історико-географічне регіональне найменування, відоме як Галичина, що територіально обіймає три області нашої держави — Івано-Франківську, Львівську і Тернопільську, виходячи й за межі України до східних теренів Польщі.

Попри це недавня адміністративна реформа, у ході якої було ліквідовано Галицький район як адміністративну одиницю, практично знівельовала давню державоцентричну традицію Галича, залишивши на мапі України тільки Галицьку територіальну громаду. Звісно, на таку історичну несправедливість уже неодноразово звертали увагу наукова

спільнота та громадськість краю, а депутатський корпус обласної ради надіслав кілька звернень до центральної влади щодо перейменування Івано-Франківського району в Галицький, однак поки безрезультатно. Надіємося, що вже до відзначення чергового ювілею — з нагоди 1125-річчя першої письмової згадки про Галич — окреслені проблеми все ж будуть розв'язані.

Водночас 2021 рік виявився багатим на численні пам'ятні дати, пов'язані з історією Галича зокрема і України загалом. Серед них 880-та річниця перенесення столиці володінь князя Володимирка Володаревича з Перемишля до Галича 1141 р., що стало початком злету Галицької землі доби Середньовіччя; 800-та річниця переможної битви під Галичем 1221 р. військ князя Мстислава Мстиславича *Удатного* із угорсько-польською коаліцією, очоленою галицьким королем Коломаном; 415-та річниця видання *Учительного Євангелія*, виготовленого і видрукуваного 1606 р. в Крилоській друкарні єпископа Гедеона Балабана; 200-річчя від дня народження відомого дослідника галицьких старожитностей о. Антонія Петрушевича (1821–1913); 85-та річниця віднайдення фундаменту галицького катедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці середини XII ст. в Крилосі археологом Ярославом Пастернаком влітку 1936 р.

Отож, актуальних тем для проведення цікавих досліджень з минушини Галича не бракувало. Шостий випуск збірника наукових праць *«Галич»* акумулює в собі 11 різнопланових публікацій 10-ти авторів з України (Київ, Галич, Івано-Франківськ, Коломия), Польщі (Краків), Німеччини (Мюнхен) та Росії (Калуга). Тематично доробок науковців поділено на чотири рубрики: *«Історія та археологія середньовічного Галича»*, *«Нова і новітня історія міста»*, *«Галич на сторінках іноземних досліджень. Передруки»* та *«Галич на сторінках преси»*.

Сподіваємося, що уважне прочитання сторінок збірника розширить, поглибить і доповнить дочасні знання й уявлення про галицьку історію в загальноєвропейському контексті. Нововиявлені сфрагістичні і зображувальні джерела, археологічне підсумування історикотопографічного розвитку міста, порушення дискусійних питань стосовно діяльності осіб та розгортання подій XII–XIII ст., а також висвітлення спортивного життя, археологічних розкопок у Крилосі, першої більшовицької окупації 1939 р. спричиняться до подальшої актуалізації галицької тематики в сучасному історичному дискурсі.

Від упорядників

сторія та археологія
середньовічного Галича

ЛАНДШАФТНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ І ПРОСТОРОВО-ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА

У статті аналізуються окремі ландшафтно-географічні особливості мікрорегіону давнього Галича (Прилуковинська височина), пов'язані з його унікальним розташуванням на межі Великого Євразійського Степу, центральноєвропейського пралісу і Карпат. Саме тут, у Середньому Подністрів'ї, було і перехрестя транс'європейських і транс'євроазійських торгово-міграційних шляхів. Окремі з них були пов'язані з торгівлею «галицькою сіллю», яку здавна продукували у покутсько-бойківському підгір'ї, а складували традиційно у Галичі. Загалом цей регіон Прикарпаття (Мала Галицька земля) виділявся серед інших земель значними природними ресурсами і великою густотою населення. У статті зроблено спробу, узагальнивши наявні історико-археологічні дані, розробити концептуальну схему просторово-територіальної організації давнього Галича відповідно до трьох періодів його розвитку: долітописного, літописного і пізньосередньовічного.

Ключові слова: давній Галич, Прилуковинська височина, Крилоське городище, князівське місто, боярське місто, церковне місто, Великохорватське князівство, Галицьке князівство, Галицька єпархія.

Місто більшою чи меншою мірою завжди виступає як історичний, соціальний, політичний, культурний і релігійний феномен. Не менш важливим є й те, що місто — географічний феномен. Саме він часто лежить в основі всіх інших його складників, зокрема просторово-територіальної організації. Особливо це стосується великих за територією міст-столиць (Київ — 380 га, Новгород — 300 га), а в цьому випадку давнього Галича

(350–550 га), походження і структура якого і до сьогодні ще не зовсім ясні та зрозумілі*.

I. Топографія Галича

а) розміщення давнього Галича на території міста Галича на Дністрі (за Антіном Петрушевичем, 1821–1913)¹;

б) розміщення давнього Галича на Лукво-Лімницькій височині (за Ісидором Шараневичем, 1829–1901)²;

в) розміщення давнього Галича на місці села Крилос (за Олександром Чоловським, 1865–1944)³. Цю гіпотезу підтримують усі сучасні історики.

II. Структурна характеристика давнього Галича.

А. Петрушевич вважав, що давній Галич, займаючи площу 30 км², був сформований із княжого двору на Галицькому городищі, двох передмість та двох фортець: Крилоської і Пітрицької. І. Шараневич вважав, що давній Галич було сформовано з княздвору на Спаському городищі, посаду уздовж Лукви та Успенського собору над Лімницею (урочище над Бідунем – Б. Т.). О. Чоловський приймав за дитинець княжого Галича Крилоське городище, а за посад – поселення в Підгородді. Третьою частиною було передгороддя. Подібну характеристику княжого Галича давали й Лев Чачковський та Ярослав Хмільевський, доповнивши її двором боярина Судислава на Галицькому городищі. Ярослав Пастернак також дотримувався висновків О. Чоловського.

III. Структурна характеристика дитинця на Крилоському городищі.

Вона в основному подається істориками за три- або двочленним поділом. Зокрема, О. Чоловський вважав, що дитинець складається із двох замкнених частин. Одна є градом (дитинцем), а інша – його пригородом (передгороддям). Княжий двір розташовувався на Золотому Тоці, де була й літописна двірська церква Спаса. Галичина Могила стоїть на території пригороддя. Успенський собор був на місці церкви

* Загалом усі основні гіпотези щодо топографії давнього Галича, його структури, хронології та етимології назви запропоновані істориками ще на рубежі XIX–XX ст. Історики новітнього часу головню стояли й стоять на позиціях окремих із цих теорій.

¹ Петрушевич А. Критико-историческое рассуждение о надднепрянском городе Галиче и его достопримечательностях // *Летопись Народного Дома*. Львов, 1882–1888.

² Шараневич И. Стародавний Галич // *«Зоря Галицкая»*, яко альбумъ на 1860. Львовъ, 1860. С. 295–335.

³ Czołowski A. O położeniu starego Halicza // *Pamiętnik drugiego zjazdu Historyków Polskich*. Lwów, 1890. S. 1–23.

Крилоської. Посад був на Підгородді. Л. Чачковський і Я. Хмільовський цілком підтримали визначення О. Чоловського щодо Крилоського городища як резиденції князів та осідку галицьких єпископів. Я. Пастернак, відкривши фундаменти Успенського собору, вважав цю частину городища за єпископсько-митрополичий осідок та капітульний монастир. Княжий двір він і надалі розміщував на Золотому Тоці. На полі Качків було пригороддя, а підгороддя розміщувалося уздовж Лукви. Загалом город Галич, за його словами, займав близько 40 км² (400 га). Новітній дослідник давнього Галича Вітольд Ауліх вважав, що його розкопки не підтвердили тричленний характер структури Крилоського городища, яке все-таки мало двочленний характер. А саме, Золотий Тік був княжим двором, а центральний майданчик городища із Собором був «нероздільною князівсько-єпископською частиною міста». Урочище Качків він вважав за сховище. Хоч у попередні роки він вважав це урочище за «окольне місто», а основна частина посаду розміщувалася уздовж Лукви.

IV. Хронологія.

Говорячи про давній Галич, усі історики кінця XIX — початку XX ст. мали на увазі літописний Галич XII—XIII ст. Правда, А. Петрушевич та І. Шараневич, не маючи достатніх археологічних даних, все ж вважали, що Крилоське городище могло бути «останками якогось первісного, поганського Галича». Розкопки Я. Пастернака на Крилоському городищі виявили велике поселення культури фракійського («українського») гальштату. Тому він почав говорити про Крилоське городище як про давню «трацьку торговельну факторію» і місце «купецького соляного складу [...] Саме ці траки й могли надати торгуючій сіллі оселі на Крилоській горі назву, що починалася з “hal” і була первісною формою княжого і нинішнього “Галич”». В. Ауліх писав, що на території Крилоського городища «ще до виникнення давнього міста» було поселення, яке існувало упродовж VII—XI ст., що недостатньо підтверджено археологічними матеріалами розкопок. Його львівські колеги Юрій Лукомський і Василь Петрик розробили свою концептуальну схему щодо хронології структурного розпланування Крилоського городища. Зокрема:

1. У XI — на початку XII ст. тут вже існувало укріплене поселення.
2. У першій половині XII ст. закладено княжий двір (0,5 га) та Успенський собор. На захід від нього розміщувалася центральна частина міста.

3. Упродовж 1145 р. — другої половини XII ст. Успенський собор став основною містобудівною домінантою розпланування міста.

4. У кінці XIII — середині XVI ст. відбувся поступовий занепад княжого міста.

5. У другій половині XVI ст. — побудова Успенської церкви в системі монастиря, який існує до кінця XVIII ст.⁴

25-річні археологічні дослідження, проведені нами як на території Крилоського городища, так і в його окрузі, дали можливість розробити нову модель історичної топографії давнього Галича. Вона загалом базується на основних концептуальних засадах, висунутих усіма попередніми поколіннями дослідників, кожен з яких в окремих тезах були історично виправдані. Новітні дослідження дали можливість узгодити їх хронологічно і структурно-історично. Вперше авторську концепцію було чітко сформульовано у тезах виступу на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Москва, 1996)⁵.

Новітні історико-археологічні дослідження та аналіз писемних джерел дозволяють виділити три основні періоди розвитку давнього

⁴ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850—1943 рр. Краків ; Львів, 1944. С. 24—48; Ауліх В. Концепції про місцезнаходження давнього Галича в світлі археологічних джерел // Матеріали звітної наукової сесії Інституту суспільних наук АН УРСР. Київ, 1971. С. 81—83; Его же. О детинце древнего Галича // Древнерусский город. Киев : Наук. думка, 1984. С. 12—14; Його ж. Про етапи розвитку і структури давнього Галича // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1980. С. 147—148; Його ж. Княжий Галич // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. Львів, 2001. С. 139—143; Джеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича // Записки НТШ. Львів, 1991. Т. ССХІІ. С. 292—303; Лукомський Ю., Петрик В. Нові матеріали до відтворення містобудівельної структури Галича XII—XIII ст. // Історичні та культурологічні студії. Львів, 2001. Вип. 3. С. 166—182; Петрик В., Лукомський Ю. Архітектурно-планувальна структура стольного града Галича // Матеріали міжнародної конференції. Галич, 2003. С. 93—100; Головка О. Княжий Галич: дискусійні питання виникнення міста і його розвитку як столиці землі-князівства // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018. Вип. 3. С. 82—106.

⁵ Томенчук Б. Три періоди розвитку давнього Галича в світлі нових археологічних досліджень // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. Київ : Інститут археології НАН України, 1996. С. 111—113.

Галича: долітописний, літописний і пізньосередньовічний⁶. Окремо, очевидно, можна виділити і період доісторичного Галича, коли на його території появилися перші великі поселенські комплекси, зокрема городища.

Загалом упродовж багатьох століть територія, де виник давній Галич (Прикарпаття — Подністров'я), була контактною етнокультурною зоною багатьох культур і державних утворень, що вплинуло на всю передісторію та історію міста-столиці. У цій роботі аналізуються лише окремі головні географічні особливості і загальна концептуальна схема просторово-територіальної організації давнього Галича.

1. Ландшафтно-географічні особливості мікрорегіону давнього Галича (Прилуквинська височина)

Давній Галич має унікальне ландшафтно-географічне розташування. Він розташований на межі двох природних зон. Зі сходу це західна околиця Великого Євразійського Степу (Хінгано-Карпатського довжиною близько 8000 км). Із заходу це східна околиця давнього Центральноєвропейського пралісу. У Верхньому Подністров'ї ще в XVI ст. його зафіксовано як *Silva pieczyngarum*. Їх розмежовує велика (40х27,5 км) Бистрицька улоговина (межириччя двох Бистриць і Ворони, 15 км від Галича). Дно улоговини (634 км²) коливається від 250 до 300—350 м⁷. Її границею є ізогіпса 400 м. В часи глобального похолодання вона ставала озером («Мурсіанське озеро» за Йорданом, V ст.). Останнє існування тут цього озера-болота («*Maros lacus*») зафіксоване на мапах Європи XV—XVI ст., в часи так званого «Малого льодовикового періоду»⁸.

⁶ Ауліх В. З історії долітописного Галича // Дослідження зі слов'янської археології. Київ, 1976. С. 120—134; Его же. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура древней Руси. Киев, 1980. С. 113—150; Томенчук Б. Три періоди розвитку Галича // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII—XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Тези міжнародної археологічної конференції. Львів, 1994. С. 19—22; Його ж. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень. С. 111—113.

⁷ Томенчук Б. Галицько-Буковинське Прикарпаття як контактна етнокультурна зона склавинів і антів. До проблеми локалізації «Мурсіанського озера» Йордана / / Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Чернівці, 2019. С. 105—107.

⁸ Мік В. Морфологія Бистрицької улоговини. Фізична географія та геоморфологія. Київ, 2015. Вип. 2. С. 34—42.

Загалом давній Галич географічно належить і до Карпатського регіону (50 км від Карпат), де верхів'я Прута і Тиси розділяють його на дві зони: Західнокарпатську та Східнокарпатську. Саме звідси починається Прилуквинська височина — одне з найвищих (300–450 м) межиріч Прикарпаття між долинами Лімниці і Бистриці-Солотвинської⁹. В її північній частині, зокрема в крайній північній ділянці двох окремих її складових височин: Дністро-Луквівської і Дністро-Лукво-Лімницької у місці великого вигину Дністра, і розташовувався давній Галич. На території першої розміщувалися два основні містотворчі центри давнього Галича: Галицьке і Крилоське городища та велика східна його округа, основу якої складали численні поселення сільського типу. На території другої розміщувався міський посад давнього Галича: підгородівський князівський і галицько-залуквівський боярський та західна його округа, основу якої складали два княжі двори і монастирські комплекси.

Дністро-Луквівська височина мисовидної форми (6,8х4 км) з півночі і сходу обмежена високим (50–65 м) правим берегом Дністра, а з заходу — таким самим високим правим берегом Лукви. З південної, напільної сторони територія цього мікрорегіону давнього Галича була обмежена глибоким (5–6 м) та широким (12–15 м) яром Камінним (довжиною 5 км), по дну якого тече потічок (права притока Дністра). У західній вододільній частині починається інший потічок (Вікторівський, довжиною 2 км, права притока р. Луквиці), який також тече невеликим ярком. За Луквицею невелике (шириною 1 км) Луквицько-Луквівське межиріччя сформоване як окреме мисовидної форми високе (260–295 м) Вікторівське плато. Поверхня Дністро-Луквівської височини (320–275 м) густо порізана численними глибокими ярами та балками. Виділяються лише три більші долини, утворені потічками: Лазарівським, Мурафінським і Козинським (права притока Дністра, довжиною 3–4 км). Крім них, у цій східній частині Дністро-Луквівської височини є ще близько десятка менших досить повноводних потічків. У західній частині цієї височини є лише декілька невеликих потічків. Серед них виділяється Мозолів Потік (права притока Лукви, довжиною 3 км), що утворює окреме мисовидної форми Крилоське

⁹ Койнов В. Фізико-географічні (природні) райони // Природа Івано-Франківської області. Львів : Вища школа, 1973. С. 129; Черноус В. К вопросу о роли ландшафтного фактора в формировании архитектурно-планировочной структуры древнерусских городов Галицкой земли (X–XIII вв.) // Древнерусский город. Материалы археологической конференции. Киев, 1984. С. 146–147.

плато (315,8 м, 1500х700 м), на якому розташоване Крилоське городище. У крайній північній частині Дністро-Луквівської височини (265 м) розміщене Галицьке городище. Загалом периметр території мікрорегіону давнього Галича в межах Дністро-Луквівської височини становить 23,5 км.

Дністро-Лукво-Лімницька височина в межах території мікрорегіону давнього Галича підпрямокутної форми (7,5х3,5 км), з північної сторони обмежена високим (272–227 м) обривистим берегом Дністра, а з заходу також високим (302–272 м) берегом Лімниці. Зі сходу височина різко понижується до рівня невисокого (238–227 м) лівого берега Лукви. З південної, напільної сторони цей мікрорегіон обмежений Сокільським потічком (ліва притока Лукви), який тече невеликим ярком (довжиною близько 3 км). У західній частині (вододільній) бере початок інший потічок (права притока Лімниці). Поверхня Дністро-Лукво-Лімницької височини має значний перепад висоти по лінії захід — схід (в середньому 70 м). Вона характеризується тут повною відсутністю давніх ярів та балок, на відміну від Дністро-Луквівської височини. Окремі невеликі балки є лише з боку Дністра. Поверхня загалом слабо заводнена. Виділяються лише два невеликих потічки: Сокільський («*Керничний-Гліменець*») та Підгородівський-Четверки («*Дунаєць*»), які є лівими притоками р. Лукви. Саме уздовж лівого берега Лукви (240–220 м) і розміщується посад давнього Галича, який доходить до Дністра, де були пристань і торжище. У нижній частині Лімниці біля Дністра розміщувалися й два княжі двори. Периметр території мікрорегіону давнього Галича в межах Дністро-Лукво-Лімницької височини становив 20,5 км.

Загальний периметр території давнього Галича в межах двох вищеописаних височин становив близько 28 км. З усіх сторін він мав чіткі природні межі у вигляді високих обривистих берегів Дністра і Лімниці та глибокого яру Камінний. Лівий берег Дністра і Лімниці тут являє собою широку (до 2 км) заплаву (219–214 м), яка на сході різко переходить у Подільську височину (315–400 м), а на заході так само різко переходить у Войнилівську височину. Посередині обох височин тече р. Луква, яка перебуває як в основі усієї Прилуквинської (Лімницько-Бистрицької) височини, так і в основі просторово-територіальної структури давнього Галича.

Отже, наявність у цьому мікрорегіоні відповідних ландшафтно-природних умов, зокрема як природних оборонних рубежів, також сприяла вибору місця розташування тут давнього Галича як великого військово-політичного поселенського комплексу. Все ж унікальне географічне розташування давнього Галича, передусім, очевидно, було пов'язане з

давніми комунікаційними шляхами¹⁰. Саме тут, біля бродів і переправ через Дністер, на перехресті цих торгово-міграційних шляхів, зокрема транс'європейського, який ішов з Північної Європи на Дунай, і транс'євразійського, який ішов з Азії до Західної Європи, і виник давній Галич. У цьому контексті Галич відкривав «Карпатські ворота» на Дунай та «Дністровські ворота» у Центральну Європу. В їх системі існували й окремі відгалуження, зокрема на Київ (500 км, 17 днів шляху), на Володимир (120 км, 4 дні шляху), на Перемишль (150 км, 5 днів шляху), на Буду і Пешт (500 км, 17 днів шляху). Окрему групу шляхів становили і численні дороги внутрішнього регіонального і місцевого сполучення. Великим було значення й Дністровського річкового шляху до Чорного моря (700 км, 23 дні шляху).

Найбільшими переправами (бродами) через Дністер були Галицька (гирло Лукви), Ганівська (вище гирла Лімниці) і Дубівецька-Перевози (вище гирла Бистриці). На першу виходила головна міська посадська дорога Галича, де розташовувалася й пристань. У південному напрямі вона, як частина транс'європейського шляху, йшла на Татарівський перевал. Через другу транс'європейський шлях у південному напрямі йшов на Вишківський (Торунський) перевал. Через третю дністровську переправу проходив давній транс'євразійський шлях. У інфраструктурі цих переправ важливе місце займали торжища і, безперечно, городища. Зокрема, біля Галицького броду-переправи було два городища: Галицьке і Караїмське. Одне городище було й біля Пітрицького броду.

Унікальність географічного розташування давнього Галича пов'язана також і з економіко-географічними особливостями зазначеного регіону. А саме Галицько-Буковинського Прикарпаття, яке було його окремою великою округою, а загалом Малою Галицькою землею-князівством, багатою на природні ресурси і на відповідно високий рівень економіки та торгівлі при значній густоті населення. Безперечно, це не виключає й інших, вже історичних причин виникнення у цьому регіоні давнього Галича, зокрема пов'язаних як з давніми, так і середньовічними факторами політичного, соціально-економічного і релігійного характеру. Все це накладало відбиток на просторово-територіальну організацію давнього Галича як міста-столиці.

¹⁰ Томенчук Б. Дніпровський і Дністровський транс'європейські шляхи з «варяг в греки» в геополітиці середньовічної України // Україна соборна. Збірник наукових праць. Київ, 2005. Вип. 1. С. 50–55; Його ж. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках одів Центральної і Східної Європи доби Середньовіччя (за Баварським географом) // Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції. Львів, 2001. С. 211–219.

2. Просторово-територіальна організація давнього Галича

Найдавніші сліди заселення мікрорегіону, де виник давній Галич, датуються періодом верхнього палеоліту (23 тис. р. тому). Вони виявлені у верхній, підвищеній північній частині плато Дністро-Луквівської височини¹¹. Саме вона, маючи достатні водні ресурси і зручні долини, заселялася епізодично і в пізніші часи. Зокрема, поселення епохи міді і бронзи виявлене як на берегах Дністра, так і в долинах Лазарівського, Мурафинського, Козинського і Пітрицького потічків, а також їхніх приток. Окремі невеликі поселення цих часів фіксуються й уздовж р. Лукви, як на її лівому, так і правому берегах, та в долинах невеликих приток яру Камінного. Окремо слід вказати на наявність у мікрорегіоні декількох поселень трипільської культури, у тому числі на території Крилоського, Вікторівського та Сокільського пагорбів¹². У крайній південній частині Дністро-Лукво-Лімницької височини розташовувалася північна ділянка великого курганного могильника комарівської культури. Окремі кургани і курганні групи розміщені і на території Дністро-Луквівської височини¹³.

Загалом у період міді-бронзи не відчувається інтенсивного залюднення цього мікрорегіону. Поселення цих часів невеликі і короткотривалі. Ситуація різко змінилася в період раннього заліза (початок I тис. до н. е.). Тоді в Карпато-Дунайському регіоні відбувся процес формування фракійської етнокультурної спільноти та утворення протодержавних об'єднань. Крім того, активізувалися міграційні рухи. Все це сприяло появі в Карпатському регіоні та Подністров'ї великих городищ, окремі з яких ставали військово-політичними центрами міжплемінних союзних утворень*. Одне з них, очевидно, було засноване і на території Дністро-Луквівської височини. Тут відомі три городища, які відносяться до культури фракійського гальштату (IX–VIII ст. до н. е.), а саме Галицьке та Пітрицьке на Дністрі і Крилоське на Лукві. Найбільшим із них у цьому, очевидно, єдиному поселенському комплексі було Крилоське городище (4 км до Галицького і 4 км до Пітрицького городищ).

¹¹ Ситник О. Галич та його околиці в стародавню кам'яну добу // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України. Івано-Франківськ; Галич, 1998. С. 8–12.

¹² Матеріали досліджень Олега Іоаннісіана, Бориса Василенка, Богдана Томенчука, Тараса Ткачука.

¹³ Чачковський Л., Хмільевський Я. Княжий Галич. Станиславів, 1938. С. 13–17.

* На території Галицько-Буковинського Прикарпаття відомо близько 50 городищ ранньозалізного часу. Одним з найбільших є Крилоське городище.

Воно відзначається як великими розмірами (довжиною 1200 м, площею 50 га), так і могутньою фортифікацією¹⁴. Унікальним явищем серед подібних висотних городищ є наявність на Крилоському городищі двох потужних джерел води. Цілком можливо, що Крилоське городище було військово-політичним та релігійним центром у цьому поселенському комплексі. Галицьке городище на Дністрі мало торговельно-економічне значення і, зокрема, використовувалося як склад солі в інфраструктурі транс'європейського шляху*.

У другій половині I тис. до н. е. політична ситуація в регіоні стала ще складнішою, що було пов'язано з новими численними міграціями, зокрема скіфів та кельтів, а пізніше германських племен (бастарнів) та сарматів (язигів).

Загалом на території Дністро-Луквівської височини в зоні городищ відомо і декілька поселень ранньозалізного віку.

На початку I тис. н. е. в Центральній-Східній Європі почався поступальний процес формування і давньослов'янської (венедської) етнокультурної спільноти. На рубежі II–III ст. він був перерваний готською навалою. У кінці III ст. готи підпорядкували Східнокарпатський регіон, а гепіди — Західнокарпатський регіон. У 290 р. між ними відбулася битва біля «міста Галтіс» (за Йорданом). Перші стали політичним стержнем черняхівської культури, а другі — культури карпатських курганів (III–V ст.). Контактною зоною обох стало Верхнє Подністров'я (правобережжя). Саме в цей час біля Крилоського городища функціонувало велике поселення черняхівської культури. Можливо, як говорять окремі дослідники, десть тут міг розміщуватися Карродун (за Птолемеєм) та Галтіс (за Йорданом)¹⁵. Загалом знову відзначається відносно заселення Дністро-Луквівської височини в першій половині I тис. н. е.

¹⁴ Томенчук Б. Фортифікація давнього Галича // Археологія і давня історія України. Київ, 2010. Вип. 1: Проблеми давньоруської і середньовічної археології. С. 335–344.

* Можливо, у назві цього поселенського комплексу вже тоді було присутнє грецьке слово «*hals*», тобто сіль, як про це говорив Я. Пастернак (Пастернак Я. Старий Галич. С. 165). Щоправда, він мав на увазі тоді Крилоське городище, а не Галицьке.

¹⁵ Бандрівський М. Кельтські урбаноніми у Верхньому Подністров'ї // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1992. Вип. 2. С. 40–42; Думка М. Праслов'яни // Жовтень. Львів, 1965. Ч. 12. С. 128.

У V—VII ст. окреслений регіон Подністров'я став контактною зоною між склавіанами й антами. Можливо, саме тут був і Новієтун («Нове укріплення»), що, згідно з повідомленням Йордана, розміщувався біля Мурсіанського озера, яке ми співвідносимо із Бистрицькою улоговиною. Друга половина I тис. н. е. знову була позначена складною політичною ситуацією, пов'язаною з новими міграційними рухами. Зокрема, спочатку гунів, а потім аварів, які проходили транс'євразійським шляхом через карпатські перевали на Дунай. Загалом це був період Великого переселення народів, у тому числі слов'ян, в часи глобального похолодання («велика зима»). Декілька тогочасних поселень відомі і на Дністро-Луківській височині, зокрема в околицях Крилоського городища.

У VII—IX ст. східнослов'янські племінні союзи поступово перетворилися у племінні князіння, зокрема на Подніпров'ї — полян, на Волині — волинян, на Нижньому Подністров'ї — тиверців, а на Прикарпатті — хорватів. Усі вони об'єднані в одній археологічній культурі типу Луки-Райковецької. Це час появи і племінних та надплемінних центрів князівської влади з представників місцевої знаті. Цілком можливо, що в цей час відроджується життя і на території городищ мікрорегіону давнього Галича. Проте, на жаль, їх реальних слідів археологічно не виявлено, хоч і є окремі знахідки. Відомі лише декілька тогочасних поселень в їх окрузі.

У кінці IX ст. хорватські племена Середнього Подністров'я та Прикарпаття були в зоні політичного впливу Першого Болгарського царства, яке підпорядкувало на той час увесь Східнокарпатський регіон. Хорватські племена Верхнього Подністров'я опинилися у зоні політичного впливу Великої Моравії, яка підпорядковувала увесь Західнокарпатський регіон. Загалом це було викликано їх боротьбою за оволодіння транс'європейськими шляхами, зокрема Дністровським, а також Східноєвропейським і Центральноевропейським Бурштиновими шляхами. З початку X ст. Карпатський регіон частково вже був під владою Угорської держави на чолі з династією Арпадів*. Прикарпатські землі хорватів опинилися тепер у зоні їхніх політичних інтересів, але на заваді їм стала Київська держава.

У результаті першого київоруського одержавлення на хорватських землях Середнього Подністров'я на початку X ст. появились київоруські відкриті торгово-ремісничі поселення (ВТРП). Вони засновувалися на

* У р. припинила своє існування Великоморавська держава в Західнокарпатському регіоні.

ключових ділянках шляхів, що відповідало головному завданню — включення цих територій до свого політичного і, головне, торговельного впливу через підпорядкування Дністровського і Східноєвропейського Бурштинових шляхів. Ці киеворуські центри часто розміщувалися поряд із хорватськими городищами. Подібна ситуація, очевидно, могла скластися і в гирлі Лукви на Дністрі, біля переправи і Хорватського городища на Галицькій горі.

У середині X ст. у результаті походів на Болгарію військові дружини князів Ігоря і Святослава остаточно завершили і включення хорватських та сусідніх тиверських земель у сферу повного політичного підпорядкування Києворуській державі¹⁶. Цей процес супроводжувався повною ліквідацією хорватських племінних і общинних центрів*, на зміну яким прийшли перші киеворуські військові форпости. Одним із них було Пітрицьке городище в комплексі з курганним могильником (урочище Глинне-Воротиська, 1700 м від городища на захід). На новоприєднаних землях появились і киеворуські намісники, які опиралися на свої військові дружини, вірогідно, здебільшого киеворуського і варязького походження. Очевидно, таким військово-політичним центром на хорватських землях тоді стало давнє хорватське Пліснеське городище. Воно розміщене на Балтійсько-Чорноморському вододілі, де була важлива ділянка (з волоком) Східноєвропейського Бурштинового шляху (Західний Буг — Серет)¹⁷. В його структурі міститься найбільший у регіоні курганний могильник з варязькими похованнями (X—XI ст.)¹⁸.

У другій половині X ст. (після 971 р.) у Карпато-Дунайському регіоні розпочався період політичної кризи. Зокрема, болгарські фортеці на Дунаї зайняла Візантія, а в Карпатах — Угорщина. У Дністро-Дунайській степовій зоні появились печеніги. Київська Русь, ослаблена внутрішніми уособицями, тимчасово відмовляється від активної політики на півдні. Очевидно, саме цей період став сприятливим для утворення Великохорватського

¹⁶ Томенчук Б. Три періоди одержавлення Галицької землі (Галицько-Буковинське Прикарпаття). За матеріалами некрополів IX—XII ст. // Археологічні студії. Київ ; Чернівці, 2000. № 1. С. 235—243.

* Саме тоді було знищено і малохорватське общинно-племінне городище на Галицькій горі. Тому киеворуський замок і було засновано на Пітрицькому.

¹⁷ Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблеми варягів у Галичині // Науковий збірник УВУ. Мюнхен, 1948. Т. 5. С. 138—148; Филипчук Г., Филипчук М. До питання про хронологію Пліснеського курганного могильника // Пліснеські старожитності. Львів, 2016. С. 277—279.

¹⁸ Томенчук Б. Річкові шляхи. С. 211—219.

князівства. Це тепер уже внутрішнє одержавлення, очевидно, очолив києворуський намісник варязького походження у зв'язку з різким ослабленням у цьому регіоні політичного впливу Києва, який опинився у становищі як внутрішньої політичної кризи (посилення в окремих землях сепаратизму), так і зовнішнього агресивного тиску сусідніх держав. Усе це змусило його очолити внутрішнє одержавлення, яке ініціювала місцева хорватська знать. Подібна ситуація повторилася у другій половині XI ст. (1084 р.), коли Ростиславовичі, призначені київським князем на управління галицькими землями, виділеними з Волинської волості Ярополка Ізяславовича, очолили внутрішнє одержавлення, а саме створення незалежних від Києва трьох князівств: Перемишльського, Звенигородського і Теребовлянського, що призвело до затяжної війни між ними і Києвом.

Столичним політико-релігійним центром Великохорватського князівства, очевидно, став давній великий поселенський комплекс на території мікрорегіону давнього Галича. Його було вибрано на цю роль києворуським намісником, зважаючи насамперед на його значення в інфраструктурі транс'європейських шляхів (дністровське перехрестя) як давнього торгового центру і складу солі. Він обслуговував два найбільші на всьому Прикарпатті райони солеваріння: Покутський і Східнобойківський¹⁹. Ця знаменита «галицька сіль» звідси традиційно йшла на північ, зокрема на Подніпров'я (Київ)*. Тож ця торгово-економічна підстава відповідала політичним і військово-стратегічним цілям щодо заснування у цьому регіоні майбутньої столиці. Цілком можливо, що було враховано також політичні і сакральні чинники цієї території, яка відзначалася найбільшими природними і людськими ресурсами серед інших земель. Свідченням ранніх державотворчих і містотворчих процесів на території Малої Галицької землі були городища. Так, тут їх відомо більше 125, тоді як у Перемишльській землі їх 70, а в Теребовлянській — 60²⁰. Зокрема, на

¹⁹ Томенчук Б., Клапчук М., Арсенич П. Разведки на юго-западном пограничье Руси // Археологические открытия. 1978 г. Москва, 1979. С. 413—414; Томенчук Б. Разведки в северном Прикарпатье // Археологические открытия. 1981 г. Москва, 1983. С. 326—327; Грабовецкий Б. Солеварні промисли Прикарпаття в період Київської Русі // Київська Русь: культура і традиції. Київ, 1982. С. 35—38.

* Південний напрямок забезпечувала «закарпатська сіль» (Солотвино), а західний обслуговувала «малопольська сіль» (Величка).

²⁰ Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976—2006 років. Івано-Франківськ, 2008. 695 с.

території мікрорегіону давнього Галича було три городища, засновані в період раннього заліза, які епізодично відновлювалися*, і найчастіше Галицьке городище на Дністрі, яке традиційно було пов'язане з переправою і транс'європейським торгово-міграційним шляхом. Все ж основну його функцію завжди пов'язували зі складом солі, що й могло надати йому відповідну назву «Галич» (*hals* — із грецької «сіль»). Крилоське городище, очевидно, завжди сприймалося як політико-релігійний центр. Мабуть, ця його давня функція і отримала нове життя в період заснування великохорватської столиці як політико-релігійного центру Великохорватського князівства.

Великохорватське городище на Крилоській горі було планіграфічно включене у стару просторову структуру городища ранньозалізного часу з відновленням валів і ровів та побудовою нових укріплень. Основним планіграфічним і суспільним центром була Галичина Могила, про яку згадував літописець у зв'язку з «початком Галича» і її значенням в обряді інтронізації давніх князів²¹. Загалом результати досліджень літописної Галичиної Могили дали нам можливість уперше реально говорити як про місце розташування та характер Великохорватської столиці, так і про великохорватського князя та його походження і релігійну належність.

Галичина Могила розміщувалася на найвищому (315,8 м) місці найбільшого (9 га) окремого укріпленого майданчика Крилоського городища. Вона являла собою облицьований деревом (радіально до центру) курган (діаметром 20 м) із символічним похованням у човні (орієнтованим на південь), яке супроводжувалося багатим поховальним інвентарем. Зокрема, серед нього були круглий позолочений щит, три бойові сокири, три стріли і скрамасакс²². Такий обряд поховання має військовий (дружинний) і загалом варязький характер. Галичина Могила належить до числа епонімних могил, пов'язаних часто із княжими захороненнями, у більшості символічних. Такі «княжі могили», як і «могили героїв» — предків-родоначальників, на честь яких міста часто отримували свої назви, перетворювали на місця поклоніння і пошанування всього народу. Цей міфологізований воїн-герой (*hails*), очевидно, і дав

* Загалом на території мікрорегіону давнього Галича було близько 10 городищ.

²¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей / с предисловием Б. Клосса. Москва : Языки славянской культуры, 2001. Т. 2. Изд. 2. Стб. 721–722.

²² Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення, християнізація. Івано-Франківськ, 2006. С. 14–21.

назву великохорватському Галичу²³. Вона була також співзвучна назві сусіднього давнього поселення (склад солі) на Дністрі, пов'язаний зі словом *hals* (сіль)*. Це поселення увійшло до складу великохорватського полісу (явище синоїкізму у давньогрецьких полісних утвореннях).

Причиною появи цього нового культу був новий рівень державотворення і язичницького (військового) міфотворення, пов'язаний з утворенням Великохорватського князівства, яке виділилося з Київської Русі, до того ж було очолене представником дружинного стану варязького походження. Подібні процеси відбувалися і в Києворуській державі, де в X ст. було проведено три релігійні реформи для політичного об'єднання всіх земель. При першій, на початку X ст., варязько-руські князі запропонували для всіх одного бога — Перуна**. Друга реформа проведена Володимиром 980 р., коли було запроваджено державний пантеон язичницьких богів (шестеро) усіх земель, хоч головним і надалі залишався Перун. Третьою релігійною реформою було прийняття християнства (988 р.)²⁴.

Галичина Могила була сакральним місцем не лише великохорватського Галича, але вже й літописного Галича, коли вирішувалося питання вибору Володимирком Володаревичем нової столиці об'єднаного Галицького

²³ Гуцуляк О., Дрогомирецький П., Томенчук Б. До проблеми Галичиної Могили (Scando-Slavica у Верхньому Подністров'ї) // Галичина: всеукраїнський науковий і культурно-просвітній, краєзнавчий часопис. 2005. № 11. С. 14–26; Їх же. Королівство священних вершин (Scando-Slavica у Верхньому Подністров'ї) 006—2007. № 12. С. 8–33.

* Загалом кожен етнос перекладає чужі назви на свою мову, в якій є їм різні відповідники. Зокрема, *galas* — край, область, кінець (литовська), *gala* — лиса гора, полонина (польська), *gal* — бик, а *gala* — стадо (фарсі). Існують численні генеалогічні легенди про засновників міст-столиць. Зокрема, про засновників Праги (Лібушу і Пшемисла), Кракова (Крака і Ванду, символічні могили яких є в околицях Кракова), Києва (Кия, Щека, Хорива і сестри Либідь). В Галичі походження ойконіа «Галич» є від антропоніма «Галич», легенд про який не збереглося, як і в інших столицях. Зате, на відміну від них, тут є реальна Галичина Могила, хоч і з символічним його похованням, яке дає відповідь на питання, хто він і звідки.

** Міфологізований «воїн-герой» з Галичиної Могили нагадує й тогочасного головного киеворуського Перуна, який також, як «бог-воїн» (володар неба і повелитель грому та блискавки), був покровителем великокиївського князя і його військової дружини. А крім того, покровителем міста-столиці і його епонімом.

²⁴ Томенчук Б. Археологія долітописного Галича як культового і релігійного центру «Великої Білої нехрещеної Хорватії» // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018. Вип. 3. С. 10–53.

князівства, яке прощалося з язичництвом, стоячи на порозі прийняття християнської віри*.

Поряд із Галичиною Могилою розташовувалася, очевидно, вічева площа, на якій відбувалися як релігійні дійства, так і народні збори та судочинство. На південь від неї, за валом з континами, біля в'їзду, вірогідно, розміщувалася торгова площа. На північ від вічової площі з Галичиною Могилою був великий (650х450 м) і сильно укріплений військовий замок — місце перебування численної князівської дружини. За ним, біля джерел води, розміщувалося, очевидно, головне святилище Галича (урочище Золотий Тік).

Загалом долітописний Галич являв собою складну полісну поселенську ранньоміську структуру. До неї, крім Крилоського городища, яке було політико-релігійним центром, входили ще Галицьке і Пітрицьке. Його міська округа і посад лише почали формуватися. У цьому столичному комплексі виділяється надзвичайно сильна зовнішня система оборони з довгих валів зі східної сторони та глибокого яру — з півдня. У верхній частині яру (Яр Камінний) в цей час було споруджене ще одне городище, призначене для захисту вододілу; ним проходила дорога до південного — головного — в'їзду Крилоського городища.

Великохорватське князівство проіснувало недовго, близько 25 років, тому більшість городищ цього часу недобудовані і малозаселені, що характерно і для великохорватського Галича. У 992—993 рр. Великохорватське князівство в результаті «русько-хорватської війни» в часи правління Володимира Святославовича було ліквідоване і приєднане до Волинської волості**. В результаті цього другого, зовнішнього

* Галич, на відміну від інших столичних міст, не був створений «Божим велінням», як це часто підкреслювали в літописах. Галицький літописець, навіть обіцяючи розповісти про «початки Галича» у зв'язку з Галичиною Могилою, не наважився цього зробити. Надто язичницьким був початок Галича і з немісцевим, а зі скандинавським (варязьким) міфотворенням пов'язаний.

** Однією з головних причин походу князя Володимира на хорватів була ліквідація Великохорватського князівства як останнього оплоту «державного язичництва» на Русі, до того ж з варязькою міфологією. Нещодавня християнізація (988 р.) призвела не лише до втечі язичницьких жерців, але й до значних переселенських рухів язичницького населення із Середнього Подніпров'я на хорватські землі Поділля і Прикарпаття, що не могло не турбувати великокиївського князя. Василь Татищев, який писав про цей похід, повідомляв, що «Володимир ходив по Дністру з двома єпископами» (Татищев В. История Российская. Москва ; Ленинград, 1963. С. 64).

одержавлення на хорватських землях появилось декілька (дев'ять) києворуських князівських замків. Вони розміщувалися біля великих великохорватських політико-адміністративних центрів, які були знищені. Один із них був і біля Крилоського городища (урочище Штепанівка) в комплексі з курганним могильником в урочищі Глинне-Воротиська.

У кінці XI ст. (1084 р.) в результаті внутрішнього одержавлення на старих великохорватських землях, де на ціле століття були зупинені містотворчі процеси, було утворено три князівства: Перемишльське, Звенигородське і Теребовлянське з відповідними столицями*. Їх очолили Ростиславовичі — києворуські з походження князі з роду Рюриковичів, а саме Рюрик, Володар і Василько. Прикарпаття було підпорядковане теребовлянському князеві Василькові Ростиславовичу, який зробив своїм столичним містом старохорватську Теребовлю. Все ж 1124 р. Василько Ростиславович, який 1097 р. був осліплений за наказом великокіївського князя, що до кінця життя зробило їх непримиренними ворогами, повертає і старохорватському Галичу столичний статус. Для сина, Івана Васильковича, він виділив зі свого великого князівства, яке так прагнув підпорядкувати Святополк Ізяславович, галицькі землі (Галицько-Буковинське Прикарпаття як Малу Галицьку землю) на правах окремого князівства. Правда, Іван Василькович побудував свій княжий двір не на Крилоському городищі, де був князівський політико-релігійний центр великохорватського Галича, а на Галицькому городищі над Дністром. Тут, на перехресті транс'європейських шляхів, були давня переправа, торжище і торгово-ремісничє поселення зі складом солі**, які функціонували вже сотні років. Вони і сформували посад нового Галича на Дністрі, назва якого знову пов'язувалася з «галицькою сіллю». Галицьке городище, яке, очевидно, було перед цим замком теребовлянського намісника, тепер стає дитинцем нового міста-столиці Малої Галицької землі-князівства. У 1140 р.

* Цими першими столицями, обраними «києворуськими» з походження князями, не стали такі великохорватські центри, як Пліснеськ і Галич. Особливо Пліснеське городище, яке в XI ст. знову було заселене великою групою києворуських дружинників варязького походження, про що свідчить наявність тут нового курганного могильника в цей час (XI ст.). Воно так вже ніколи й не відродилося як політико-адміністративний центр Великохорватської землі-князівства. Іншою була доля Крилоського городища як політико-релігійного центру Галицької землі-князівства.

** У середньовіччі відомі «гостинні двори», де зберігалися товари і велася торгівля. Вони мали вигляд як укріплених площ з торговими і житловими приміщеннями по їх периметру, так і фортець, однією з яких і був Галич на Дністрі.

зі смертю брата, Григорія Васильковича, який управляв по смерті батька Теробовлянським князівством, його було приєднано до Галицького князівства. Так Галич на Дністрі став столицею Галицько-Теробовлянського князівства, землі якого були основою давнього Великохорватського князівства.

1141 р. після смерті Івана Васильковича, похованого, очевидно, в двірцевій церкві Галицького замку, Галицько-Теробовлянські землі відійшли до Володимирка Володаревича — перемишльсько-звенигородського князя. Для нової столиці об'єднаних земель, які формувалися в одній державі, що повинна була мати і славу передісторію, було обрано давній великохорватський Галич. Все ж попервах і його княжий двір постав ще не на Крилоському городищі і навіть не на Галицькому замку. Він збудував свій замок (1,5 га) у північно-західному куті Дністро-Лукво-Лімницької височини неподалік давньої переправи через Дністер (Ганівської). Посад Володимиркової столиці залишався традиційно в нижній частині Лукви. Галицький замок і надалі вважали дитинцем міста, хоч реальна влада була на Володимирковому княздворі (Спаське городище). Але скоро, після боярського бунту взимку 1145—1146 рр., Володимирко Володаревич знищив Галицький замок, як оплот боярської опозиції. Було фізично ліквідовано і більшу її частину, яка з походження була, безперечно, з теробовлянських земель Івана Васильковича і з якою він зайняв Галич 1124 р. Тепер княздвір Володимирка Володаревича на Спаському городищі перебрав на себе короткочасно і роль дитинця міста Галича на Дністрі. Тут, крім князівських палаців з літописними переходами (досліджених нами)²⁵, були церква Спаса й осідок першого галицького єпископа. При цьому Володимирко Володаревич нарешті розпочав побудову нового міста, дитинцем якого мало стати Крилоське городище. Відтак саме Володимирко Володаревич став творцем і нової держави — об'єданого Галицького князівства, і нової столиці в її основних містотворчих засадах, взявши за взірць константинопольську модель. Крім того, його містотворчі заходи вимагали об'єднаних зусиль бояр усіх, таких різних, земель, що могло реалізуватися традиційно і через їх переселення до нової столиці (у тому числі і насильно). При цьому слід згадати, що його державотворчі заходи сприяли і завершенню широкої християнізації населення галицьких земель (простежено археологічно).

²⁵ Томенчук Б. Галич і Мала Галицька земля XII—XIII ст. Історична топографія городищ. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2016. С. 163—168.

Крилоське городище мало стати не лише дитинцем нового міста Галича, а й політико-адміністративним і релігійним центром Галицького князівства. Поряд із спорудженням укріплень і адміністративних та житлово-господарських комплексів він почав побудову тут Успенського собору²⁶. Будівництво храму закінчив уже Ярослав Володимирович після смерті батька (1152 р.), якого було поховано в двірській церкві Спаса на території його княздвору над Лімницею. Князь Ярослав закінчив і нову реорганізацію інфраструктури старого Крилоського городища, а тепер дитинця столичного князівського міста. Зокрема, центральну — найбільшу — частину городища займав сильно укріплений міський замок (9 га). У центрі цього майданчика стояв Успенський собор з невеликим кладовищем зі сходу. Із заходу була мощена кам'яними плитами велика (40х40 м) передсоборна площа. На південь від собору, біля оборонного валу розташовувався палацового типу адміністративний комплекс (два будівельні періоди: за Володимирка і за Ярослава). Територія між ним і соборною площею була вимощена дрібноколотим каменем. Західну частину міського замку займав княжий двір (2,5 га), який мав окремі потужні укріплення. Посередині двору була дерев'яна резиденція палацового типу (досліджена нами)²⁷. На північ від собору був, очевидно, єпископський двір (0,9 га). Східна частина міського замку (1,5 га) була призначена для житлово-господарських потреб військового гарнізону та дружинників князя. Так, на території міського замку столичного Галича були розміщені всі основні органи влади: княжий і єпископський двори, князівська адміністрація і князівське військо. Успенський собор освячував і «захищав» цю найбільш сакральну, князівську частину міста. До неї, безперечно, входив і Успенський кафедральний монастир, який розміщувався у північній частині Крилоського городища, біля джерел води, на території старого великохорватського святилища в урочищі Золотий Тік (1,2 га). Він мав свою потужну фортифікацію, церкву з кладовищем та відповідну житлово-господарську інфраструктуру. Міський замок та кафедральний монастир і були дитинцем міста.

²⁶ Лукомський Ю. Успенський собор Давнього Галича (за результатами нових досліджень 1992—2000 рр.) // Записки НТШ. Львів, 2002. Т. 244. С. 578—607.

²⁷ Томенчук Б. Чотири княжі двори літописного Галича. Підсумки археологічних досліджень палацових комплексів (1991—2012) // Археологія і давня історія України. Київ, 2013. Вип. 11 : Середньовічні міста Полісся. С. 165—177.

У південній, напільній частині Крилоського городища розташовувалася стара вічова площа, яка тепер в основному слугувала міським ринком. Галичина Могила і надалі залишалася символом давнього Галича, тому не була зруйнована. Все ж оборонний вал з прибудованими континами та рів, які обмежували цю стару сакральну площу, було ліквідовано. Загалом уся південна частина Крилоського городища стала «окольным містом» («пригороддям», «передграддям») з відповідною житлово-господарською забудовою для князівського оточення.

Зважаючи на важливість для Крилоського городища східного напрямку оборони, було поновлено і всю зовнішню східну систему оборони з довгих валів, яку було побудовано вперше ще в часи великохорватського Галича. В середині цього вододільного простору, поряд із Крилоським городищем (правий берег Мозолевого потоку), розміщувалися два монастирські комплекси: Воскресенсько-Юрівський і Пророка Іллі. З огляду на наявність у них церков ротондального типу, вони, з певною ймовірністю, були латинськими монастирями. З населенням латинського віросповідання пов'язані, зокрема, угорська залога, угорські королі, члени їхніх сімей та їхні намісники, які в різні часи перебували в Галичі, на Крилоському городищі. Ще один монастирський комплекс розташовувався біля північного підніжжя Крилоського городища (урочище Царинка). Можливо, це був Іванівський літописний монастир²⁸.

Княжий Галич був не лише великим політичним і релігійним, а й значним міським економічним і торговим центром Галицького князівства, що передбачає наявність тут міського посаду. Він займав досить велику територію уздовж лівого берега Лукви на проміжку 5 км. Дослідження його дозволяють говорити про двочленний характер галицького посаду, а саме, що підгородівська частина біля князівського центру на Крилоському городищі була в основному підпорядкована та економічно і соціально залежна від нього. Залуквівська частина посаду (відокремлена від попереднього), очевидно, була боярською. У зв'язку з цим постає питання і ролі в цей час Галицького городища. Мабуть, воно було «боярським замком» (і не лише боярина Судислава). Так, у структурі столичного Галича можна виділити два основні містотворчі, часто антагоністичні, центри, які були наслідком «своєрідного двовладдя» як

²⁸ Лукомський Ю. Білокам'яний храм на передмісті Давнього Галича // Записки НТШ. Львів, 1998. Т. 235. С. 559—593.

у місті, так і в князівстві²⁹. Крилоський князівський і Галицький боярський центри виступали як «два міста» зі своєю інфраструктурою і посадами, політично об'єднані в один столичний поселенський комплекс*. Галич став місцем концентрації більшої, якщо не всієї, землі (князівства) боярства. Це переселення його до нової князівської столиці мало забезпечити Галицьке князівство від сепаратизму. Але ця концентрація бояр у Галичі скоро зробила їх могутньою політичною силою (олігархією), яка не раз приводила до зміни князівської влади, орієнтуючись не лише на киеворуських князів, а й на угорських та польських володарів. У середині XIII ст., за Данила Романовича, князівсько-боярське протистояння призвело до перенесення столичної князівської інфраструктури до Холма, а в середині XIV ст. — взагалі до зміни династичного підпорядкування місцевих еліт.

Крім житлово-господарської і ремісничої забудови, на посадах було шість церковних комплексів, що свідчить про значну соціальну, а деколи і релігійну диференціацію його населення. Боярський Залуківський посад, очевидно, відзначався у своїй забудові також великою кількістю боярських садиб-дворів, які складали його основу. Загалом боярський посад, у структурі якого були пристань і торжище на Дністрі, був більшим і економічно розвинутішим, ніж підгородівський князівський. Очевидно, велике кладовище з похованнями і в саркофагах (наші дослідження), на території Мнішського Саду (Залуква-Горбиська), також було частиною боярського посаду Галича на Дністрі³⁰.

Столичний Галич мав і значну округу: західну в межах Дністро-Лукво-Лімницької височини і східну в межах Дністро-Луквівської височини. У структурі західної округи було шість монастирських комплексів та два княжі двори, зокрема княжий двір Володимирка Володаревича на Спаському городищі та княжий двір Романа Мстиславовича на Пантелеймонівському городищі над гирлом Лімниці на Дністрі. Початок заснуванню останнього міг бути покладений 1188 р., а завершено його після 1199 р., коли Галич було зайнято волинським князем, що означало

²⁹ Толочко П. Древнерусский феодальный город. Киев, 1989. С. 162—164.

* Все ж і в минулому їхня історія була різною, як і їхні назви, подібні між собою, але з різним значенням. Це нагадує новітню концепцію про «перенесення міст», а в даному випадку зміну містотворчих центрів. Загалом явище утворення столичного центру з двох міст-(поселень) нагадує давньогрецьке явище «синойкізму».

³⁰ Томенчук Б. Археологія некрополів. С. 228—242.

утворення князівства на чолі із самодержцем усієї Русі (як про нього писав літописець) і появу в Галичі волинських бояр та волинської військової дружини. Противників об'єднання було піддано репресіям, а частину галицьких бояр страчено, як це вже не раз було при зміні князів. Роман Мстиславович не зайняв князівський Галич на Крилоському городищі, а побудував свій великий (180х120 м) і добре уфортифікований замок з церквою Св. Пантелеймона (на честь діда Ізяслава-Пантелеймона Мстиславовича, волинського і київського князя) та палацовим комплексом (досліджений нами)³¹. Саме звідси він управляв Галичем і своєю державою. Цей княздвір Романа Мстиславовича в цей час перебирає на себе роль дитинця Галича. Після його смерті (1205 р.) Пантелеймонівське городище стає родинним замком, а згодом політико-адміністративним центром і для Данила Романовича, який, з високою ймовірністю, тут і народився.

В околицях князівських дворів, які в окремі періоди ставали дитинцями Галича, де зосереджувалися князівська адміністрація і церковна влада, розташовувалися й окремі поселення та церковні комплекси. Деякі з них належали до монастирів, як, зокрема, в урочищах Полігон і Кирилівка над Лімницею. Фундаторкою першого, очевидно, могла бути угорка знатного походження — дружина Володимирка Володаревича. Цей невеликий монастир з ротондою-квадрифоєм обслуговував латинське оточення її двору (500 м від княздвору). Все ж надалі угорські королі і їх посадники, володіючи Галичем упродовж кінця XII — першої третини XIII ст., перебували на території Крилоського городища, яке було князівським замком і дитинцем міста всіх Ростиславовичів. Адже матір'ю перших Ростиславовичів була дочка угорського герцога Бели (як король Бела I — упродовж 1060—1063) Ланка, що, на думку угорців, давало їм право претендувати на Галич Ростиславовичів.

Фундатором другого монастиря міг бути Олег Ярославович. Монастирська церква посвячена Александрійському єпископові Кирилу, який засудив убивство і спалення на вогнищі християнськими фанатиками Гіпатії (415 р.). Очевидно, так Олег Ярославович хотів вшанувати пам'ять про свою матір — нешлюбну дружину Ярослава Володимировича Настю Чагрівну з половецького роду. Її у схожий спосіб було вбито і спалено на вогнищі під час боярського заколоту (1171 р.). Неповдалі Кирилівської церкви, на краю курганного могильника (середина XII ст.), видніється

³¹ Його ж. Чотири княжі двори літописного Галича. С. 165—177.

одинокий курган, який, згідно з матеріалами розкопок Я. Пастернака³², може бути похованням Насті Чагрівни. Воно здійснене згідно з половецькими традиціями, з дотриманням норм і несторіанського обряду. У 1188 р. Олега Ярославовича отруїли бояри. Поховання, очевидно, здійснене в Кирилівській церкві (зовні). Останнім монастирем над Лімницею є Соکیلський, заснований на високому кам'яному березі біля переправи. У південній частині західної округи був лише один монастир — на Вікторівській горі (Лукво-Луквицьке межиріччя).

Східну округу можна вважати сільськогосподарською, вона забезпечувала життєві потреби столичного Галича з його кількатисячним населенням. У структурі східної округи було більше десяти сільських поселень, розміщених у долинах численних потічків, з орними угіддями та пасовищами. На території східної округи відомий лише один монастир (Пітрицький, Успенський). Він належав до Успенського кафедрального монастиря. На території кладовища ми виявили невелику дерев'яну церкву, яка, очевидно, була усипальницею для вищої церковної еліти Галича.

Від середини XIII ст. Галич почав поступово втрачати роль столичного політико-адміністративного князівського центру. Її перейняли Холм, Володимир і Львів. Держава династії Романовичів (після коронування князя Данила 1253 р. — королівство Русі) вступила в надзвичайно складний період, пов'язаний як з монгольською експансією, так і з нестабільною внутрішньополітичною ситуацією, яка стала особливо помітною після смерті Данила Романовича (1264 р.).

Попри наявність у нащадків короля Данила титулу галицького князя, Галичем і Галицькою землею тепер управляли їхні посадники, а з другого боку — галицькі бояри. «Місто бояр» на Дністрі в цей час переживає відносно піднесення без прямого диктату князів. Зате князівський дитинець на Крилоській горі поступово занепадає без князя. Галицькі єпископи остаточно перейшли до Успенського кафедрального монастиря на Золотому Тоці, який надовго став їхнім осідком.

Княжий Галич, втративши роль політичного центру, залишився ще релігійним, духовним центром королівства Русі. У першій половині XIV ст. Галич набув найвищого релігійного статусу — центру Галицької

³² Пастернак Я. «Настасина Могила» в Крилосі // Літопис національного музею у Львові за 1936 р. Львів, 1937. С. 14–18; Його ж. Старий Галич. С. 54–55; Томенчук Б. Археологія некрополів. С. 23–26.

митрополії. Галицькі єпископи (Ніфонт, Гавриїл, Теодор) стали галицькими митрополитами. Це сприяло значній розбудові Успенського кафедрального монастиря, навколо якого було споруджено декілька нових потужних ліній оборони. Він став справжнім «дитинцем» нового, тепер вже «церковного міста» Галича на Крилоському городищі.

Після 1387 р. галицькі землі остаточно відійшли до королівства Польщі на чолі з королем Володиславом II, який був «за кужелем» нащадком Романовичів. «Боярське місто» на Дністрі скоро набуло статусу окремого міста Галича з магдебурзьким правом (1367 р.). На Галицькому городищі постав Старостинський замок. На Пантелеймонівському городищі постав осідок латинських єпископів, а незабаром (1375 р.) і архієпископів.

Так, на території старого столичного князівського Галича в час перших десятиліть влади династії Ягеллонів у Галичині існувало два митрополичих осідки: один — православний — на території Крилоського городища, а другий — латинський — на території Пантелеймонівського городища. Вони проіснували недовго. Вже 1390 р. Галицьку митрополію було ліквідовано і об'єднано її з Київською. Було ліквідовано й галицький осідок латинської митрополії, який перенесено до Львова (1434 р.) — головного міста Руського воєводства.

Успенський кафедральний монастир, як осідок галицьких митрополитів, тепер став лише осідком митрополичих намісників, які згодом (1490 р.) також переїхали до Львова. На території Крилоського городища відчувалися занепад і безнадія на відродження. Лише Галич на Дністрі розвивався активно і далі³³ як головне місто Галицької землі і водночас Галицького повіту (староства), остаточно перебравши на себе назву «Галич».

У XV—XVI ст. одинокий на старому князівському дитинці Успенський собор виконував головно незвичні для нього функції парафіяльного храму новозаснованих неподалік сіл Підгороддя і Благовіщення. Саме для них східна частина старого княжого двору була виділена під парафіяльне кладовище (урочище Плебанський Сад). На Золотому Тоці ще існував Успенський кафедральний монастир, але його кращі часи вже давно минули.

³³ Поліщук Л. Історична об'ємно-розпланувальна структура міста Галича XVI—XVIII ст. // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2016. Вип. 1. С. 87—101.

Усе змінилося 1596 р. Прийняття Берестейської церковної унії призвело до великого русько-польського і православно-католицького протистояння. Особливо складною була церковно-політична ситуація в Галицькій (Львівській) єпархії. Головний єпископський осідок у Львові «нез'єднаних» православних єпископів піддавався значному політичному тиску з боку адміністрації Руського воєводства і католицького Львівського архієпископства. Очевидно, це і призвело до перенесення зі Львова до Галича («церковного міста») головного єпископського осідку Гедеона Балабана. На території Крилоського городища розпочалися великі будівельні роботи, до яких були залучені, очевидно, і козацькі загони «єпископського війська». Зокрема, відбудовують старий князівський дитинець. По його периметру зводяться нові потужні оборонні стіни з вежами. На місці старого княжого адміністративного комплексу біля південного валу будують новий єпископський палац (досліджений нами). В цей самий час розбирають 450-річний Успенський собор, з кам'яних блоків якого поряд зводять новий Успенський храм³⁴. Його було включено до структури і нового Успенського кафедрального монастиря (60х45 м), перенесеного сюди із Золотого Току. На місці Успенського собору було зведено невелику капличку (дзвіницю) Св. Василя, яка відзначала і місце захоронення чотирьох останніх Ростиславовичів та була також включена у структуру монастиря. Поряд із Успенським монастирем і єпископськими палатами будують численні житлово-господарські будівлі, окремі з яких досліджені нами.

У цей час на території Пантелеймонівського городища засновують францисканський монастир (40х50 м), у структурі якого була церква Св. Пантелеймона, частково перебудована у латинську Св. Станіслава.

Це був останній період найбільшого піднесення давнього Галича як церковного центру Галичини. З середини XVII ст. єпископський осідок повернувся до Львова. Тепер поряд зі старою забудовою єпископського осідка, у східній частині цього великого майданчика старого міського замку появляється сільська забудова новозаснованого села Крилос

³⁴ Див.: Войтович Л. В. Коли було зруйновано Успенський собор у Галичі? // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018. Вип. 3. С. 107–118. У ній він повністю підтримав наші висновки щодо пізнішого (початку XVII ст.) «руйнування» Успенського собору у зв'язку з побудовою соборної церкви.

(1659 р.)*. Його парафіяльне кладовище розмістилося біля східних стін Успенського монастиря, на румовищі старого Успенського собору.

З початком XVIII ст. Галич-Кринос остаточно втратив роль головного церковного центру Галичини, хоча залишився на правах другого. Це дало можливість здійснити ремонтні роботи на території монастиря і в Успенській церкві, зокрема за галицько-львівсько-кам'янецького єпископа Йосипа Шумлянського, який 1700 р. прийняв Унію у своїй єпархії**.

У 1772 р., після першого поділу Речі Посполитої, Галичина відійшла до Австрії (від 1867 р. — Австро-Угорщини). 1785 р. указом імператора Йосифа II було ліквідовано всі монастирські осідки краю, зокрема й на території давнього Галича (1783, 1799 рр.). Тоді ж закінчився третій, останній період історії давнього Галича.

Отже, у процесі вивчення просторово-територіальної організації давнього Галича показано його надзвичайно складну структуру. Вона формувалася з великими перервами протягом довгого часу і з періодичними змінами двох його головних містотворчих центрів, що інколи сприймається дослідниками як явище «перенесення міст». Її витoki сягають ще доісторичних часів, зокрема епохи раннього заліза, коли в цьому мікрорегіоні появилися три городища фракійського гальштату (IX—VII ст. до н. е.). Йдеться про Крилоське, Галицьке і Пітрицьке, які, очевидно, належали до одного поселенського комплексу (військово-політичного і релігійного центру міжплемінного союзу), але з різним функціональним використанням кожного. Подібне явище «синойкізму» повторилося у другій половині X ст., коли тут, мабуть, було утворено столицю Великохорватського князівства, очоленого києворуським намісником варязького походження. Крилоське городище стало політико-релігійним і військовим центром цього ранньоміського (полісного типу) столичного комплексу. Галицьке городище з торгово-ремісничим поселенням на Дністрі забезпечувало його економічну основу, яка, зокрема, традиційно базувалася на торгівлі «галицькою сіллю». У результаті «русько-

* Давній княжий Галич на Крилоській горі нарешті отримав нову назву. Через 200 років історики почнуть шукати його сліди і знайдуть їх лише через 275 років, у 1936 р., коли будуть виявлені фундаменти Успенського собору в Крилосі.

** На початку цього складного «новоунійного перехідного періоду» для «руської унійної церкви» Крилоський Святоуспенський монастир тимчасово втрачав своє організаційне значення. 1707 р. його навіть було приєднано до Пітрицького монастиря (до 1749 р.).

хорватської війни» (992–993 рр.) Великохорватське князівство було ліквідоване, а його землі включено до складу Волинської волості.

Після сторічного занепаду (організованого владою) великохорватський Галич почав відроджуватися лише на початку XII ст. (з 1124 р.), коли він став столичним містом Малої Галицької землі за Івана Васильовича. Його княздвір на Галицькому городищі, де перед цим був замок намісника теребовлянського князя, став дитинцем, а торгово-реміснича округа стала посадом нового Галича на Дністрі. Відродження Крилоського городища почалося лише з утворенням Галицького князівства за Володимирка Володаревича (з 1141 р.), який зробив його дитинцем столичного міста. Своєрідне «двовладдя» в Галичі князя і бояр привело до створення на Дністрі «боярського міста», «дитинцем» якого стало Галицьке городище. Такі два містотворчі центри — князівський і боярський — існували на території столичного Галича до середини XIII ст. Перший традиційно був політико-релігійним центром, а другий — торгово-ремісничим, де містилися, зокрема, традиційний регіональний склад «галицької солі» та одне з найбільших у Середньому Подністров'ї торжищ. Крім того, тут збиралися численні торгові податі як за перевезення товарів через річку («мити»), так і за право мати склади («частина») і влаштовувати торжища. Загалом надзвичайно складна просторово-територіальна організація давнього Галича дозволяє говорити і про складну містотворчу модель його походження, а саме бургово (фортеця, замок)-ринково-торгову та політико-релігійну.

Від середини XIII ст. Галич втратив роль столичного центру держави Романовичів, яку перейняли Холм, Володимир і Львів. Це ще більше роз'єднало його два містотворчі центри. Перший, як «князівське місто», став лише «церковним містом», в якому дитинцем був Успенський кафедральний монастир на Золотому Тоці, де містився осідок галицьких єпископів та митрополитів. Другий містотворчий центр, як «боярське місто» на Дністрі, продовжив розвиватися як окреме міське поселення, яке з середини XIV ст. користувалося магдебурзьким правом. Галицьке городище стало Старостинським замком. Загалом Галич на Дністрі став головним містом Галицької землі і Галицького повіту в адміністративній структурі Руського воєводства королівства Польщі, володарі якого контролювали Галичину. У цей час (кінець XIV–XVI ст.) «церковне місто» на Крилоському городищі втратило свої останні привілеї як першого релігійного центру Галичини. Все ж його останнє коротке відродження відбулося в період «унійних змагань». Тут на початку XVII ст. постав великий і сильно

укріплений осідок «нез'єднаних» галицько-львівських єпископів з новим Успенським кафедральним монастирем і новозбудованим Успенським храмом. Це був останній період піднесення давнього Галича як церковного центру на Крилоському городищі, який починався тут з перервами як політико-релігійний (язичницький) центр Великохорватського князівства. Його назва була пов'язана тоді з епонімом — міфологізованим воїном, символічне поховання якого було в Галичині Могили.

Галич, як місто, тепер назавжди буде прив'язаний до Дністра, де він починався як столиця Малої Галицької землі-князівства. Тут, на перехресті торгово-міграційних шляхів, існували і давні торгово-ремісничі поселення, і традиційний склад — гостинний двір «галицької солі», яка й дала йому свою назву.

Такою постає спроба узагальнити всі наявні історико-археологічні дані щодо концептуального вирішення проблеми просторово-територіальної організації давнього Галича, що, безперечно, буде в майбутньому доповнюватися вже на основі нових інтердисциплінарних досліджень, основою яких все ж залишаться археологічні студії.

Bohdan Tomenchuk *omya — Ivano-Frankivsk, Ukraine)*
**Landscape-geographical features and spatial-territorial
organization of Ancient Halych**

The article analyzes some landscape and geographical features of the micro-region of ancient Halych (Prylukva upland), associated with its unique location on the border of the Great Eurasian Steppe, Central European old-growth forest and the Carpathians. Exactly here, in Middle Transnistria, were located the crossroads of trans-European and trans-Eurasian trade and migration routes. Some of them were connected with the trade in “galician salt”, which has long been produced in the Pokuttia-Boykyvshchyna foothill, and was traditionally stored in Halych. In general, this region of Prykarpattia (Small Galician land) stood out among other lands with significant natural resources and high population density. In the article was made an attempt, summarizing the available historical and archaeological data, to develop a conceptual scheme of spatial and territorial organization of ancient Halych according to three periods of its development: pre-chronicle, chronicle and late medieval.

Key words: ancient Halych, Prylukva upland, Krylos hillfort, princely city, boyar city, church city, Great Croatia principality, Galician principality, Galician diocese.

ГАЛИЦЬКИЙ ВОЄВОДА КОСНЯТИН СІРОСЛАВОВИЧ: СПРОБА БІОГРАФІЧНОГО НАРИСУ

У статті зроблено спробу відтворити біографію одного з відоміших представників галицьких еліт XII ст. воєводи Коснятина Сірославовича. Підтверджений джерелами період його діяльності охоплює 1156/1157–1171/1172 рр. Можна припустити, що він народився не пізніше ніж у першій половині 20-х рр. XII ст. і свою кар'єру розпочав ще за часів правління Володимирка Володаревича. Протягом 1156/1157–1170/1171 рр. Коснятин був галицьким воєводою і належав до найближчого оточення Ярослава Володимирковича. Помер після 1171/1172 р. Немає підстав вважати, що між Коснятином Сірославовичем та Володиславом Кормильчичем існували родинні зв'язки, чи пов'язувати боярина із заснуванням м. Снятина в галицькому Пониззі.

Ключові слова: Коснятин Сірославович, воєвода, галицькі еліти, Галич.

Еліти Галицького князівства періоду його найбільшого піднесення в середині і другій половині XII ст. надзвичайно слабо відображені на сторінках письмових джерел. Фактично дослідникам відомо тільки про кількох осіб, які входили до найближчого оточення Володимирка Володаревича і Ярослава Володимирковича. До них належать: звенигородський воєвода Іван Халдеевич; перемишльський воєвода (?) Ізбигнєв Івачевич; галицькі воєводи Тудор Єльчич і Коснятин Сірославович. Першим трьом із перелічених урядників я вже присвятив увагу в окремих студіях¹, тому в

¹ Див.: Нагірний В. Звенигородський воєвода Іван Халдеевич. Просопографічні замітки // Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович. Львів: Інститут українознавства НАНУ, 2019. Вип. 13. С. 94–98; Eiusdem. Ze studiów nad prozopografią elit ruskich w XII wieku: Izbygniew Iwaczewicz // Rocznik Przemyski. Historia / pod red. T. Pudłockiego i W. Szymborskiego. Przemyśl: Sanset Przemyśl, 2020. T. 56. S. 3–11; Його ж. Галицький воєвода Тудор Єльчич // Галич. Збірник наукових праць / ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2020. Вип. 5. С. 8–16.

цій публікації буде зроблено спробу відтворити біографію останнього із них — Коснятина Сірославовича.

Досліджуваний представник галицьких еліт згадується на сторінках *Київського літопису* під особовими назвами: «Кснѣтинъ»², «Косиятинъ»³, «Костятинъ»⁴, «Кснѣтина Сѣрославича»⁵, «Коснятина Сѣрославича»⁶, «Кстѣтинъ Сѣрославичъ»⁷, «Костянтин Сѣрославичъ»⁸.

Ім'я урядника, без сумніву, походило від імені імператора Константина Великого і було знане на Русі вже на початку XI ст.⁹, а можливо, і дещо раніше¹⁰. Воно передане в літописних повідомленнях із незначними розбіжностями, які були зумовлені тим, що протягом XI—XIII ст. на Русі одночасно функціонувало кілька версій цього антропоніма: «Кснѣтинъ», «Костѣтинъ», «Кстѣтинъ», а також «Косняч», «Кѣстяжко», «Кснятко», «Костяшко»¹¹. Вважаю, немає особливих підстав сумніватися в тому, що найбільш вірогідним іменем боярина було ім'я Коснятин. По-перше, саме воно домінує у літописних переказах. По-друге, версія «Коснятин» була більш притаманна саме боярському середовищу, тоді як у князівському домінувала версія «Костянтин»¹².

² Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). Санкт-Петербург: Типографія М. А. Александрова, 1908. Т. 2. Стб. 548; 564, прим. 22.

³ Там же. Стб. 548, прим. 62.

⁴ Там же.

⁵ Там же. Стб. 488.

⁶ Там же. Стб. 488, прим. 57.

⁷ Там же. Стб. 509, 564. В першому випадку пізніший редактор *InamiiVської редакції* замінив «Кстѣтинъ» на «Княтинъ». Там же. Стб. 509, прим. Г.

⁸ Там же. Стб. 564, прим. 54.

⁹ Там же. Стб. 130; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. С. 161, 164.

¹⁰ Анна Літвіна і Фьодор Успенський припускають, що воно могло бути хресним іменем чернігівського князя Мстислава Володимировича, котрий народився не пізніше останньої чверті X ст. Див.: Литвина А., Успенский Ф. Агиография и выбор имени в Древней Руси // Славяноведение. 2005. № 4. С. 40 і прим. 20.

¹¹ Skulina T. Staroruskie imiennictwo osobowe. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; PAN, 1974. Cz. 2. S. 72, 75; Валеєв Г. О некоторых вариантах греческого имени Κωνσταντῖνος в летописных списках «Повести временных лет» // Этимологические исследования: сборник научных трудов. Екатеринбург, 1991. Вып. 5. С. 87—88, 91.

¹² T. Skulina, Staroruskie imiennictwo osobowe. Cz. 2. S. 186; Див. також: Литвина А., Успенский Ф. Выбор имени у русских князей в X—XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. Москва: Индрик, 2006. С. 568—572.

Друга частина особової назви Коснятина згадується в літописі тричі в одній і тій самій формі — «Сѣрославичь». Очевидно, що це патронім боярина. Важко, однак, встановити, ким за походженням був батько Коснятина. Пошук відповіді на це запитання ускладнений тим, що ім'я Сірослав жодного разу не згадується в руських джерелах¹³. Та все ж порівняльний аналіз середньовічної слов'янської антропонімії відкриває перед дослідниками певні можливості для пошуку відповіді на порушене питання. Привертає увагу факт, що ім'я Сірослав у досліджуваний період було добре відоме в сусідніх польських землях, де зустрічалося вже в першій половині XII ст. (1136 р.) у версії «Sirozlau»¹⁴. Наступні згадки про нього в польських джерелах датуються 1177, 1189, 1203 («Ciroslaus», «Scirozlaus»)¹⁵, 1212 («Sirozlai»)¹⁶, 1246 («Syroslaus»)¹⁷, 1254 («Sirozlaus

¹³ Див.: Тупиков Н. М. Словарь древне-русскихъ личныхъ собственныхъ именъ. Москва: Русский путь, 2004. С. 354—355; Skulina T. Op. cit. Cz. 2, S. towicz M. Древнерусская антропонимия XIV—XV вв. Северо-Восточная Русь. Poznań: UAM, 1986. С. 276—277; Чучка П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник. Ужгород: Ліра, 2011. С. 321.

¹⁴ Так звана «Гнезненська булла» («*Ex commisso nobis a Deo*») папи Інокентія II, датована 7 липня 1136 р., згадує «Sirozlau» — мешканця або власника розташованої в Великій Польщі «Villa Piscatorum». Дет. див.: Rozwadowski J. Bulla z r. 1136 jako najstarszy zabytek języka polskiego. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1909. S. 8 (передрук в: Materiały i pracy Komisji językowej Akademii Umiejętności w Krakowie. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1909. T. 4. S. 433—487); Taszycki W. Najdawniejsze zabytki języka polskiego. Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1951. S. 12 (Серія: Biblioteka Narodowa. Seria I. № 104). Серед мешканців/власників цієї ж місцевості згадано особу на ім'я «Ziroch». На думку Вітольда Ташицького, мова в даному випадку йде про ім'я «Siroch», яке було зменшувальною формою імені Сірослав. Taszycki W. Op. cit. S. 12.

¹⁵ Kodeks dyplomatyczny Śląska: zbiór dokumentów i listów dotyczących Śląska. T. 1: 971—1204 / wyd. K. Maleczyński. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1956. № 59, 66, 98. Див. також: Maleczyński K. Kilka dokumentów z pierwszej połowy XIII wieku z archiwum joannitów w Orliku // Sobótka. 1957. R. 12. № 3. S. 364.

¹⁶ Kodeks dyplomatyczny Śląska: zbiór dokumentów i listów dotyczących Śląska. / wyd. K. Maleczyński. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959. T. 2: 1205—1220. № 151.

¹⁷ Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis / oprac. i wyd. J. K. Kochanowski. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1919. T. 1: obejmujący materiał do zgonu Konrada.

miles»)¹⁸, 1262 («Siroslaw filius Wloscibori»)¹⁹ роками. Часто його можна було зустріти і в пізніший період²⁰. Зважаючи на таку поширеність цього антропоніма в землях П'ястів, можна з обережністю припустити, що ім'я Сірослав потрапило до Галицької землі із польської середньовічної антропонімії, що могло бути результатом взаємних культурних контактів²¹ чи, наприклад, мішаного шлюбу. Не варто також остаточно відкинути версію польського походження батька Коснятина, хоча останнє припущення має виключно гіпотетичний характер²².

Коснятин Сірославович згадується на сторінках *Київського літопису* чотири рази. Вперше під літописною датою 6665 (1157/1158) у зв'язку із так званою «справою Івана Берладника». Зі слів літописця, галицький князь Ярослав Володимирович активно добивався видачі йому колишнього звенигородського князя Івана Ростиславовича, відомого під

¹⁸ Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego / wyd. T. Lubomirski. Warszawa: Gazeta Polska, 1863. № 22.

¹⁹ Stenzel G. A. Liber foundationis claustris sanctae Mariae Virginis in Heinrichow oder Griindungsbuch des Klosters Heinrichau. Breslau: Verlage bei Josef Max, 1854. № 16, S. 164.

²⁰ Див. Taszycki W. Najdawniejsze polskie imiona osobowe. Kraków: PAU, 1925. S. 95; Słownik staropolskich nazw osobowych / pod red. i ze wstępem W. Taszyckiego. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; PAN, 1977. T. 5: Sabaszczewska—Starszy. S. 79—80.

²¹ Ширше про це див.: Sielicki F. Polsko-ruskie stosunki kulturalne do końca XV wieku. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. S. 34—52.

²² Варто відзначити, що приклади перебування поляків на службі у руських князів в XI—XIII ст. були не такими вже й рідкісними, див. про це: Нагирный В. Поляки на службе у русских князей в XI—XIII веках: перспективы использования русских летописей для изучения проблемы // **Актуальные проблемы источниковедения**: материалы V Международной научно-практической конференции к 110-летию Витебской ученой архивной комиссии, Витебск, 25—27 апреля 2019 г. / редкол. А. Н. Дулов и М. Ф. Румянцева (отв. ред.) и др. Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2019. С. 136—139. В окремих випадках особам польського походження навіть вдавалося зробити успішну кар'єру на Русі, найкращими прикладами чого можуть бути Петро Влостович і Володислав Лях. Див.: Plezia M. Palatyn Piotr Włostowic. Sylwetka z dziejów Śląska w XII wieku. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1947. S. 33—35; Bieniek S. Piotr Włostowic, postać z dziejów średniowiecznego Śląska. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1965. S. 48—50; Nagirnyy V. Urzędnicy ziemi kijowskiej od drugiej połowy XI do pierwszej połowy XIII wieku. Studium prozopograficzne. Kraków: Historia Iagellonica, 2021. S. 186—191.

прізвиськом Берладник. Останній перебував у полоні в тестя Ярослава, київського князя Юрія Володимировича. Початково старання Ярослава увінчалися успіхом і Юрій погодився віддати Івана Ярославові. З цією метою галицький правитель відправив до Києва служилого(?) князя Святополка, а також «Кснѣтина Сѣрославича . съ многою дружиною»²³. Місія, однак, не досягнула поставленої мети — під впливом митрополита **Константина** київський князь відмовився видавати Берладника і відправив його до своїх родових володінь у Володимиро-Суздальській Русі²⁴. Згідно з дослідженнями Ніколая Березжкова, такі події відбувалися в 1156 або на початку 1157 р.²⁵, із чим можна погодитися.

Наведена літописна інформація цінна не тільки з огляду на те, що вона є першою згадкою про Коснятина, але й тому, що прямо вказує на його функції: «Кснѣтина Сѣрославича . съ многою дружиною»²⁶. Як видно з повідомлення, він очолював галицьку дружину і був воєводою князя Ярослава Володимировича. Крім того, літописець вказав не тільки ім'я Коснятина, а й патронім, що свідчить про його високий статус і **приналежність** до боярського стану. Такий статус підтверджується і характером місії, яку було доручено воєводі, а також її значимістю для правителя Галича. Всі ці фактори дозволяють впевнено говорити про те, що на початку другої половини 50-х рр. XII ст. Коснятин Сірославович належав до найвпливовіших представників галицьких еліт і входив до найближчого оточення Ярослава Володимировича.

Виконання Коснятином функцій воєводи в 1156/1157 р. свідчить також про те, що він був уже в зрілому віці. Відповідно свою кар'єру він мав розпочати значно раніше. Дуже правдоподібно, що це сталося ще за часів правління в Галичі Володимирка Володаревича. Можна також обережно припустити, що боярин був у числі «Галицькыѣ мужи»²⁷, котрі очолювали галицькі війська у битві під Теребовлею в 1154 р.

Наступні літописні повідомлення підтверджують високий статус Коснятина при дворі Ярослава Володимировича і виконання ним функцій галицького воєводи. Перше із них літописець помістив під 6668 (1160/1161) роком, але дослідження Н. Березжкова показали, що вказані

²³ Ипатьевская летопись. Стб. 488.

²⁴ Там же.

²⁵ Березжков Н. Хронология русского летописания. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. С. 168—169.

²⁶ Там же.

²⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 466.

події необхідно датувати попереднім, 6667 (1159/1160) роком²⁸. Мова йде про один з епізодів боротьби між представниками Ольговичів і Давидовичів. У ході цього протистояння чернігівський князь Святослав Ольгович організував похід на Вжищ²⁹, де правив Святослав Володимирович, і взяв місто в облогу. Участь у військовій акції Святослава Ольговича взяли його син Олег і племінники, Святослав і Ярослав Всеволодовичі, а також київський полк на чолі із сином Ростислава Мстиславовича Рюриком, смоленський князь Роман Ростиславович, полоцький князь Всеслав Василькович і «Ксѣнтинъ Сѣрославичъ . с Галичанъ»³⁰. Облога міста тривала 5 тижнів і завершилася капітуляцією Святослава Володимировича. На жаль, літописець нічого більше не повідомляє про участь Коснятина у цій військовій кампанії.

Про виконання боярином функцій воєводи галицького князя Ярослава Володимировича говорить і літописна стаття 6680 (1172/1173) р. Вона розповідає про похід волинського князя Мстислава Ізяславовича і його союзників проти київського князя Гліба Юрійовича і вишгородського князя Давида Ростиславовича, який насправді відбувся в лютому 1170 р.³¹ Допомогу Мстиславу надав і Ярослав Володимирович, відправивши своєму союзнику галицький полк на чолі із Коснятином Сірославовичем³². В кінцевому підсумку похід не приніс очікуваного результату, і Мстислав змушений був повернутися до Володимира. Що стосується участі в цих подіях галичан, то літописець описав її наступним чином: «Ксѣнтинъ . же съ Ярославичи бѣше . воевода съ Галичанъ . и реѣ приславъ къ Мъстиславу . велѣно ми своимъ кнземъ Ярославомъ пѣть дѣновъ стояти оу Вышегорода ити домови . и посла к нему Мъстиславъ река тако . мнѣ братъ Ярославъ тако молвить . донелѣже оуладишисѣ съ братъею . дотолѣже не пуцаи полковъ моихъ ѡ себе . ѡни же съписавъше грамоту ложнью . и послаша къ нему . и поидоша ѿ него Галичане»³³.

Наведене вище повідомлення надзвичайно цікаве. Увагу в ньому привертають кілька важливих моментів. По-перше, кидається у вічі, що після зайняття Києва галицький військовий контингент явно не бажав

²⁸ Бережков Н. Указ. соч. С. 171—172, 332, прим. 97.

²⁹ Тепер однойменне село в Брянській обл. Російської Федерації.

³⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 509.

³¹ Бережков Н. Указ. соч. С. 182.

³² Ипатьевская летопись. Стб. 548—549.

³³ Там же. В *Хлєбніковській редакції* говориться, що підробку грамоти здійснив сам Коснятин. Там же. Стб. 549, прим. 10, 11, 13.

продовжувати брати участь у кампанії Мстислава, і, незважаючи на всі вмовляння володимирського князя, галичани припинили облогу Вишгорода і повернулися додому. Говорячи про їх відхід, літописець усю винуватить за це, а також за фальшування князівської грамоти покладає на Коснятина Сірославовича. Важко сказати, чи підrobка грамоти справді була і якими могли бути мотиви боярина. Петро Стефанович висловив цікаве припущення, що галицький воєвода міг вважати свої зобов'язання перед Мстиславом виконаними, коли волинський князь зайняв Київ і уклав попередні домовленості зі своїми союзниками про новий поділ володінь³⁴. Таке припущення не позбавлене сенсу, однак остаточно підтвердити чи спростувати його немає можливості.

По-друге, літописець повідомляє, що поряд із воєводою участь у поході взяли «**Я**рославици», тобто малолітні сини Ярослава Володимирковича³⁵. Омелян Пріцак вбачав в останньому повідомленні «недвозначне підтвердження [...], що Коснятин був воєводою-кормильцем синів Ярослава, зокрема престолонаслідника — Володимира»³⁶. Такий категоричний висновок українського сходознавця не зовсім зрозумілий, оскільки підстав для такого трактування недостатньо, що вже було підкреслене мною в одній із попередніх робіт³⁷. Літописні дані дозволяють впевнено говорити тільки про виконання Коснятином функцій воєводи.

Востаннє Коснятин Сірославович віднотований на сторінках літопису в статті 6681 (1173/1174) року. На думку Н. Бережкова, події з участю боярина насправді відбувалися в 1170/1171 р.³⁸, а П. Стефанович пропонує

³⁴ Даний момент був ґрунтовно проаналізований П. Стефановичем, тому немає потреби ще раз вдаватися до його детального розгляду. Історик датує такі події більш широко, 1170 — початком 1171 року, див.: Стефанович П. Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжествах до конца XII в. // Средневековая Русь. Москва: Индрик, 2007. Вып. 7. С. 193—195.

³⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 548. П. Стефанович допускає можливість того, що літописець міг припуститися помилки в словах «Кснѣтинъ . же съ **Я**рославици» і що насправді могло йтися про «Кснѣтинъ . же Сѣрославици». Стефанович П. Указ. соч. С. 194. Таке припущення є цікавим, але підтвердити чи спростувати його неможливо.

³⁶ Пріцак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». Київ: Обереги, 2008. С. 142.

³⁷ Детальніше про це див: Нагірний В. Коснятин Сірославович і Володислав Кормильчич: кілька міркувань про можливу спорідненість // Фортеця: збірник заповідника «Тустань», Львів: Простір-М, 2020. Кн. 4. С. 255—263, зокрема С. 257—260.

³⁸ Бережков Н. Указ. соч. С. 188.

датовати їх дещо пізнішим часом (не раніше січня 1171 р.)³⁹. Цього разу боярин згаданий у контексті розповіді про конфлікт між Ярославом Володимирковичем та його дружиною Ольгою Юріівною і старшим сином Володимиром. В ході цього конфлікту Коснятин підтримав Ольгу і разом з нею та Володимиром відправився у польські землі, де вони перебували протягом восьми місяців: «выбѣже княгини изъ Галича въ Ляхи . сѣмъ с Володимиромъ . и Ксѣнтинъ Сѣрославичъ и мѣози бояръ с нею быша тамо . и . мѣции»⁴⁰. Можливо, мав рацію П. Стефанович, припустивши, що боярин підтримав дружину Ярослава, оскільки сам потрапив в опалу через історію з підробленою грамотою під час походу на Київ і Вишгород у 1169/1170 р.⁴¹ Характерно, що цього разу Сірославович згаданий без прив'язки до виконуваних ним функцій. З іншого боку, він єдиний із «мѣози бояръ», названий на ім'я і з патронімом, а це виразно свідчить, що Коснятин зберіг високе становище при князівському дворі.

Важко сказати, як склалася подальша доля Коснятина Сірославовича. Можна тільки припустити, що він повернувся до Галича наступного року, коли «Галичани князѣмъ водивше ко крѣсту тако ему имѣти княгиню въ правду . и тако оуладивъшесѣ»⁴². О. Пріцак твердив, що пізніше боярин перебував в оточенні Володимира Ярославовича і разом з ним був на другому (1174–1175) і третьому (1180–1184) вигнаннях⁴³. Однак характер літописної інформації не дає жодного натяку на можливість такого розвитку подій. Так само невідомо, чи Коснятин був серед «моужи Галичкыѣ», в присутності яких галицький князь Ярослав Володимиркович у вересні 1187 р. оголосив свій політичний заповіт⁴⁴. Вважаю, що галицького воєводу не варто також ототожнювати з Коснятином із графіті № 761 з церкви Св. Пантелеймона у Галичі⁴⁵.

Про можливі родинні зв'язки Коснятина в джерелах не збережено жодної інформації. Однак це не завадило О. Пріцаку відстоювати думку,

³⁹ Стефанович П. Указ. соч. С. 195, 197.

⁴⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 564.

⁴¹ Стефанович П. Указ. соч. С. 198.

⁴² Ипатьевская летопись. Стб. 564.

⁴³ Пріцак О. Назв. праця. С. 144.

⁴⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 656–657.

⁴⁵ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.) // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018. Сер. 2. Вип. 3. С. 291. Такому ототожненню суперечить як контекст повідомлення, так і значний хронологічний проміжок (бл. 40 р.) між останньою згадкою Коснятина в літописі і часом появи графіті.

що сином Сірославовича був добре відомий із *Галицько-Волинського літопису* Володислав Кормильчич. Таке твердження дослідника опиралося на вже згадане вище припущення, що Коснятин був кормильцем галицького князя Володимира Ярославовича⁴⁶. Детальному розгляду цієї проблеми присвячена інша моя праця⁴⁷. В цьому місці відзначу тільки, що стан джерельної бази не дозволяє говорити про жодні ймовірні родинні зв'язки між Коснятином і Володиславом.

Із діяльністю Коснятина Сірославовича дослідники пов'язують ще одне суперечливе твердження. Починаючи від Генрика Сейдлера цілий ряд краєзнавців обстоюють думку, що воєвода був засновником або й власником м. Снятина, розташованого на галицькому Пониззі⁴⁸. Такий підхід став надзвичайно популярним і міцно укорінився не тільки в історичній чи популярній літературі, а й у суспільній думці, виявом чого стали святкування на офіційному рівні 800-річчя (1958 р.), 850-річчя (2008 р.) і 860-річчя (2018 р.) Снятина⁴⁹. Однак новітні дослідження показують, що він базується на помилковому трактуванні літописних статей 6665 (1157/1158) і 6666 (1158/1159) рр. і повністю відірваний від історичних реалій, що жодним чином не дозволяє пов'язувати галицького воєводу із містом над Прутом⁵⁰. Так само нічого не відомо про інші можливі володіння Коснятина.

⁴⁶ Прицак О. Назв. праця. С. 140—145. Наскільки мені відомо, тезу О. Прицака підтримав тільки Адріан Юсупович, див.: Jusupović A. *Elity zeimi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (1205—1269)*. Studium prozopograficzne. Kraków: Avalon, 2013. S. 278. В біографії Володислава автор відмітив, що в Кормильчича, дуже правдоподібно, було два брати — Яволод і Ярополк (Ibidem. S. 277; див. також S. 246, прим. 1229), котрих, гіпотетично, теж можна було б вважати синами Коснятина Сірославовича. Однак в біографіях Яволода і Ярополка варшавський дослідник повністю проігнорував можливі родинні пов'язання між ними та Володиславом (Ibidem. S. 175—176, 179—180).

⁴⁷ Нагірний В. Коснятин Сірославович і Володислав Кормильчич. С. 255—263.

⁴⁸ Seidler H. *Sniatyn: szkic monograficzny*. Stanisławów: Ziemia Stanisławowska, 1930. S. 4.

⁴⁹ Детальніше про це див.: Нагірний В. Штучні ювілеї міст: так зване «860-річчя Снятина», Локальна історія. 5.03. 2020 [Електронний ресурс]. Режим доступу: [⁵⁰ Див.: Нагірний В. Штучні ювілеї міст; Його ж. Чи галицький воєвода Коснятин Сірославович. С. 30—39. Див. також: Миська Р. Літописні пункти Галицької землі \(за писемними та археологічними джерелами\) // Археологічні дослідження Львівського університету. Львів, 2015. Вип. 19. С. 108.](http://localhistory.org.ua/shtuchni-yuvileyi-mist-tak-zvane-860-richchya-snyatyna/?fbclid=IwAR2Lszyw7h-bpy5uZmUWlydKZ_vNOFI0ZMrHWXeEJXo3JCmTBhwfCLeXs; Його ж. Чи галицький воєвода Коснятин Сірославович був причетний до появи назви міста Снятина // Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2020. Вип. 33. С. 30—39. Там також детальна характеристика історіографії проблеми.</p></div><div data-bbox=)

Підводячи підсумок, необхідно відмітити, що Коснятин Сірославович належав до нечисленної групи галицьких еліт, інформація про які збережена в літописах. Їх лаконічні повідомлення не дають можливості відтворити весь життєвий шлях боярина, але дозволяють вважати, що він був міцно пов'язаний із Галицькою землею і її стольним містом. Підтверджений джерелами період його активності охоплює 1156/1157–1170/1171 рр. Більшість цього часу — щонайменше до лютого 1170 р. — Коснятин виконував функції воєводи галицького князя Ярослава Володимирковича. Є підстави вважати, що свою службу він розпочав ще в часи правління Володимирка Володаревича. Опираючись на методологію визначення вікових критеріїв, необхідних для зайняття посади воєводи, запропоновану мною при дослідженні персонального складу київських урядників XI–XIII ст.⁵¹, можна припустити, що в 1156/1157 р. Коснятин Сірославович уже ввійшов у четверте десятиліття свого життя або навіть був у більш поважному віці. Відповідно він мав народитися не пізніше першої половини 20-х рр. XII ст. Помер після 1171/1172 р. Можна ствердити, що боярин належав до найближчого оточення Ярослава Володимирковича і був одним із найбільш впливових урядників при дворі галицького князя. Про його родинні зв'язки та майновий статус не відомо нічого, а твердження про його можливу спорідненість із Володиславом Кормильчиком чи про причетність до заснування міста Снятина не витримують наукової критики.

Vitaliy Nagirnyy kow, Poland)

Kosniatyn Siroslavovych, Voivode of Halych: an Attempt at a Biographical Essay

The article attempts to recreate the biography of voivode Kosniatyn Siroslavovych, one of the most famous representatives of the Galician elites of the twelfth century. As confirmed by sources, the period of his activity covers 1156 / 1157–1171 / 1172. It can be assumed that he was born not later than in the first half of the 20s of the 12th century and began his career during the reign of Volodymyrko Volodarevych. During 1156 / 1157–1170 / 1171, Kosniatyn was a voivode of Halych and belonged to Yaroslav Volodymyrkovich's immediate entourage. He died after 1171 / 1172. There is no reason to believe that Kosniatyn Siroslavovych and Volodyslav Kormylchych had family ties, or to link the boyar with the founding of the town of Sniatyn in the Lowlands of Halych.

Key words: Kosniatyn Siroslavovych, voivode, the Galician elites, Halych.

⁵¹ Nagirnyy V. Urzędnicy ziemi kijowskiej. S. 37.

ПЕЧАТКИ ГОСПІТАЛЬЄРІВ У КНЯЖОМУ ГАЛИЧІ ТА ВОЛОДИМИРІ (КОНТАКТИ РУСІ ТА ЛАТИНСЬКОГО СХОДУ ЗА СФРАГІСТИЧНИМИ ПАМ'ЯТКАМИ)*

На території с. Крилоса та в околицях Володимира-Волинського були знайдені фрагменти печатки магістра Ордену рицарів госпіталю святого Йоанна Єрусалимського. В обох випадках частина печатки, яка містила ім'я магістра, була втрачена. Це унеможливлювало її датування, а отже й включення цього непересічного сфрагістичного джерела до повноцінного наукового обігу. В результаті дослідження було віднайдено аналог булли та встановлено її належність маістру Гарену де Монтегю, що керував Орденем з 1207 по 1228 рр. Особливості двох печаток у тому, що вони мають одноштемпельні лицьові боки та різні зворотні. Це засвідчує факт їхнього використання у різний, хоч і близький, хронологічний період. Водночас обидві печатки репрезентують і сфрагістичний тип молівдовулів Ордену, який був змінений маістром Монтегю за його життя. Це дає можливість вузкого датування обох екземплярів у час керівництва маістра Монтегю Орденем. Обидві печатки вперше вводяться до наукового обігу.

Ключові слова: сфрагістика, Галич, Володимир, Орден рицарів госпіталю святого Йоанна Єрусалимського, госпітальєри, печатка, Гарен де Монтегю.

* Автор висловлює щирю подяку за консультації директорові Музею Ордену святого Йоанна Тому Фоксові (Director of Museum of the Order of St. John, London, UK) та професорові Університету Лондона Джонатанові Філіпсу (Professor of Crusading History, Royal Holloway, University of London, UK).

У 2020 році за випадкових обставин у с. Крилосі було знайдено фрагмент молівдовула з латинським написом. Для українських територій це доволі рідкісне явище з-поміж значної кількості кириличних чи грекомовних печаток¹. Такі інскрипції на свинцевих привісних сфрагісах засвідчують їх зв'язок із *Латинським сходом*. Незважаючи на існування джерел, що підтверджують контакти Русі з державами хрестоносців, такий сфрагістичний матеріал у поле зору науковців потрапив уперше. Знахідка викликала посилену зацікавленість. Подальше її дослідження та ретельні пошуки інформації призвели до атрибуції печатки магістру чернечого рицарського Ордену рицарів госпіталю святого Йоанна Єрусалимського (*Ordo Fratrum Hospitalis Sancti Ioannis Hierosolymitani*). І, якщо інформація про сам Орден та його діяльність багаторазово ставала об'єктом дослідження, то сфрагістичні пам'ятки лишались на маргінесі студій. Слід виокремити лише дві узагальнюючі праці авторства полковника Едвіна Джеймса Кінга 1932 року «*The Seals of the Order of St. John of Jerusalem*»² та Маріо де Віссера «*Isigilli del sovrano militare Ordine di Malta*» 1942 року³. Не озираючись на поважний вік з часу публікації — сучасні узагальнюючі праці за цією тематикою відсутні. Тому кожне нове дослідження молівдовулів госпітальєрів є вагомим внеском у сигілографію хрестоносців.

Подаємо опис печатки (див. іл. 1):

Нижня права чверть свинцевого молівдовула, зламаного вздовж каналу для шнура та у верхній чверті.

Вага — 11 г. **Діаметр** — 32x25 мм. **Товщина** — 3 мм.

Місце походження: пасовисько на місці колишньої церкви Благовіщення с. Крилос, Галицька територіальна громада, Івано-Франківська обл., Україна.

Місце збереження: SCOА, М-03.

Лицьовий бік: у центрі печатки зображено постать на колінах. Її голова нахилена вперед, руки зігнуті у ліктях і підняті перед грудьми з розставленими пальцями та оберненими вгору долонями (молитовна поза

¹ Seibt W. Alf'orov O. Byzantine seals and Rus' seals in Byzantine manner found on the territory of Ukraine (Collection of the Sheremetiev's Family Museum, Kyiv). Kyiv : Антиквар, 2021. 500 p.

² King E. J. The Seals of the Order of St. John of Jerusalem. London : Methuen & Co. LTD, 1932. 144 p.

³ De Visser M. I sigilli del sovrano militare Ordine di Malta. Milano : Tipografia del Senato, 1942. 407 p.

рук). Одяг на людині рельєфно підкреслює тіло — позірний вигин спини, виділена могутня грудна клітина підкреслює фізично розвинуту статуру зображуваної постаті. Вздовж краю печатки в оточенні двох обідків з дрібних перлин рештки напису латиною: «VS:CVSTO».

Зворотний бік: у центрі печатки фрагмент тіла людини, що лежить на ліжку. Її голова обернена до глядача, на видовженому обличчі підкреслена худоба. Зачіска у вигляді пишного волосся, що підстрижене на рівні закінчення вух. За головою на стрижні лапчастий хрест. Над людиною зображення кам'яної стіни. Вздовж краю печатки в оточенні двох лінійних обідків рештки напису латиною: «SPITALIS».

У результаті пошуку інформації про сфрагістику госпітальєрів в Інтернеті було знайдено зображення ще однієї печатки магістра Ордену. На превеликий жаль, вона так само обламана і зберегла лише половину без імені кустоса. Подаємо її опис за фотографією, на жаль, без точних параметрів та місця знахідки (див. іл. 2):

Половина свинцевого молівдовула, зламаного вздовж каналу для шнура.

Діаметр — 39x20 мм.

Місце походження: околиці м. Володимира-Волинського Волинської обл., Україна.

Місце збереження: невідоме.

Лицьовий бік: у центрі печатки зображено постать на колінах. Її голова нахилена вперед, руки зігнуті у ліктях і підняті перед грудьми з розставленими пальцями та оберненими вгору долонями (молитовна поза рук). Одяг на людині рельєфно підкреслює тіло — позірний вигин спини, виділена могутня грудна клітина підкреслює фізично розвинуту статуру зображуваної постаті. Вздовж краю печатки в оточенні двох обідків з дрібних перлин рештки напису латиною: «VSCVSTOS».

Зворотний бік: у центрі печатки фрагмент тіла людини, що лежить на ліжку. Її голова обернена до глядача, на видовженому обличчі підкреслена худоба. Зачіска у вигляді пишного волосся, що підстрижене на рівні закінчення вух. За головою на стрижні лапчастий хрест. Над людиною зображення кам'яної стіни. Вздовж краю печатки в оточенні двох лінійних обідків рештки напису латиною: «+hOSPITALIS».

Написи на печатках слід тлумачити так. На зворотному боці «HOSPITALIS IHERVSALEM», що перекладається з латини як «Єрусалимський госпіталь», а на лицьовому «... VS:CVSTOS». В останньому випадку повний напис реконструювати неможливо. Слово «CVSTOS» перекладається з латини як «оберігач», «хранитель». До

XIV ст. це офіційний титул магістрів Ордену госпітальєрів. Отже, сукупність ознак дає можливість твердити, що перед нами печатка магістра «Ордену рицарів госпіталю святого Йоанна Єрусалимського», або ж, як їх називали, «госпітальєри», або ж «йоанніти». Перед вказівкою титулу розміщувалось ім'я керівника Ордену. Літери, що залишились на сфрагісі від імені («VS»), характерні для закінчення латиномовних імен, а отже не дають можливості відтворити ім'я магістра.

Зображення на печатках магістрів Ордену мають дуже глибоку семантику. На лицьовому боці на колінах у молитві перед патріаршим хрестом стоїть сам кустос. Між ними літери «а» («альфа») та «ω» («омега»). Хрест апелював до розп'яття Христового, а літери — до Страшного Суду. Образ очільника йоаннітів підкреслював його особисту присутність та те, що він, як молільник, був кустосом-хранителем. На зворотному боці зображали тіло померлої людини у пеленах. З початком XIV ст. над головою небіжчика почали зображувати німб. Можливо, у такий спосіб відбулась трансформація тіла покійника-паломника, якими опікувались госпітальєри, на Христове. Над мерцем зображували храм: можливо, храм Гробу Господнього, можливо, патрональний Ордену храм Св. Йоанна⁴.

Булл магістрів були у вжитку з XII ст. до втрати Мальти 1798 р. Вони кріпилися до документів зазвичай на жовтий шовковий шнур. До 1278 р. печатку магістра привішували до всіх без винятку офіційних документів будь-якої ваги⁵.

Сфрагіси очільників Ордену перших століть є доволі рідкісними. Вони представлені нечисленними екземплярами серед сфрагістичних колекцій музеїв та приватних європейських збірок. Тож відбулося ретельне порівняння опублікованих булл. Прямими аналогами печатки з Крилоса стали два молівдовули магістра Ґарена де Монтеґю з колекції Ніколая Лихачова⁶. При його публікації автор припустився помилки та переплутав лицьові сторони двох різноштемпельних печаток Монтеґю, що, доки це не було нами помічено, довго унеможлиблювало їх атрибуцію. Друга одноштемпельна булла погано збереглася, але за маркерними зонами

⁴ Климанов Л. Византийские отображения в сфрагистике: коллекция металлических печатей VII—XX веков Н. П. Лихачева в Западноевропейской секции Архива СПб ФИРИ РАН. Санкт-Петербург : Алетей, 1999. С. 252.

⁵ Packard B. Seals of the Grand Masters [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://museumstjohn.org.uk/seals-of-the-grand-masters/>

⁶ Климанов Л. Указ. соч. С. 252—254 (перша булла — лицьовий бік від печатки № 52, зворотний бік та опис під № 53; друга № 54).

належить до того самого штемпеля. Обидва аналоги печатки з Галича походять з території Південної Франції, як свідчить приписка Н. Лихачова до екземплярів.

Магістр Гарен де Монтегю керував Орденем рицарів госпіталю святого Йоанна Єрусалимського упродовж 1207–1228 рр. Походив зі знатної родини, його рідний брат був магістром Ордену тамплієрів. Учасник П'ятого Хрестового походу.

Молівдовули з Крилоса та Володимира підпадають під розроблену Е. Д. Кінгом класифікацію як печатки магістрів I типу. Їхньою характерною ознакою було зображення фігури кустоса на зворотному боці ліворуч від хреста (див. іл. 3.). Дослідник визначає, що цей тип є першим і був змінений за магістра Гарена де Монтегю (1207–1228). Булли в межах I сфрагістичного типу відомі в одиничних екземплярах і лише за незначною кількістю очільників госпітальєрів: Раймонда де Пюї (1120–1158/1160), Гастона де Мюроля (1170–1172), Роже де Мулена (1177–1187), Жоффруа де Донжона (1193–1202) та, власне, Гарена де Монтегю (1207–1228). Печатки інших восьми магістрів госпітальєрів не відомі⁷.

Широке датування печатки з Крилоса та Володимира-Волинського слід визначити проміжком 1207–1228 рр. Водночас доволі розлогий хронологічний період можна звузити. Справа у тому, що Гарен де Монтегю під час свого урядування в Ордені змінив сфрагістичний тип магістерської булли. Другий тип печатки магістра госпітальєрів загалом наслідував перший. Єдина відмінність між двома типами полягала у тому, що зображення кустоса відтепер було праворуч від хреста, а не ліворуч, як на печатках, що публікуються.

Водночас при детальному порівнянні обох булл, що публікуються, з'ясувалася вкрай рідкісна обставина. Лицьові боки печаток із Крилоса та Володимира-Волинського ідентичні, а зворотні боки різняться (розміщення літер, відсутність розділових крапок між закінченням імені й початком слова «кустос» і позицією тіла магістра). Таке явище можливе за обставин, коли одна зі сторін зіпсувалася і потребувала заміни, а інша продовжувала використовуватися. Це спостереження дає право хронологічно розмежувати обидві печатки. Булла із Крилоса має на лицьовій стороні розділові знаки у вигляді двох крапок. А на буллі з Володимира ці знаки відсутні. На нашу думку, це відображає спільні для сфрагістики магістрів палеографічні процеси. Так, на відомих молівдовулах

⁷ King E. Op. cit. P. 10–14; Бигиу N., Josserand P. Prier et combattre. Dictionnaire européen des ordres militaires au moyen âge. Paris : Fayard, 2009. P. 389.

Жоффруа де Донжона (1193—1202) будь-які знаки, які б розділяли слова, відсутні. Натомість на його печатці, як і на печатці його попередника Роже де Мулена (1177—1187), перша літера інскрипції зворотної сторони виконана мінускулом: «hOSPITALIS». Так само, як і на обох сфрагісах, що публікуються. Печатки Гарена де Монтею II типу мають між словами розділові знаки у вигляді трьох крапок, а літера «Н» виконана маюскулом.

Отже, печатка з Крилоса має такий самий лицьовий бік, як і печатка з Володимира. Проте зворотні сторони печаток засвідчують, що булла з Володимира є стилістично та палеографічно ближчою до молівдовулів попередніх магістрів, а з Крилоса — до пізнішого, II сфрагістичного типу, започаткованого самим де Монтею. Це означає, що документи Ордену часів магістра Гарена де Монтею були надіслані у різний час найближчого після 1207 року десятиріччя до двох княжих столиць: спочатку — Володимира, а потім — Галича.

Печатки рицарських орденів — є цікавим та незвичним для вітчизняних науковців джерелом. Введення цих пам'яток до наукового обігу, безперечно, сприятиме переосмисленню важливих епізодів нашої історії.

Oleksandr Alfiorov (Kyiv, Ukraine)

Seals of Hospitallers in Princely Halych and Volodymyr (Contacts between and Latin East According to the Sphragistic Monuments)

Fragments of the seal of the Master of the Order of the Knights of the Hospital of St. John of Jerusalem were found on the territory of the village of Krylos and in the vicinity of Volodymyr-Volynskyi. In both cases, the part of the seal that contained the Master's name was lost. This made it impossible to date it, and hence introduce this extraordinary sphragistic source into scientific circulation. As a result of the research, an analogue of the bull was found and its affiliation was established to Master G de Montaigu who ruled the Order from 1207 to 1228. These two seals are significant due to the same front sides and different reverse sides. This testifies to the fact that they were used in different albeit close chronological periods. At the same time, both seals represent the first sphragistic type of the Order's seals, which was changed by Master Montaigu during his lifetime. This allows for a narrower dating of both copies during the leadership of Master Montaigu over the Order. Both seals are introduced into scientific circulation for the first time.

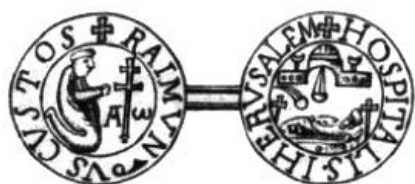
Key words: *sphragistics, Halych, Volodymyr, Order of the Knights of the Hospital of St. John of Jerusalem, hospitallers, seal, G de Montaigu.*

Іл. 1. Печатка магістра Ордену госпітальєрів з Крилоса (аверс, реверс)

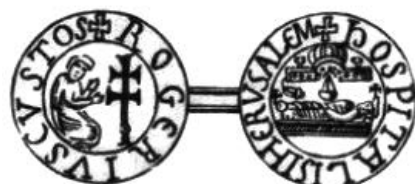
Іл. 2. Печатка магістра Ордену госпітальєрів з-під Володимира-Волинського (аверс, реверс)

FR. RAYMOND DU PUY

FR. CASTE DE MUROLS

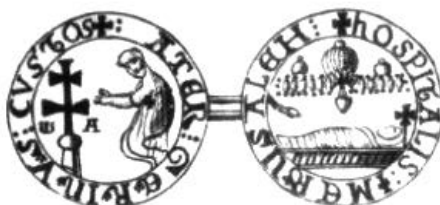
FR. ROGER DES MOULINS

FR. GEOFFREY DE DONJON

FR. GARIN DE MONTAIGU

FR. GUÉRIN

FR. PETER DE VILLEBRIDE

FR. WILLIAM DE CHATEAUNEUX

Іл. 3. Печатки магістрів Ордену госпітальєрів XII—XIII ст.
за Е. Д. Кінгом

БОРОТЬБА КНЯЗЯ МСТИСЛАВА МСТИСЛАВИЧА УДАТНОГО ЗА ОВОЛОДІННЯ ГАЛИЧЕМ (ДО 800-РІЧЧЯ УТВЕРДЖЕННЯ КНЯЗЯ В ГАЛИЦЬКІЙ ЗЕМЛІ)

*У статті розглядається важливий період у розвитку Галича і Галицької землі — із середини другого до початку третього десятиліття XIII ст. Використовуючи кризу в управлінні краю, правлячі еліти Королівства Угорщина і Краківського князівства зробили спробу шляхом військового втручання і міждинастичного шлюбу окупувати Галицький край. Через конфлікт із краківським князем Лешком Білим фактично лідером у Прикарпатті в цей час став король Андрій II. Під його патронатом виникало васальне від угорської корони Королівство Галичина (*Regnum Galicie*), номінальним володарем якого був син Андрія малолітній король Коломан. Експансія здійснювалася під опікою римської курії на чолі з папою Інокентієм III. Невдовзі після цих подій увагу ситуації в Галицькому князівстві починає приділяти тодішній новгородський князь Мстислав Мстиславич Удатний — один з найавторитетніших володарів Русі. Протягом 1215–1221 рр. він після декількох спроб оволодіває князівством і утверджується в Галичі.*

Ключові слова: Галицька земля, Волинська земля, Королівство Угорщина, Краківське князівство, матримоніальний шлюб, римська курія, половці, князь Мстислав Мстиславич.

У середині другого десятиліття XIII ст. внаслідок соціальних протистоянь і потрясінь у Прикарпатті і на Волині склалася вкрай гостра ситуація, що спричинила до зростання прагнення володарів Королівства Угорщина і Краківського князівства у Польщі підкорити своїй владі Галицьку землю. Восени 1214 р. угорський король Андрій II під час переговорів у Спіші (угорська фортеця на території сучасної Словаччини

— О. Г.) з краківським князем Лешком Білим домовилися про фактичний поділ Галицької землі між Королівством Угорщина і Краківським князівством, план здійснення якого розробив краківський воєвода Пакослав¹. За цим планом більша частина Галицької землі мала відійти угорцям, а Перемишльська волость разом із містом Любачевом переходила у володіння краківського князя. Угода передбачала також укладення династичного союзу між п'ятирічним сином Андрія Коломаном і трирічною дочкою Лешка Соломією². Однак і ця чергова спроба підкорення Галицької землі західними сусідами не дала тривалих позитивних для них наслідків.

Невдовзі після укладення Спішської угоди десь на початку 1215 р. відбувається загострення відносин між володарями Королівства Угорщина та Краківського князівства. А навесні 1215 р. у Галицькій землі розпочалися виступи місцевого населення проти угорських окупантів та їхнього ставленика галицького короля Коломана. Однією з причин цих виступів була релігійна, оскільки з угорськими військами до Галицького краю прийшли католицькі священники. Літописець про це пише: «Король Угорський посади сына своего въ Галичи, а епископы и попы изгна изъ церкви, а свои попы приведе Латыньскія на службу»³.

¹ Włodarski B. Polska i Rus' 1024–1340. Warszawa: PWN, 1966. S. 58; Волощук М. Венгерское присутствие в Галиции в 1214–1219 гг. // Вопросы истории. 2005. № 5. С. 98–99; Головки О. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія і краківського князя Лешка Бялого та її наслідки // Україна в Центральній-Східній Європі. Київ, 2013. Вип. 12–13. С. 132; Його ж. Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. С. 58–61, 94–109.

² Про життя і діяльність сина угорського короля Андрія II Коломана та його жінки краківської княжни Соломії див.: Prochazkova N. Postavenie haličského kráľa a slavonského kniežat'a Kolomana z rodu Arpádovcov v uhorskej vnútornej a zahraničnej politike v prvej polovici 13. storočia // Medea. Studia mediaevalia et antiqua. Bratislava, 1998. Т. II. С. 64–75; Hoľý K. Princess Salomea and Hungarian-Polish Relations in the Period 1214–1241 // Historický časopis. Bratislava, 2007. Vol. 55. S. 5–32; Фонт М. Королевские супруги Галичины: Венгерский Коломан и Соломея Пястовна // Восточная Европа в древности и средневековье. XXX Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2018. С. 307–315; Font M., Abbas G. Koloman, king of Galicia and duke of Slavonia (1208–1241). Medieval Central Europe and Hungarian Power. Leeds: Arc humanities press, 2019. 143 p.

³ Летопись по Воскресенскому списку // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). Санкт-Петербург: типография Эдуарда Праца, 1853. Т. 7. С. 119.

Галицько-Волинський літопис розповідає, що в цей час відбулися захоплення Андрієм II у Лешка Білого Перемишля і Любачева, запрошення краківського князя до новгородського князя Мстислава Мстиславича з пропозицією сісти у Галичі, звернення галичан, які довідалися про намір новгородського князя сісти на Галицькому столі, з подібним проханням, але до володимирського (на Волині) князя Данила Романовича стати у них володарем, відмова Данила від запрошення і, нарешті, завоювання Галича Мстиславом Мстиславичем⁴.

Отже, пам'ятка перш за все фіксує бажання краківського князя Лешка Білого шляхом підтримки одного з руських князів, а саме Мстислава Мстиславича, добитися відновлення позицій Кракова в Галичині, а також факт вокняжіння Мстислава в Галичі.

Новгородський князь Мстислав Мстиславич, як виявилось, мав великий інтерес до Галича, що було не випадково⁵. Можливо, він мав певні генеалогічні підстави для претензій на Галичину, оскільки його мати, на думку деяких дослідників, була донькою Ярослава Володимировича *Остомисла*⁶.

Після смерті у 1198 р. (можливо, 1199 р.) князя Володимира Ярославича Галич надовго стає об'єктом уваги багатьох князівських родин Русі. Окрім володимирського (на Волині) князя Романа Мстиславича, який досить швидко завоював місто і утворив об'єднане Галицько-Волинське князівство, Галич привертав увагу князів з інших земель Русі, перш за все Придніпровської Русі⁷. Відзначаючи це, необхідно зазначити, що автор цих рядків не може погодитися з думкою Антона Горського, який вважає, що Галицьке князівство належало до тих руських земель,

⁴ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург: типография М. А. Александрова, 1908. Т. 2. Стб. 731–732.

⁵ У зв'язку із найменуванням-характеристикою Мстислава Мстиславича «Удатний» у літописній записці про смерть князя в 1228 р. саме це визначення в історичній літературі часто використовується як прізвисько князя. Див.: Ипатьевская летопись. Стб. 752; Горский А. От славянского расселения до Московского царства. Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 150; Головкин О. Князь Мстислав Мстиславич «Удатный» і його доба. С. 185.

⁶ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: вид. Олександр Пшонківський, 2006. С. 523.

⁷ Головкин О. Галич і Галицька земля у політиці князів Придніпровської та Північної Русі (кінець XII — кінець 30-х рр. XIII ст.) // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2011. Вип. 5. С. 117–130.

які з кінця XII ст. не мали власної династії і стали спільним «загальноруським» володінням⁸.

Насправді після припинення в 1199 р. у Галичі династії Ростиславичів, носії якої отримали Прикарпаття за рішенням Любецького князівського з'їзду 1097 р., та після короткого володарювання тут Романа Мстиславича (загинув у червні 1205 р.) Галицька земля на тривалий час стала яблуком розбрату між численними претендентами на Галицький стіл, кожний з яких відстоював власні плани завоювання столиці Прикарпаття⁹. Але наявність величезної конфронтації між представниками правлячого стану краю не є доказом існування якогось особливого статусу Галичини серед інших давньоруських земель. Подібними конфліктами рясніє вся історія середньовіччя, коли часто законні володарі позбавлялися престолу конкурентами.

У науковій літературі зустрічається думка про те, що серед Рюриковичів були князі, які через родинні зв'язки по жіночій лінії мали якісь особливі права на Галич (Володимир, Роман і Святослав Ігоревичі, Мстислав Мстиславич, Михайло Всеволодович і його син Ростислав)¹⁰. Не заперечуючи цей погляд, хочемо у чомусь погодитися і з позицією Даріуша Домбровського, який відзначає, що в умовах припинення династії галицьких Ростиславичів в силу існування у представників роду Рюриковичів князівських спадкових прав могли претендувати на Галицький стіл всі більш-менш потужні володарі¹¹. Одним із них і був Роман Мстиславич, який у 1199 р. завоював Галич і приєднав Прикарпаття до своїх земель на Волині.

Крім наведеної інформації *Галицько-Волинського літопису* про запрошення краківського князя Лешка новгородському володарю зайняти стіл у Галицькій землі, в інших літописах також можна знайти згадки про прагнення Мстислава Мстиславича сісти в Галичі. Суперечливість свідчень різних джерельних повідомлень про події в Прикарпатті, їх на перший погляд хронологічна невизначеність призвели до значних розбіжностей у тлумаченні джерел дослідниками.

⁸ Горский А. Русские земли в XIII—XIV веках. Пути политического развития. Москва: Институт Российской истории РАН, 1996. С. 7.

⁹ Його ж. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ: Стилос, 2006. С. 253—329.

¹⁰ Войтович Л. Княжа доба на Русі. С. 34—35.

¹¹ Домбровский Д. Вступление Мстислава Мстиславича в борьбу за Галич // Средневековая Русь. Москва, 2012. Вып. 7. С. 196.

На складність вивчення подій першої третини XIII ст., здавалось, певною мірою впливає проблема неправильного датування подій, що спостерігається в тексті головного джерела з історії Волинської та Галицької земель — *Галицько-Волинського літопису*¹². Але у конкретному випадку — у встановленні дати запрошення краківським князем Лешком Білим князя Мстислава і часу оволодіння останнім Галичем, здавалось би, ця обставина не є визначальною, оскільки тут слід йти не за буквальним фіксуванням хронології в *Іпатіївському списку Іпатіївського літописного зводу* — 6720 (1212) р., а відповідно до встановленої завдяки вивченню часу подій у Галичі дати — 1215 р. Однак проблема полягає у тому, що згадана в цій самій статті подія завоювання Галича Мстиславом в інших джерелах датується інакше.

Ще до введення до наукового обігу *Галицько-Волинського літопису* історики початку XIX ст. писали про завоювання Галича Мстиславом Мстиславичем у відповідності із даними новгородських і суздальських літописів, які датують цю подію 1219 р., а після вивчення *Галицько-Волинського літопису* деякі вчені почали вважати, що вказаний князь прибув до столиці Прикарпатського краю в 1215 р. Зокрема, Микола Костомаров, Сергій Соловйов та Анатолій Еммауський писали, що вперше Галич був завойований Мстиславом у 1215 р.¹³

Але Владислав Бузескул, автор спеціальної розвідки про завоювання Галича князем Мстиславом, розглянувши всі джерела, зробив висновок, що той зайняв Галич після 1218 р.¹⁴ Більшість дослідників, починаючи з Дениса Зубрицького і Миколи Дашкевича, також доводять, що Мстислав

¹² Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1901. Вип. 3. С. 1—72.

¹³ Костомаров Н. Князь Мстислав Удалой // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Москва : Олма-пресс, 2003. С. 178—179; Соловьев С. Сочинения. Москва: Мысль, 1988. Кн. 1 : История России с древнейших времен. Т. 1—2. С. 604; Эммаусский А. Мстислав Удалой. Из истории Древнерусского государства накануне монголо-татарского завоевания. Киров: Кировская областная тип., 1998. С. 60 (книга написана в 30-х роках XX ст. — О. Г.). Зараз є також дослідники, які дотримуються такого датування першого завоювання Галича князем Мстиславом. Див., наприклад: Шабага А. Опыт моделирования социальных процессов: причины военных конфликтов в Галицко-Волынской Руси. Москва : изд. Российского университета дружбы народов, 2003. С. 96.

¹⁴ Бузескул В. О занятии Галича Мстиславом Удалым // Журнал Министерства народного просвещения (далее — ЖМНП). 1881. № 3. С. 86—92.

прийшов до Галича 1219 р.¹⁵ Крім цього, польські історики Броніслав Влодарський, Д. Домбровський та Маріуш Бартницький на підставі свідчень Генріха Латвійського вважають, що Мстислав Мстиславич став володарем у Галицькій землі 1217 р.¹⁶ Проте, на наш погляд, попри всю важливість інформації у прибалтійській хроніці про прагнення Мстислава зайняти Галич¹⁷, вона не містить конкретної вказівки на безпосередній час завоювання князем столиці Прикарпаття.

Необхідно зазначити, що протягом тривалого часу ніхто з істориків достатньо аргументовано не наводив причин появи декількох, на перший погляд суперечливих, повідомлень пам'яток про боротьбу князя Мстислава за Галич. На нашу думку, пояснювати такий стан інформації простою плутаниною джерельних повідомлень, як це роблять деякі науковці, не можна. Однозначно варто погодитися з думкою Владіміра

¹⁵ Карамзин Н. История государства Российского. Москва: Мысль, 1991. Т. 1—3. С. 593; Клеванов А. История Юго-Западной Руси от ее начала до половины XIV века. Москва: типография Александра Семена, 1849. С. 153; Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества. Львов: институт Ставропигианский, 1855. Ч. 3. С. 67; Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. Киев: в университетской типографии, 1873. С. 9—10; Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдажнейших времен до року 1453. Львов: в печатни Института Ставропигийского, 1863. С. 75; Андрияшев А. Очерки истории Волынской земли до конца XIV ст. Киев: типография императорского университета св. Владимира, 1887. С. 160; Голубовский П. История Смоленской земли до начала XV ст. Киев: типография императорского университета св. Владимира, 1895. С. 295; Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. С. 16—17; Його ж. Історія України-Руси. У Львові: з друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1905. Т. 3. С. 513—515; Насонов А. История русского летописания XI — начала XVIII вв. Москва: Наука, 1969. С. 279; Александров Д. Феодальная раздробленность на Руси. Москва: Экслибрис-Пресс, 2001. С. 59—60; та ін.

¹⁶ Włodarski B. Polska i Ruś. S. 62; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt galicko-wołyńskich. Poznań, Wrocław: Wyd-wo historyczne, 2002. S. 70—71; Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217—1264. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2005. S. 35. Цю точку зору прийняв і український історик В. Нагірний, який працює в Ягеллонському університеті у Кракові. Див.: Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)—1264. Kraków: PAU, 2011. S. 176.

¹⁷ Генрих Латвийский. История Ливонии. Москва: Изд-во АН СССР, 1936. С. 185 (I.XXI, 2).

Пашута про те, що боротьба Мстислава за оволодіння Галичем «тривала декілька років»¹⁸. Різні за змістом та хронологією повідомлення літописів відобразили окремі етапи історії виборювання Мстиславом Мстиславичем Галицького столу.

Порівняльний розгляд зазначених літописних свідчень дає змогу відповісти на запитання, коли розпочалася боротьба Мстислава за Галич, скільки було у нього спроб оволодіти прикарпатським містом, і, нарешті, взагалі зрозуміти перипетії політичного життя Галицької землі в другій половині 10-х років XIII ст. Саме такий комплексний порівняльний аналіз джерел дає підстави не тільки висловитись на користь того, що Мстислав уперше зайняв Галич десь у грудні 1218 р., а й відтворити всю історію виборювання Мстиславом Галича, яке, як ми вважаємо, тривало декілька років.

У *Воскресенському літописі* є повідомлення: «Тое же зимы выиде из Новгорода Мстислав Мстиславичъ, а княгиню с сыном остави в Новгороде, и сам иде к королеви в Галичь, просити Галича у него»¹⁹. Михайл Бережков датує цю інформацію кінцем 6722 (1214/5) і вважає, що взимку цього року Мстислав покинув Новгород. *Новгородський літопис* під 6723 р. пише: «Поиде князь Мъстислав по своей воли Киеву, и створи вѣце на ярослави дворе и рече новгородцем: “Суть ми орудия в Русе, а вы волне во князем”»²⁰. Події, викладені в цьому повідомленні, на думку М. Бережкова, також відбулися в 1214/5 р.²¹

У деяких наших працях ми писали, що зіставлення цих свідчень з інформацією *Галицько-Волинського літопису* про запрошення краківським князем Лешком новгородського князя Мстислава Мстиславича до Галича та нашими спостереженнями про час конфлікту між угорським королем Андрієм II та краківським князем Лешком в «*післяспішський*» період (а саме початок його взимку 1215 р.) дає підставу

¹⁸ Пашуто В. Внешняя политика древней Руси. Москва : Наука, 1968. С. 247.

¹⁹ Летопись по Воскресенскому списку. С. 126.

²⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода (далі — НПЛ). Москва ; Ленинград : АН СССР, 1950. С. 152. Аналогічне повідомлення: Софийская первая летопись // ПСРЛ. Ленинград : РАН, 1925. Т. 5. Вып. 1. Изд. 2. С. 193 («Князь Мъстислав поиде к Киеву, а княгиню оставя в Новгороде и сына своего князя Василя» — О. Г.).

²¹ Бережков Н. Хронология русского летописания. Москва : АН СССР, 1963. С. 258.

думати, що, втративши західногалицькі землі на початку 1215 р.²², Лешко запросив до Галичини Мстислава Мстиславича влітку 1215 р. («[...] Король ѿѡ Перемышль . ѿ Лестька Любачевъ . Лестько же сжалиси ѿ срамотѣ своеи . и посла к Новоугородоу по Мстислава . и реки брать ми еси . поиди и сѣди в Галичѣ»). Мстислав, за його задумом, мав тут протистояти як угорцям, так і володимирському князю Данилові Романовичу²³. Що стосується другої половини літописної статті *Галицько-Волинського літопису* під 1215 р. «Мстислав же поиде на Галичъ . со свѣтомъ Лестьковымъ Галичани же вси и Соудиславъ послашася по Данила . Данил же не оутѣже ѣхати . а Бенедиктъ . Лысы²⁴ бѣжа во Оугры . со Соу^аславомъ . а Мстиславъ седе в Галичи», то вона, на наш погляд, має стосунок до 1218 р.²⁵

Насправді згаданий у *Воскресенському* та *Новгородському літописах* відхід Мстислава Мстиславича з Новгорода не міг бути здійснений безпосередньо під впливом галицьких подій, оскільки розпочався раніше. Виникає питання: з яких причин князь тоді покинув місто на Волхові? Як нам здається, першопричину безпосереднього його від'їзду слід шукати на новгородському ґрунті. З першого дня перебування в Новгородській землі Мстислав Мстиславич чудово розумів тимчасовість своєї влади в цьому краї, тим більше, що боротьба проти

²² В листі до папи Інокентія III, написаному наприкінці весни — на початку літа 1215 р., король Андрій II не тільки показує своє незадоволення антиугорськими діями краківського князя Лешка «Білого», а й висловлює сподівання за допомогою понтифіка знайти шляхи примирення з ним. Див.: Codex diplomaticus Arpadianus continuator (далі — CDAC) G. Wenzel. Budapest : MTA, 1867. V. 6. P. 374, № 227. З цього можна припустити, що угорський король відібрав у Лешка західногалицькі міста Перемишль і Любачів пізніше, коли конфлікт досяг свого апогею (це сталося не раніше другої половини 1215 р., а може, навіть 1216 або 1217 рр.). Тоді Андрій II зумів стабілізувати ситуацію в Галичині і зрозумів марність своїх сподівань на відновлення угорсько-краківського союзу. Вирішення проблем на Русі дозволило Андрію II підготуватися протягом першої половини 1217 р. і у серпні того ж року вирушити у П'ятий хрестовий похід.

²³ Головка О. Спішська угода 1214 р. С. 128—148.

²⁴ Про постать угорського вельможі Венедикта див. Т. Галич, Галицька і Руська землі у взаємовідносинах з Угорщиною XI—XIII ст. // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2020. Серія 2. Вип. 5. С. 95—153.

²⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 731—732.

нього з боку як внутрішніх супротивників, так і зовнішніх ворогів протягом його новгородського князювання практично не припинялася.

Князь дійсно мав серйозну підтримку серед мешканців Новгороду, добрих союзників серед сусідів, але це не гарантувало йому спокою у перспективі. Тому Мстислав Мстиславич хотів знайти для себе князівство, де міг би правити довго і в майбутньому передати своє володіння спадкоємцям. Ігор Фроянов писав про те, що 1215 р. князь Мстислав покинув Новгород не добровільно²⁶. Але, на наш погляд, важко погодитися з думкою вченого, що ворожість новгородців до князя була одностайною.

Свідчення двох літописів, які текстуально зовсім не схожі, як нам здається, є аргументом на користь запропонованих міркувань. У *Ніконовському літописі* під 6723 роком записано: «Того же лета Новгородци, по старому своему обычаю, начаша вече творити тайно, хотящее господина своего от себе изгнати из Новгорода Мстислава Мстиславича, и о сем много вече творящее; бе бо князь Мстислав Мстиславич зело смыслен, и мужествен и во опасении великом живя, и сего ради не возмогоша его Новгородци изгнати. Он же слышав сиа о себе от Новгородцев, яко хотятъ его изгнати, и начят гневу место давати, и иде к королю в Угры, прося себе у него Галича, а княгиню и сына остави в Новгороде»²⁷.

Новгородський літопис повідомляє: «Того же лета. Новгородци выгнаша от себе Мстислава Мстиславича, а Ярослава Всеволодовича приведоша к себе на стол». Майже така сама інформація в *Єрмолаєвському літописі*: «Того же лете Новгородци выгнаша от себе Мстислава Мстиславича, а Ярослава Всеволодовича приведоша к себе княжити Новугороду»²⁸.

Можливо, в момент свого відходу з Новгороду Мстислав Мстиславич планував зустрітися в Смоленську та на Київщині з родичами — князями з династії Ростиславичів і, отримавши від них підтримку для продовження

²⁶ Фроянов И. Древняя Русь IX—XIII вв. Народные движения. Княжеская и вечева власть. Санкт-Петербург : Русский издательский центр, 2012. С. 356.

²⁷ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. Санкт-Петербург : тип. Министерства внутренних дел, 1885. Т. 10. С. 87—88.

²⁸ НПЛ. С. 439; Симеоновская летопись // ПСРЛ. Москва : типография М. А. Александрова, 1913. Т. 18. С. 49.

боротьби на півночі Русі, повернутися. Але на півдні князь Мстислав дізнався про події в Галичині, про існуючий там конфлікт. Восени 1215 р. Мстислав Мстиславич підійшов до стін Галича і вирішив полюбовно домовитися з Андрієм II про надання йому Галицького столу («іде к королю в Угры, прося себе у него Галича»²⁹). Та переговори, вірогідно, не дали результату.

Нещодавно у своїх працях про події середини XIII ст. в Галицькій землі ми писали, що під впливом обставин князь, вірогідно, змінив тактику — почав вести бойові дії проти угорців та їх союзників³⁰. На користь такої думки, а саме появи Мстислава Мстиславича під стінами Галича, наводилася інформація з листа короля Андрія II до папи Інокентія III, де угорський володар писав: «Проте останнім часом народ Галіції, відмовившись від присяги на вірність, не тільки відступив від свого Короля, але також, зібравши військо з навколишніх русинів, обложив галицький замок, в якому перебував наш син з невеликим загоном. У зв'язку з цим нам довелося негайно відкласти складання належного пошанування Вашій папській милості за батьківську ласку, бо навіть не могли чекати на повернення свого війська»³¹.

Зараз нам здається недостатньо аргументованим зроблений висновок про те, що згадане військо з навколишніх галичан, яке підійшло під стіни міста, вірогідно, і складалося із бойової дружини князя Мстислава та загонів повсталих проти угорців галичан. Інформація джерел дає підставу

²⁹ Летопись по Воскресенскому списку. С. 126.

³⁰ Головки О. Корона Данила Галицького. С. 281—282; Его же. Юго-Западная Русь в политике Венгрии в первой половине XIII века // *Rossica antiqua*. Санкт-Петербург, 2010. Вып. 2. С. 124—125; Його ж. Спішська угода 1214 р. С. 128—148; та ін.

³¹ «Licet novissime populus Galicie fidelitatis sacramento deposito a Rege suo non solum recesserit, verum etiam collecto circum adjacentium Ruthenorum exercitu, castrum Galicie, in quo filius noster cum paucis commorabatur, obsederit. Ob quam rem ad partes illas adeo repente et festinanter compulsi sumus accedere, ut non solum honorandi, sicut decet Paternitatem vestram, propositum ad tempus arctamerur obmittere, verum nec exercitum nostrum nobis fas esset expectare», CDAC. Т. 6. Р. 374. Припущення про зв'язок інформації листа короля Андрія II до папи Інокентія III про повстання населення Галицької землі в 1215 р. і участь у цьому виступі Мстислава Мстиславича зробив 1957 р. торунський історик Б. Влодарський. Див.: Włodarski B. Salomea, królowa halicka (Karta z dziejów wprowadzenia zakonu klarysek do Polski) // *Nasza przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*. 1957. Т. 5. S. 68.

думати, що 1215 р. Мстислав Мстиславич певний час витратив на подорож на південь Русі, де, вочевидь, зустрічався із смоленським князем Володимиром Рюриковичем і київським князем Мстиславом Романовичем. Тут він довідався про події в Галичі і вирішив спробувати зайняти князівський стіл у Прикарпатті. Відмова угорської адміністрації від задоволення пропозиції Мстислава не могла привести того до лав активних борців проти угорської окупації. Князь Мстислав до цього не був готовий, тим більше, що події на півночі Русі вже восени 1215 р. примусили його повертатися до Новгороду.

Ще перед смертю князя Всеволода Юрійовича *Велике Гніздо* († 15 квітня 1212 р.) у Суздальській землі у середовищі його нащадків розпочинається тривала боротьба за спадщину престарілого володаря. Головними суперниками виявилися старші за віком сини Всеволода Костянтин і Юрій. Перший, який правив у Ростові і якому мав відійти батьківський престол, не хотів йти на значні поступки братам. Більш того, Костянтин хотів зробити Ростов головним містом у північно-східному краї. Бажаючи владнати конфлікт, Всеволод Юрійович зібрав «снем» князівства, на якому було прийнято рішення про те, що спадкоємцем князя Всеволода має стати не Костянтин, а Юрій³².

Після смерті Всеволода Юрійовича напруга у стосунках між його нащадками — Костянтином та його братами-суперниками Юрієм, Ярославом, Святославом та Іваном зростає. Це протистояння в одному з найбільших князівств Русі позначилося і на політичному житті в сусідніх землях. 1215 р. у Суздальському краї відбувається певне посилення угруповання на чолі із Юрієм Всеволодовичем, брат і союзник якого Ярослав на початку року повернувся до Новгороду, де зразу загострилася ситуація. Конфлікт дійшов до критичної точки, коли Ярослав покинув Новгород, переїхав до Торжка, а новгородцям, які потерпали від голоду, влаштував справжню торговельну блокаду, що призвело до катастрофічних наслідків, смерті багатьох людей. На думку І. Фроянова, ці події були викликані також суперечностями між Новгородом і Торжком, оскільки мешканці останнього хотіли зайняти провідні позиції в житті Новгородської землі³³.

Нащадки Всеволода Юрійовича, добившись певної переваги у боротьбі за владу на півночі Русі, стали виношувати «наполеонівські

³² Лимонов Ю. Владимиро-Суздальская Русь. Ленинград: Наука, 1987. С. 106.

³³ Фроянов И. Древняя Русь IX—XIII вв. С. 357.

плани» поділу між собою всіх руських земель. *Ніконовський літописець* з цього приводу пише: «Таже князь велики Юрьи Всеволодовичь и брат его князь Ярослав Всеволодович, со всею братьею своею и со всеми боары и мужи своими, вшедше в шатер, начяша делити грады: великому князю Юрию Всеволодовичю Володимерь и Ростов, а Новгород князю Ярославу Всеволодовичю, а Смоленск князю Святославу Всеволодовичю, а с Киева возмем дань и князя в нем посадим из своих рук, а Галича также дань возмем; и целоваша крест, и написаша грамоты тако быти непреступно»³⁴.

Зрозуміло, що в умовах, коли виникла така загроза, князя Мстислава Мстиславича турбувала як доля Новгорода, так і майбутнє інших давньоруських земель. Однозначно, що вряд чи серйозно можна було розглядати претензії угруповання Юрія Всеволодовича на Київ і Галич, але князь Мстислав прекрасно розумів, що від посилення Всеволодовичів залежить також його подальша політична доля. 11 лютого 1216 р. до Новгорода, який продовжував перебувати в облозі, що влаштував місту Ярослав Всеволодович, повернувся Мстислав Мстиславич. Невдовзі князь виступив із промовою на Ярославовому Дворищі, де пообіцяв городянам або відновити нормальне політичне життя, або покласти голову за Великий Новгород.

Князь Мстислав, розуміючи, що йому доведеться вести боротьбу не тільки з Ярославом, а й з його братами, вступив у переговори про спільні дії з родичами: йому пообіцяли допомогу рідний брат псковський князь Володимир Мстиславич та двоюрідні брати смоленський князь Володимир Рюрикович і київський князь Мстислав Романович. Через сина останнього, Всеволода, Мстислав Мстиславич прагнув налагодити союз із ростовським князем Костянтином Всеволодовичем, який після смерті батька Всеволода Юрійовича конфліктував з братами Юрієм і Ярославом. Наприкінці лютого 1216 р., як видається, питання про підтримку Мстислава Мстиславича з боку ростовців було вирішене.

21 квітня 1216 р. на річці Липиці (район міста Юр'єва Польського на р. Колокші, 68 км від Владимира на Клязьмі) відбулася одна з наймасштабніших битв в історії середньовічної Русі. Битва тривала з ранку до обіду, коли почалася масова втеча з поля бою воїнів Юрія та Ярослава Всеволодовичів. Головним князем у Суздальській землі тепер став

³⁴ *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*. С. 72.

Костянтин Всеволодович, а його союзники повернулися додому: Мстислав Мстиславич — до Новгороду, Володимир Рюрикович — до Смоленська, а Володимир Мстиславич — до Пскова. *Новгородський літопис* записав з приводу повернення Мстислава Мстиславича до Новгороду: «Прииде Мъстиславъ в Новѣгород, и рад бысть владыка и вси новгородци»³⁵. Пьотр Голубовський ще наприкінці ХІХ ст. писав про великі зміни у житті Русі, що сталися внаслідок результатів *Липицької битви*. Вони проявилися перш за все у зменшенні гегемонії на Русі Суздальського князівства і зростанні ролі в країні політичної сили, яку представляли князі Ростиславичі³⁶.

Перед поверненням до Новгороду Мстислав Мстиславич, за даними літопису, «посла в город и поя дщерь свою, а княгиню Ярославлю»³⁷. Сталося це 4 травня 1216 р. Згодом «князь же Ярослав многожды съсылася молбою к князю Мъстиславлю, прося княгине своя к себе [...] Князь же Мъстислав не пусти дщери своя к нему»³⁸. В літературі точиться дискусія щодо подальшої долі шлюбу Ярослава і доньки Мстислава Мстиславича Ростислави. Ніколай Баумгартен висловився на користь того, що незабаром, у 1218 р., Ярослав Всеволодович одружився втретє — на доньці рязанського князя Ігоря Рюриковича Феодосії, від якої невдовзі у нього народився син Олександр (майбутній князь Олександр Всеволодович *Невський*)³⁹. Позицію авторитетного фахівця з історичної генеалогії підтримали інші вчені⁴⁰.

Владімір Кучкін заперечує можливість третього шлюбу Ярослава і припускає, що після смерті суздальського князя Костянтина

³⁵ НПЛ. С. 257.

³⁶ Голубовский П. *История Смоленской земли до начала XV ст.* С. 294–295.

³⁷ Софийская первая летопись. С. 201.

³⁸ НПЛ. С. 257.

³⁹ Баумгартен Н. К родословию великих князей Владимирских. Мать Александра Невского // *Летопись Историко-родословного общества в Москве*. Москва, 1908. Вып. 4(16). С. 21–23; Ejusdem. *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au —XIII-e siècle*. Romae, 1927. Table X. № 22. Р. 44.

⁴⁰ Див., наприклад: Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад і суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. С. 257; Домбровский Д. Из исследований генеалогии смоленских Ростиславичей: была ли дочь Мстислава Мстиславича матерью Александра Невского? (возвращение к проблеме) // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2006. № 2. С. 21–30.

Всеволодовича, щоб якимось послабити суперечності з новим суздальським князем Юрієм Всеволодовичем і його оточенням, Мстислав Мстиславич повернув доньку брату Юрія — Ярославу. На думку вченого, «зміна ситуації у Владимиро-Суздальській землі була однією з причин відходу Мстислава з Новгороду до Галича в 1217 р. Вірогідно, тоді ж або дещо пізніше, в 1218 р. він, щоб заспокоїти колишніх противників, які почали піднімати голову, відіслав назад до Ярослава Всеволодовича жінку, а свою доньку Ростиславу-Феодосію»⁴¹. Думку щодо походження Олександра Всеволодовича від доньки Мстислава Мстиславича нині спростовує Д. Домбровський⁴².

Протягом 1216 р. князь Мстислав продовжував володарювати у місті на Волхові, де його позиції вже не були достатньо міцними. В. Янін, розглядаючи ситуацію в Новгороді в середині другого десятиліття XIII ст., звертає увагу на відмінність політичних дій Мстислава Мстиславича і його зятя Ярослава Всеволодовича. Останній діяв за ідейними принципами батька — суздальського князя Всеволода Юрійовича: *«розділяй і володарюй»*. Щоб зміцнити князівську владу, він намагається розсварити боярські угруповання, але врешті-решт це призводить до об'єднання бояр проти влади князя, що спричиняє поразку Ярослава. Мстислав Мстиславич прагне знаходити компроміс із боярськими угрупованнями, але, не маючи сил протиставити князівську владу боярській, при першій нагоді хоче знайти собі володіння поза межами Новгороду.

У другій половині 1217 р. позиції угорського короля Андрія II в Галицькій землі зміцнюються, він остаточно розриває стосунки з краківським князем Лешком, який в цей час розробляє план за допомогою Мстислава відновити польську присутність у Галицькій землі. Саме з цього приводу галицько-волинський літописець пише: «Лестько же сжалиси ѿ срамотѣ своєи . и посла к Новоугородоу по Мьстислава . и реки братъ ми еси . поиди и сѣди в Галичѣ».

На користь нашої корекції погляду щодо укладення саме в той час такої угоди Лешка Білого і Мстислава Мстиславича свідчить прямий зв'язок її з більш пізніми подіями, а саме з обставинами, які виникли після здобуття Галича Мстиславом 1219 р. Тоді після завоювання Галича

⁴¹ Кучкин В. К биографии Александра Невского // Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г. Москва : Наука, 1986. С. 80.

⁴² Домбровский Д. Из исследований генеалогии смоленских Ростиславичей. С. 21–30.

обережний Мстислав під час перемовин з володимиро-волинським князем посилався на укладені із Лешком домовленості, чим прагнув стримати зятя Данила від необережних дій проти поляків («сїоу за первою любовь . не могу на нь востати»⁴³). Отже, літописний текст повідомлення 6720 р. *Галицько-Волинського літопису* про запрошення Лешком Мстислава до Галича має стосунок до першої половини 1218 р. (можливо, саме запрошення було зроблене наприкінці 1217 р.).

На початку 1218 р. у Торжку захворів і невдовзі помер єдиний на той час син Мстислава Мстиславича Василій. Зазначмо, що він, вірогідно, був ще молодим, оскільки літопис попередньо згадує про те, що Василій жив у Торжку разом із матір'ю. 1 квітня його поховали біля діда Мстислава Ростиславича *Хороброго* у Софійському соборі. А 5 квітня на віче в Новгороді Мстислав оприлюднив свої наміри зайняти Галич: «Мьстислав князь вече на Ярославле дворе, сице рече к ним: “Кланяюся святеи Софеи и гробу отца моего и вам; хоцю поискате Галица, а вас не забуду; даи бог леце у святеи Софеи и у гроба отца своего кость своя положить”. Новгородци же много молящеся ему: “Не ходи, княже, нас не меце”; и не можаху его уняти; и поклонивься, поиде»⁴⁴. Після цього Мстислав Мстиславич вже остаточно покинув Новгород Великий.

Про відхід Мстислава до Галича розповідає і прибалтійський хроніст Генріх Латвійський, який відзначає, що тоді «відправили руським багато дарів з проханням прийти з військом, щоб зруйнувати лівонську церкву. Проте великий король Новгорода Мстислав (Mislawe) тоді перебував у поході проти короля Угорщини, боровся за Галицьке (Galacie) королівство, а на своєму престолі в Новгороді залишив нового короля»⁴⁵. Ця подія хроністом віднесена до 1217 р. Зазначмо, що в літературі дату смерті Василя і відходу його батька Мстислава на південь частина істориків наводить на підставі літопису, тобто 1218 р.⁴⁶, але, як вище вже відзначалось, Д. Домбровський вважає, що при визначенні хронології слід орієнтуватися на свідчення германського хроніста⁴⁷. На нашу думку,

⁴³ Ипатьевская летопись. Стб. 732.

⁴⁴ НПЛ. С. 258–259.

⁴⁵ Генрих Латвийский. История Ливонии. С. 185 (I.XXI,2).

⁴⁶ Рапов О. Княжеские владения на Руси X — первой половины XIII вв. Москва : Изд-во МГУ, 1977. С. 194; Литвина А., Успенский Ф. Выбор имени у русских князей в X—XVI вв. Москва : Индрик, 2006. С. 491; Войтович Л. Княжа доба на Русі. С. 525.

⁴⁷ Dąbrowski D. Genealogia Mścisławowiczów. S. 562–563.

інформація хроніки лівонського автора носить узагальнюючий характер, що ставить під сумнів можливість її використання для датування. Зазначмо, що Генріх Латвійський припускався помилок при датуванні, зокрема, він невірно визначив рік битви на Калці — 1222 р. замість 1223 р.⁴⁸

Перш ніж йти до Галицької землі, Мстислав Мстиславич на певний час зупинився на Київщині, можливо, у своєму родинному місті Торчеську, уклав угоду про спільні дії зі смоленським князем Володимиром Рюриковичем, зібрав тут військо. Орієнтовно на початку осені 1218 року дружини князів вийшли з Києва, де тоді княжив їхній родич Мстислав Романович, і рушили до Галича «на королевиця»⁴⁹.

Цього разу момент для приїзду до Галича було обрано дуже вдало, оскільки король Андрій II брав участь у П'ятому хрестовому поході (1217—1219 рр.), а тому угорський гарнізон та королевич Коломан не могли розраховувати на достатню допомогу. Можливо, Мстислава Мстиславича про відсутність короля в Угорщині поінформував краківський князь Лешко Білий⁵⁰.

На початку кампанії її очолювали угорський король і австрійський герцог Леопольд. У поході також взяли участь загони герцога Оттона Меранського і кіпрського короля Гуго де Лузіньяна. Для перекидання війська зі Спліта його організаторам слід було заплатити величезну суму — 5 500 марок сріблом. Відомо, що для збору грошей угорський король вдався до псування монет, продажу королівських володінь, фактичного пограбування церков і монастирів. Австрійські, угорські та германські війська у вересні 1217 р. висадилися у Сирії, проте місцеві хрестоносці (воїни єрусалимського короля Жана Брієннського, антіохійського герцога Боемунда IV, Ордену госпітальєрів на чолі з великим магістром Гареном де Монтегю, Ордену тамплієрів під командуванням великого магістра Гійома Шартрського, Тевтонського ордену під головуванням великого магістра Германа фон Зальца) не були в захваті від ідеї війни з Єгиптом. Єрусалимське королівство прагнуло підтримувати мирні

⁴⁸ Генрих Латвийский. История Ливонии. С. 222 (I.XXVI, 1).

⁴⁹ НПЛ. С. 261.

⁵⁰ Цікаво, що у таборі угорського короля Андрія II на Близькому Сході перебував невідомий польський князь. Можна припустити, що ним був якийсь удільний сілезький володар. Див.: Włodarski B. O udziale Polski w wyprawie krzyżowej Andrzeja II // Kwartalnik historyczny. 1924. Z. 1—2. S. 1—28.

відносини з Єгиптом, розвивати з ним торговельні зв'язки. До того ж держави хрестоносців на Близькому Сході в той час переживали посуху, а тому тут виникли проблеми із забезпеченням прибульців продовольством.

Невдовзі Андрій II і Леопольд вступили у дрібні конфлікти в Сирії і Палестині, а також здійснили напади на Дамаск, Наблус і Бейсан, проте не досягли успіху в облозі потужної мусульманської фортеці Мон-Фарон⁵¹. У попередніх наших працях ми зазначали, що після цієї невдачі угорський король у січні 1218 р. покинув Близький Схід і десь у березні—квітні того ж року повернувся додому⁵². Проте таке твердження суперечить змісту листа Андрія II до папи Гонорія III, написаного після повернення короля до Угорщини. У ньому розповідається, що після від'їзду зі Святої землі король Андрій II на шляху додому мав зустрічі і переговори з багатьма християнськими володарями — царем Кілікійської Вірменії Левом II, нікейським імператором Феодором I Ласкарісом, царем Болгарії Іваном-Асенем II.

Під час цих зустрічей Андрій II домовлявся про укладення шлюбів своїх нащадків з дітьми цих християнських володарів. З вірменським царем було укладено угоду про заручини сина короля на ім'я Андрій і доньки Левона II Ізабелли. Інший син Андрія II Бела, майбутній угорський король Бела IV, взяв шлюб в тому ж 1218 р. з донькою Феодора I Ласкаріса Марією⁵³. Іван-Асень II в 1221 р. одружився на доньці Андрія II Анні-Марії. Шлюбна дипломатія Андрія II в 1218 р. свідчить про неможливість швидкого повернення угорського монарха на батьківщину.

Ми погоджуємося з позицією Д. Домбровського про те, що король Андрій II міг повернутися до Угорщини не раніше другої половини 1218 р.⁵⁴ Найімовірніше, це повернення сталося пізньої осені 1218 р. або на початку зими 1218—1219 рр. Участь у хрестовому поході

⁵¹ Van Cleve T. The fifth Crusade // A History of the Crusades / general editor Kenneth M. Setton. London : University of Wisconsin Press, 1969. Vol. 2. The later Crusades, 1189—1311 / ed. by Robert Lee Wolff and W. Hazard. Madison, P. 387—392.

⁵² Головка О. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія II і краківського князя Лешка Бялого та її наслідки. С. 146.

⁵³ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis (далі — CDH) / studio et opera G. Fejer. Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. T. 3. V. 1. P. 250—254; Van Cleve. Op. cit. P. 393—394; Покаи Р., Беке З., Пал Т., Касаш А. Историја Мађара. Београд : Clio, 2002. С. 62—63.

⁵⁴ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201—1264). Biografia polityczna. Kraków : Avalon, 2013. S. 98.

спустила державну скарбницю, посилила опозиційні монархові сили, стан королівського війська був дуже поганим. За відсутності на батьківщині короля Андрія II в самій Угорщині відбувалися якісь заворушення⁵⁵, які, безумовно, негативно позначилися на ситуації в країні. Цікаво, що про невдалі наслідки перебування угорського короля у Святій землі, де він брав участь у хрестовому поході, було добре відомо на Русі. Зокрема, в давньоруських пам'ятках збереглася інформація про обставини перебування Андрія II на сході. «Того же лѣта ходи король с угры и с Немци в Иерусалим и бияся за гроб Господень с Срацины и, не успев ничтоже, возвратился», — пише про це 6725 р. *Типографський літопис*⁵⁶.

Відомості про підготовку походу колишнього новгородського князя у Прикарпаття швидко дійшли до Галича, що серйозно налякало його верхівку. Саме цією обставиною слід пояснити те, що лідер місцевих магнатів боярин Судислав⁵⁷, дізнавшись про похід Мстислава

 Т. Назв. праця. С. 129—130.

⁵⁵ *Летопись по Типографскому списку* // ПСРЛ. Петроград: 2-я Государственная типография, 1921. Т. 24. С. 87; Свідерський Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X—XIII ст. Київ: Наук. думка, 1983. С. 87; Мудеревич В. Хрестоносний рух на Близький Схід і руські землі у кінці XI — першій половині XIII ст. Автореф. дис. на здобут. науков. ступ. канд. істор. наук. Чернівці, 2009. С. 12. О. Шахматов відзначав, що створений на початку XVI ст. *Типографський літопис* зберіг низку унікальних свідоцтв. Див. Шахматов А. Обзорение русских летописных сводов XIV—XVI вв. Москва; Ленинград: АН СССР, 1938. С. 288.

⁵⁷ Історики часто ототожнюють польського воєводу Судислава Бернатовича, згаданого в літописі 6719 (1211) р. (Ипатьевская летопись. Стб. 725), з однойменним галицьким боярином, який після смерті Владислава Кормильича стане фактично найсильнішим боярином в Галицькій землі (див. Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва: АН СССР, 1950. С. 143—146; Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. С. 372, 373; та ін.). Проте ще на початку XX ст. видавець другого тому *Полного собрания русских летописей* (Санкт-Петербург, 1908) Алексій Шахматов відокремлював постать польського воєводи Судислава Бернатовича від особи галицького боярина Судислава (Ипатьевская летопись. Стб. XXIX). Ольга Лихачова також відзначала помилковість підходу тих дослідників, які ототожнюють польського воєводу Судислава Бернатовича і галицького вельможу Судислава (Лихачева О. Комментарии // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. Москва: Художественная литература, 1981. С. 573—574). Про боярина Судислава див.: Jusupović A. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205—1269). Kraków: Avalon, 2016. S. 243—264; Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. С. 284—359.

Мстиславича на Галич, запропонував Данилові Романовичу повернутися до міста. У *Галицько-Волинському літописі*, в якому, на наш погляд, зведено інформацію про події 1215 та 1218 рр. саме стосовно 1218 р., крім розповіді про звернення краківського князя Лешка Білого до Мстислава із пропозицією зайняти Галич, йдеться: «Галичани же вси и Соудиславъ послашасѧ по Данила . Данил же не оутѧже ꙗхати . а Бенедиктъ . Лысы бѣжа во Оугры . со Соуѧславомъ . а Мьстиславъ седе в Галичи»⁵⁸.

Більш докладно про спроби Мстислава Мстиславича зайняти Галич розповідає *Воскресенський літопис*. 6722 (1214) р. джерело повідомляє: «Тое же зимы (тут мається на увазі зима 1214/1215 р. — *О. Г.*) выиде из Новагорода Мстислав Мстиславичъ, а княгиню с сыном остави в Новегороде, и сам иде к королеви в Галичъ, просити себе Галича у него»⁵⁹. Проте вже наступного 6723 (1215) р. відомо, що «Мстислав Мстиславич поиде из Руси Новугороду Великого на Ярослава Всеволодовича», якого під час відсутності Мстислава було запрошено до Новгороду⁶⁰. Пізніше, 6726 (1218) р. той самий літопис повідомляє: «Того же лета иде Мстислав Мстиславичъ и князь Володимер Рюриковичъ (союзник Мстислава, тоді князь смоленський, який, вочевидь, мав якісь володіння на Київщині — *О. Г.*) на Галичъ на королевича, и выидоша Галичане противу их, и Чахове, и Ляхове, и Морава, и Угри, и соступившимся им одоле Мстислав, и вниде в Галичъ, а королевича ис женою ят, и взяв мир с королем, сына его пусти, а сам седе в Галичи»⁶¹.

Є підстави думати, що завоювання Галича відбувалося на підставі угоди, укладеної напередодні Мстиславом і Лешком Білим. Використовуючи підтримку смоленського князя Володимира Рюриковича, Мстислав Мстиславич здійснив похід до Галицької землі, і ця кампанія увінчалася успіхом. Поява в галицькому гарнізоні Коломана найманців із числа поляків, чехів і моравів засвідчує, що в місті знали і готувалися до нападу, але згадані найманці не допомогли його відбити. Керівник угорського гарнізону Бенедикт Лисий і лідер галицьких магнатів Судислав втекли до Угорщини, у полон потрапили Коломан із дружиною Соломією.

⁵⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 731—732.

⁵⁹ Летопись по Воскресенскому списку. С. 119.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Там же. С. 126.

В. Пашуто відзначав, що з приходом до Галича князя Мстислава тут наступив край угорській сваволі, однак цей погляд потребує певної корекції⁶². В Галичі на момент приходу Мстислава дійсно перебував угорський гарнізон. Формально з 1214 по 1218 рр. Галичина була складовою частиною Королівства Угорщина. На чолі її був королевич Коломан, але фактично влада у місті контролювалася «боярськими олігархами» на чолі із Судиславом. Цей боярин мав величезний авторитет не тільки в Галицькій землі, а й в Угорщині, був тестем могутнього угорського воєводи Фільнея⁶³. Сам угорський король, як зазначалось, у той час був відсутній в Угорщині, оскільки не повернувся із хрестового походу. Хоча він покинув Близький Схід ще взимку 1218 р., але його подорож додому затягнулася, як вище відзначалося, до кінця літа — осені зазначеного року.

За свідченням галицького книжника, володимирський (на Волині) князь Данило Романович (як ми вважаємо, у другій половині 1218 р.), якого перед появою Мстислава Мстиславича у Прикарпатті запрошував до Галича Судислав, не встиг приїхати до Галича раніше за князя Мстислава. Микола Котляр пише, що ближча відстань від Володимира до Галича, ніж від Новгорода до столиці Галичини є доказом надуманості версії книжника. Данило, на думку історика, не мав можливості вступати в конфлікт з могутнім суперником, який легко вибив з Галича угорський гарнізон⁶⁴.

З огляду на дуже непрості взаємини Судислава — фактичного лідера галицьких магнатів — з Данилом Романовичем протягом тривалого часу, на наш погляд, немає підстав вважати, що вся літописна інформація про запрошення Данила Романовича до Галича — плід домислу літописця. Найімовірніше, довідавшись про створення коаліції князів Мстислава Мстиславича та Володимира Рюриковича і знаючи про велику силу першого, Судислав не мав іншого варіанта, як обирати для себе «менше зло». В той же час Данило міг і не скористатися цим запрошенням. Вочевидь, ще до появи в Галичині Мстислав Мстиславич почав переговори з Данилом Романовичем, який за умов укладання матримоніального

⁶² Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 201.

⁶³ Jusufović A. Wpływ halickiego otoczenia książęcego na «władzę» w pierwszej połowie XIII wieku, na przykładzie Sudysława // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2011. Вип. 5. С. 145—162.

⁶⁴ Котляр М. Данило Галицький: Біографічний нарис. Київ : Альтернативи, 2002. С. 124.

союзу (Данило мав одружитися на дочці Мстислава Анні) вирішив не заважати майбутньому тестю у Прикарпатті. Можна припускати, що тоді ж Мстислав провів переговори про своє прибуття до Галичини із белзьким князем Олександром Всеволодовичем і східноволинськими князями Інгваром і Мстиславом Ярославичами.

Після завоювання Галицької землі князь Мстислав уклав угоду з угорським королем Андрієм II, який у цей час вимушений був відмовитися від претензій на Прикарпаття. Невдовзі після зміни володаря в столиці Галичини, лідер галицьких можновладців Судислав, який повернувся з Угорщини на батьківщину, відновив стосунки з новим галицьким князем. Галицьке боярство взагалі швидко знайшло контакти з Мстиславом. Князь, не маючи достатніх сил, вимушений був постійно враховувати можливу реакцію на свої дії представників боярської верхівки, особливо тієї її частини, що підтримувала тісні зв'язки з Королівством Угорщина.

Отже, з кінця 1218 р. Галицька земля опиняється під володарюванням князя Мстислава Мстиславича. Говорячи про складові державного утворення нового галицького князя, необхідно зазначити, що під його владою опинилися верхів'я Сяноку з центром у Перемишлі (Перемишльська волость), басейн верхньої та середньої течій Дністра (Звенигородська, Галицька і Теребовлянська волості).

Через декілька місяців після вокняжіння Мстислава Мстиславича у Галичі було укладено матримоніальний союз його доньки Анни і володимиро-волинського князя Данила. «Пою оу него (Мстислава. — О. Г.) Даниль дщерь именем Анною»⁶⁵. Д. Домбровський на підставі власного аналізу наведених вище повідомлень джерел про час завоювання князем Мстиславом Галича вважає, що цей шлюб було укладено 1217 р.⁶⁶ Але автори, які датують прибуття Мстислава Мстиславича до Галича 1219 р., визначають цим роком і шлюб Данила Романовича з Анною Мстиславівною. На наш погляд, цей шлюб було укладено, найімовірніше, наприкінці 1218 або на початку 1219 р.

Аліна Вилькевич-Вавжиньчикова вважала, що, уклавши шлюб з дочкою нового галицького володаря, Данило Романович здобув прихильність князя Мстислава⁶⁷, але М. Котляр відзначає, що цей союз з

⁶⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 732.

⁶⁶ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów. S. 70–71.

⁶⁷ Wilkiewicz-Wawrzyńczyk A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. // Ateneum Wileńskie. 1937. T. 3. S. 27.

боку Мстислава Мстиславича нічого не дав волинському князю⁶⁸. На нашу думку, подібні протилежні погляди є дещо категоричними і є результатом певною мірою тенденційного ставлення зазначених авторів до постаті князя Мстислава.

Перш за все наголосимо, що політику Мстислава Мстиславича в Галичі протягом усього часу його перебування в краї не можна трактувати однозначно. Князь Мстислав, на той час один із наймогутніших князів Русі, який був переможцем Липицької битви 1216 р., мав потужних союзників в особах багатьох князів Рюриковичів, йшов до Галича не для того, щоб стати маріонеткою прикарпатського боярства та угорців. Цей князь мав достатній досвід спілкування з новгородськими магнатами і прагнув добитися в Галичі більших успіхів, ніж на півночі Русі. Саме цим пояснюється висока активність Кракова щодо залучення його до галицьких справ. Але згодом під впливом несприятливих обставин новий галицький князь поступово почав втрачати свої позиції в Прикарпатті.

Тому в цьому питанні більш правильну позицію займав І. Крип'якевич, який відзначав, що в перші декілька років Мстислав прагнув чинити опір своїм суперникам, і лише потім скорився долі⁶⁹. Саме таке розуміння тодішнього політичного життя Галицької землі пояснює підвищену агресивність до її володаря Мстислава Мстиславича угорського королівського двору на чолі з Андрієм II наприкінці 10-х — на початку 20-х років XIII ст.

У науковій літературі існує думка, що галицький книжник Дем'ян — автор розділу *Галицько-Волинського літопису*, де розповідається про князювання Мстислава в Галичині, — постійно вдавався до реабілітації діяльності Мстислава Мстиславича, але за змістом ця діяльність була настільки непослідовною, що її негативність не можна було приховати⁷⁰. На нашу думку, ставлення літописця до князя Мстислава можна охарактеризувати дещо інакше. В силу існуючих ідеологічних установ книжник просто мав дотримуватися певних іміджевих підходів щодо ставлення до свого князя, але самим змістом свого викладу подій він не міг приховати симпатій до Данила Романовича, будучи фактично його апологетом. А тому при викладі матеріалу у творі постійно проводиться лінія на підкреслення контрасту у зображенні двох князів: володимирського і галицького.

⁶⁸ Котляр М. Данило Галицький. С. 128—129.

⁶⁹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 117—119.

⁷⁰ Котляр М. Данило Галицький графічний нарис. С. 128.

Щодо шлюбу Данила Романовича з Анною Мстиславівною, то тут необхідно відзначити, що, вступаючи в родинні зв'язки з Мстиславом, Данило, по-перше, не відмовлявся, а навпаки, підсилив свої претензії на Галицький стіл, а, по-друге, добровільно брав на себе обов'язки щодо захисту Підкарпатського краю від ворогів. І цей обов'язок Данило Романович постійно виконував, що згодом сприяло піднесенню його авторитету серед населення Галичини, прискорило процес зміцнення союзу володимиро-волинського князя із потужними силами цієї землі, які прагнули відновлення стабільного життя у краї. Зрозуміло, що все це не дуже подобалося Мстиславу. Він зовсім не прагнув бути знаряддям у здійсненні політики володимиро-волинського князя в Галичині, що і позначалося на його обережному ставленні до Данила Романовича.

М. Котляр справедливо відзначає, що шлюб Анни і Данила був вигідним для князя Мстислава, оскільки підсилював законність претензій останнього на Галич⁷¹. Але останній аспект потребує спеціального розгляду. При висвітленні проблеми взаємин Мстислава Мстиславича і Данила Романовича в історіографії давно виникла суперечка з приводу того, хто з цих князів мав більше прав на Галич. Ще в першій половині ХІХ ст. М. Польовий відзначив, що Мстислав не хотів давати Галич Данилові, вважаючи, що той не мав на нього ніяких прав, оскільки батько Данила, на думку історика, загарбав Галицьке князівство⁷². З такою точкою зору не погодився М. Бузескул, який писав, що Данило попри все мав усе ж таки більше прав на столицю Галичини, ніж Мстислав⁷³. В сучасній історіографії про виключні права Данила Романовича на Галицьку землю пише М. Котляр⁷⁴, однак з ним не згоден Леонтій Войтович. На думку другого дослідника, саме Мстислав Мстиславич мав особливі права на Прикарпаття, оскільки він по жіночій лінії був прямим нащадком передостаннього князя із династії галицьких Ростиславичів — Ярослава Володимировича *Осмоисла*⁷⁵.

⁷¹ Котляр Н. Из исторического комментария к «Слову о полку Игореве» (Кто был Мстислав) // Древнейшие государства на территории СССР. 1987 г. Москва: Наука, 1989. С. 49.

⁷² Полевой Н. История русского народа. Москва: в типографии Августа Семена, 1830. Т. 3. С. 287–288.

⁷³ Бузескул В. Князь торопецкий Мстислав Мстиславич // ЖМНП. 1885. Июль. С. 200.

⁷⁴ Котляр М. Данило Галицький. С. 128–129.

⁷⁵ Войтович Л. Княжа доба на Русі. С. 523.

Не продовжуючи розгляд поглядів інших учених на цю тему, зазначмо, що після укладення союзу між Мстиславом і Данилом, скріпленого шлюбом доньки Мстислава і Данила Романовича, галицький князь фактично став головним володарем у Південно-Західній Русі. При цьому слід зазначити, що його старшинство визнавали не тільки Данило і Василько Романовичі, а й белзький князь Олександр Всеволодович і, вірогідно, східноволинські князі на чолі із Мстиславом Ярославичем Німим. В. Пашуто писав: система взаємин між галицьким і володимироволинським князями свідчить, що Данило тоді був васалом свого тестя Мстислава⁷⁶. З такою позицією згоден сербський науковець Дюра Харді, який навів низку аргументів на користь такої оцінки взаємин між Мстиславом і Данилом⁷⁷. Зрозуміло, що надалі питання про подальші спадкові права на Галич мав перш за все визначати саме Мстислав Мстиславич.

Невдовзі після укладення союзу Данило звернувся за допомогою до тестя: «времени же минуоушю еха Даниль ко Мьстиславоу в Галич . реки на Лестька . тако штіноу мою держить»⁷⁸. Дослідник хронології *Галицько-Волинського літопису* Михайло Грушевський нічого не пише про час цього візиту Данила до тестя, але є підстави думати, що він відбувся взимку 1218/1219 р., оскільки навесні 1219 р. («вѣснѣ же бывши») Лешко у відповідь на антикраківські дії Данила Романовича після його повернення на Волинь здійснив напад на Волинь.

Під час переговорів із Мстиславом Данило попросив у того військової підтримки для повернення земель, зайнятих Краківським князівством, проте, за свідоцтвом галицького літописця, Мстислав Мстиславич, посилаючись на допомогу, що надав йому краківський князь у завоюванні Галича («першу любов» — О. Г.), відмовив зятеві.

Літописну версію обставин відмови Мстислава у допомозі Данилові повністю сприймав Д. Зубрицький⁷⁹. М. Котляр вважає, що галицький князь не хотів допомагати зятеві⁸⁰. Але подальший хід подій засвідчив,

⁷⁶ Пашуто В. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. Москва: Наука, 1965. С. 76.

⁷⁷ Харди Ђ. Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године. Нови Сад: МБМ плас, 2002. С. 148—150.

⁷⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 732.

⁷⁹ Зубрицкий Д. Указ. соч. Ч. 3. С. 69.

⁸⁰ Котляр М. Галицько-Волинська Русь. Київ: Альтернативи, 1998. С. 179.

що Мстислав насправді або допомагав володимиро-волинському князеві, або займав стосовно останнього дружній нейтралітет. Саме цим, про що докладніше буде йтися нижче, пояснюється те, що Лешко невдовзі після припинення конфлікту з Данилом відновив стосунки з угорським королем Андрієм II і разом з угорцями розпочав (під приводом надання допомоги Мстиславом Мстиславичем Данилові) війну проти галицького князя. Олександр Андріяшев відзначає, на нашу думку, цілком справедливо, що причина відновлення союзу Краківського князівства з Королівством Угорщина на межі 10–20-х років XIII ст. пов'язана саме із порозумінням Мстислава з Данилом⁸¹.

«Данилоу, — пише літопис про вже згаданий вище похід Данила до Забужжя, — же возвратившоусѧ к домови . и ѿѣха с братомъ . и приѣха Берестии . и Оугровескъ . и Верещинъ . и Столпъ Комовъ . и всю Оукраиноу»⁸². Похід за Західний Буг було здійснено в дуже короткий термін, і він не зустрів серйозного опору з боку польських гарнізонів у згаданих у літописі містах. Невдовзі Лешко здійснив виправу у відповідь, але зазнав повної невдачі. Воеводи волинського князя навіть не дали нападникам змоги переправитися через Західний Буг. Ці зіткнення були першими воєнними сутичками князя Данила як самостійного володаря з польськими полками, що не тільки призвели до втрати Краковом значної території Волині, а й підірвали позиції князя Лешка Білого у Південно-Західній Русі.

Зазнавши чергової невдачі на сході, краківський князь Лешко, як інформує *Галицько-Волинський літопис*, вирішив помститися Мстиславу Мстиславичу, вважаючи, що «Мъстиславлимъ свѣтомъ . Данильъ приѣлъ естъ Берестии»⁸³. Думка вчених, що це було зроблено краківським князем під впливом якихось емоцій, виглядає спрощеною⁸⁴. В Кракові без особливих проблем могли дізнатися, чи справді Мстислав допомагав Данилові, чи ні. Не маючи змоги самостійно боротися з руськими князями, краківський володар знову вдався до повторення дипломатичних дій, які вперше були запропоновані ним у Спіші в 1214 р. *Галицько-Волинський літопис* пише, що Лешко вступив у переговори з угорським королем. В ході цих переговорів він відмовився від претензій на захоплену угорцями

⁸¹ Андріяшев А. Указ. соч. С. 167.

⁸² Ипатьевская летопись. Стб. 732.

⁸³ Там же. Стб. 733.

⁸⁴ Котляр М. Данило Галицький. С. 130.

Перемишльську волость, яка йому на той час належала лише формально згідно зі Спішським договором («не хочу части в Галичи . но даи его ти моемоу»⁸⁵), і запропонував Андрієві II виступити разом проти галицького володаря. Успіх у боротьбі з Галичиною у перспективі відкривав краківському двору можливості для активних дій проти Волині, відновлення позицій у цьому краї. Проти князя Мстислава налаштована була і група галицьких бояр на чолі із Судиславом.

Розпочинаючи розповідь про вторгнення угорських та польських полків на Прикарпаття, яке почалося восени 1219 р.⁸⁶, галицько-волинський літописець пише, що на момент нападу іноземних військ «Мъстиславъ бо бѣ со всеми кнѣзми Роускими. и Черниговъскими»⁸⁷. На думку О. Андріяшева, наведена літописна фраза свідчить, що тоді Мстислава Мстиславича не було в Галицькій землі⁸⁸. Літопис не дає інформації для з'ясування причини відсутності Мстислава у Галичі. Однією з версій може бути думка, що князь, знаючи про можливість нападу угорців і поляків, шукав на сході підтримку проти своїх ворогів. Серед учасників переговорів могли бути смоленський князь Володимир Юрикович, київський князь Мстислав Романович і чернігівський князь Мстислав Святославич.

Досить швидко після нападу поляків і угорців поява дружин Данила Романовича та Олександра Всеволодовича в Галицькій землі є аргументом на користь того, що у Південно-Західній Русі знали про можливість агресії із заходу. Переговори ж галицького князя в Придніпров'ї, судячи з подальших подій, не дали бажаного результату. Сам князь Мстислав не міг довго перебувати там, оскільки знав про початок бойових дій, які йшли у вигідному для суперників руслі. Тому він із загонами, які на той час мав, вимушений був повертатися додому.

На початку війни угорсько-польське військо на чолі із угорським воєводою Фільнеєм підійшло до Перемишля, де гарнізон очолював воєвода Ярун, наблизений до князя Мстислава ще по Новгороду. Загони Яруна не змогли чинити опір нападникам, які значно перевищували їх у чисельності, і відійшли від Перемишля («[...] король же посла вои многии

⁸⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 733.

⁸⁶ Хронологію події див.: Лихачева О. Комментарии. С. 577; Зубрицкий Д. Указ. соч. Ч. 3. С. 75; Харди Ё. Указ. соч. С. 141.

⁸⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 733.

⁸⁸ Андріяшев А. Указ. соч. С. 160—161.

Лестко . и придоша к Перемышлю»⁸⁹. Зазначмо, що в 1219 р. в Перемишлі почав служити єпископ Антоній — ще одна особа, наближена до Мстислава Мстиславича під час його перебування в Новгороді⁹⁰.

Довідавшись про просування ворога, Мстислав скерував свій загін до стратегічно важливого пункту на дорозі із Перемишля до Галича — Городка (місто на р. Верещиця, лівій притоці р. Дністра, зараз м. Городок Львівської області), але зайняти оборону в ньому воєводам Дмитру і Мирославу та боярину Михалкові Глібовичу не вдалося. «Городокъ бо бѣ ѿложилъся бѣхоуть в немь людье Соудиславли», — пише про цю подію галицький літописець⁹¹. Спроба загону воєводи Дмитра зайняти місто не вдалася, а підхід до Городка польсько-угорської армії взагалі примусив галицького воєводу відступити. Невдовзі загін Дмитра приєднався до сил князя Мстислава на р. Зубрі (на думку Л. Войтовича, війська Мстислава Мстиславича стояли в місцевості біля сучасного с. Тростянець Миколаївського району Львівської області⁹²).

Після зайняття поляками і угорцями Городка дорога на Галич була відкрита. Князь Мстислав, довідавшись про це, направив до Галича своїх союзників — Данила Романовича та Олександра Всеволодовича. Зазначмо зразу, що перший виконав доручення галицького князя, а другий ухилився від участі у захисті Галича. Поблизу Галича на Кривавому броді («на Кровавомъ бродоу») відбулася жорстока битва, внаслідок якої угорці і поляки не наважилися на другий штурм столиці Галичини, відійшли від міста і спрямували всі сили проти Мстислава Мстиславича. Зіткнення військ бана Фільнея і князя Мстислава сталося біля населеного пункту Рогожин (зараз це село Рогізне Жидачівського району Львівської області⁹³). Поразка змусила князя Мстислава, який відчув

⁸⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 733.

⁹⁰ НПЛ. С. 262; Бережков Н. Указ. соч. С. 260.

⁹¹ Ипатьевская летопись. С. 733. Це перша джерельна згадка про місто, яке зараз входить до Львівського району Львівської області. Відстань від Городка до Львова приблизно 25 км.

⁹² Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. Біла Церква : вид. Олександр Пшонківський, 2013. С. 57.

⁹³ Александрович В., Войтович Л. Назв. праця. С. 57. Інше розуміння географічних пунктів «Кривавий брід» і «Рогожин» у М. Котляра. Див.: Котляр М. Коментар // Галицько-Волинський літопис. Київ : Наук. думка, 2002. С. 186—187. Історик вважає, що вони перебували неподалік один від одного, пов'язує їх перебування з селом Рогожине Стрийського району Львівської області.

безперспективність подальшого опору, звернутися до Данила з пропозицією покинути столицю Галичини.

Володимирському князю вдалося з основними силами вийти з Галича, звідси він направився у Пониззя. О. Андріяшев відзначав, що похід Данила — це одна з видатних подій військової історії, бо волинський князь в умовах переслідування з усіх боків зумів пройти через степ до міста Кучелмина на південному кордоні Галичини, переправитися тут через Дністер і об'єднатися згодом з князем Мстиславом⁹⁴. Розповідаючи про цю подію, галицький книжник пише, що в цей час «угони и (Данила — О. Г.) Глѣбъ Василевичъ . оуверньоувше же сѧ Даниль на нь . и гна и дале поприща . ономоу же оутекиши пред нимъ . борзости ради коньское . Данилови же возвратившюсѧ . и единому едоущю межи ими шнем же не смѣющимъ наѣхати на нь . донележе бѣхакъ немоу Глѣбъ . Соудиловичъ . и Гаврило Иворовичъ . и Перенѣжько»⁹⁵.

Місто-фортеця Кучелмин розташовувалося в урочищі Галиця на високому правому березі річки Дністер в місці впадіння в неї річки Каюти (зараз Сокирянський район Чернівецької області), входило до системи оборонних споруд південної частини Галицької землі, а саме фортець Василів, Хмелів, Черн, Хотин, Бакота, Ушиця⁹⁶. Ця система відігравала важливу роль у функціонуванні «Дністровського торговельного шляху» та у забезпеченні захисту Прикарпаття від нападів кочівників Північного Причорномор'я.

Невдовзі Данило приєднався до Мстислава. Під час зустрічі тесть похвалив зятя, подарував йому коня і «и ре^ч емоу поиди кнѧже в Володимерь . а ѡзъ поидоу в Половци . мьстивѣ сорома своего Данилови же приехавшю в Володимерь»⁹⁷. Рішення звернутися до половців, хан яких Котян був тестем Мстислава, вірогідно, пов'язане із недостатніми власними силами галицького князя, який при цьому не розраховував на швидку допомогу союзників із кола інших руських князів. Мстислав скерував Данила до Володимира (на Волині), оскільки існувала загроза наступу на місто угорських і польських полків.

⁹⁴ Андріяшев А. Указ. соч. С. 161.

⁹⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 734—735.

⁹⁶ Возний І. Поселення Х—XIV ст. у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра. Частина 1. Укріплені поселення та давньоруські міста. Чернівці : Золоті литаври, 2005. С. 109—214.

⁹⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 735.

Престол у галицькій столиці після втрати його князем Мстиславом офіційно зайняв «король піції» — угорський ролевич Коломан, а фактично в краї правили угорський полководець Фільней («прегордын Филл», як його називає галицький книжник — О. Г.) та його тесть лідер боярської магнатерії Судислав. На початку зими 1219/20 р. угорсько-польське військо на чолі з Фільнеєм із Галичини вступило до Волині, де на його бік перейшов белзький князь Олександр Всеволодович, але нападники не змогли добитися успіху. На допомогу волинянам незабаром прийшов Мстислав Мстиславич з половецькими загонами, що дозволило, вірогідно наприкінці зими — на початку весни 1220 р., завдати війську льнея поразки і змусило нападників відійти на південь («дондеже приде Мстиславъ . с Половци . изыиде же Филл со многими Оугры и Ллхы из Галича . пойма бодре Галичкым . и Соудислава цѣта и Лозорг . з ины . а ини разбѣ(бѣ)гошася загордс бо см бѣ»⁹⁸). За текстом подальшої розповіді *Галицько-Волинського літопису* можна припустити, що невдовзі угорці втратили Галич, але насправді події розвивалися дещо інакше. Після повернення з Волині князь Мстислав відновив війну за повернення Галича, але ця боротьба затягнулася на певний час.

Про подальші події на Галичині є запис у *Суздальському літописі*: «Мстиславъ Мстислави^ч . бисл с Угрою и побѣди та . и изби множество ихъ . и ко[ро]левича та»⁹⁹. Н. Бережков датує цю інформацію 1221/22 роком¹⁰⁰. Але М. Грушевський небезпідставно писав, що в *Галицько-Волинському літописі* пропущено декілька важливих фактів, у тому числі ще один похід Мстислава Мстиславича на Галич. Саме він згадується в *Воскресенському літописі* і має датуватися зимою 1220—1221 рр.: «Тое же зимы иде на Галичъ Мстислав Романовичъ из Киева, и Мстислав же Мстиславичъ из Торчѣскаго, и инии князи с ними и с Половци; пришедшим же им, и королевич затворися во граде Галичи; они же бишася у града половину дни и разыдошася по земли воевать, и много зла сотвориша, городы и села пожгоша, и мног полон взямше, поидоша»¹⁰¹.

⁹⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 735.

⁹⁹ Лаврентьевская летопись. Стб. 445.

¹⁰⁰ Бережков Н. Указ. соч. С. 106.

¹⁰¹ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. С. 17; пор.: Лаврентьевская летопись. Стб. 445; Летопись по Воскресенскому списку. С. 128. Вперше, як нам здається, на інформацію про цей похід князя Мстислава звернув увагу В. Бузескул. Див.: Бузескул В. Князь торопеекий Мстислав Мстиславич. С. 200.

Отже, Мстислав Мстиславич із союзниками підійшли до Галича, зробили спробу штурму міста, але невдовзі відійшли. Літопис пише про пограбування ними галицьких міст і сіл. Є підстави думати, що подібні дії коаліції Мстислава Мстиславича і Мстислава Романовича, якщо вони реально відбувалися, попри те, що це було звичайною практикою міжкнязівських війн того часу, не могли у майбутньому завадити налагодженню добрих стосунків князя Мстислава з населенням Прикарпаття. Хоча не виключено, що літописець, який вороже ставився до Мстислава Мстиславича, спеціально наводить таку негативну характеристику лідера цієї виправи. Думку про невдалий похід князя Мстислава в 1220 р. поділяють також Джон Феннел і Марта Фонт¹⁰². Водночас М. Котляр висловлює сумнів щодо можливості походу, описаного у *Воскресенському літописі*¹⁰³.

Панування угорців в Галичині, як це було в попередні часи, негативно позначилося на ситуації у Прикарпатті. Причому є підстави думати, що не тільки простий люд, городяни, а й частина місцевого боярства була незадоволена порядками, які встановили в краї угорська влада та її прихильники. Поверненню Мстислава Мстиславича до Галича сприяв не тільки опір іноземцям безпосередньо в Галичі, а й повстання мешканців довколишніх сіл. Знаменно, що при викладі подій цього часу галицький книжник спеціально звертає увагу на вказані виступи.

Наступного 1221/22 р. Мстислав Мстиславич, як вище відзначалося, зробив чергову спробу повернути Галич. В момент бойових дій в Галичині на Волинь напали війська Лешка Білого, які прагнули не допустити, щоб володимирські загони Данила і Василька Романовичів пішли до Галичини на допомогу князю Мстиславу. Не досягнувши швидкого успіху на ратному полі, краківський володар запропонував князю Данилові розпочати переговори. Але наміри укласти мирну угоду з боку малопольського володаря не були щирими. Можливо, Лешко хотів затягнути переговори, хоча не можна виключати і намірів поляків та їх союзника Олександра белзького захопити Данила в ході перетрактації в полон.

Про ці наміри стало відомо брату Лешка Білого мазовецькому князю Конрадові, який попередив князя Данила¹⁰⁴. Польський історик Станіслав

¹⁰² Феннел Дж. Кризис средневековой Руси: 1200—1304. Москва: Прогресс, 1989. С. 76; Font M. G. Op. cit. P. 53—54 (автор відповідного тексту М. Фонт. — О. Г.).

¹⁰³ Котляр М. Коментар. С. 189.

¹⁰⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 737.

Захоровський пояснює прихильність Конрада до Данила їх родинними зв'язками: дружина Конрада Агафія була донькою князя Святослава Ігорьовича¹⁰⁵. Але на переорієнтацію Конрада в його східній політиці вплинув, без сумніву, литовський фактор, а саме напади прибалтів на Мазовію як відповідь на експансію Польщі на Волинь.

У 1221 р. відбуваються вирішальні події боротьби князя Мстислава Мстиславича за владу в Галицькій землі. В цьому році він завдав поразки головним силам угорців у битві поблизу столиці князівства, а згодом після облоги примусив здатися гарнізон міста на чолі з Коломаном. Непростим є питання про час, коли відбулися зазначені події. В *Галицько-Волинському літописі* дуже коротко записано, що вони сталися «[...] наоутрса же на каноунъ стои Бци»¹⁰⁶. Докладно висвітливши ці події, Д. Зубрицький у примітках пише, що вказана літописна інформація не дає змоги визначити, про яке свято Богородиці йдеться¹⁰⁷.

Розглядаючи хронологію *Галицько-Волинського літопису*, М. Грушевський припустив, що, найімовірніше, мова йшла про свято Успіння Пресвятої Богородиці (15 серпня) як одне з найбільш популярних на Русі свят¹⁰⁸. У подальшій науковій літературі питання про датування подій 1221 р. порушувалося нечасто. Зокрема, ця тема не розглядається в праці В. Пашуто про зовнішню політику давньої Русі, хоча дослідник розповідає про обставини другого завоювання Галича Мстиславом Мстиславичем¹⁰⁹. Леонід Махновець датує події в Галичі березнем 1221 р., вочевидь, зв'язуючи зазначене свято з святом Благовіщення (інколи його ще називають Благовіщення Господнє). Аналогічну позицію займають Д. Домбровський і Л. Войтович¹¹⁰. У

¹⁰⁵ Grodecki R., Zachorowski St., Dąbrowski J. *Dzieje Polski średniowiecznej*. Kraków : Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1926. Т. 1. S. 246 (автор розділу — С. Захоровський); Щавелева Н. Комментарии // «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв. / сост. Л. М. Попова, Н. И. Щавелева. Москва : изд. МГУ, 1987. С. 119—120.

патьяевская летопись. Стб. 737.

Зубрицкий Д. Указ. соч. Ч. 3. С. 79.

¹⁰⁸ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. С. 17.

¹⁰⁹ Пашуто В. Внешняя политика древней Руси. С. 249.

¹¹⁰ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi. S. 106; Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI—XIV ст. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. С. 186.

попередніх працях ми підтримали позицію М. Грушевського¹¹¹. Під час підготовки цієї статті ми попросили висловити свою думку з приводу літописної інформації про події 1221 р. відомих спеціалістів з історії Церкви на Русі.

Павло Гайденоко припускає, що літописець мав на увазі свято Успіння Пресвятої Богородиці, як найбільш популярне «богородичне» свято. Олександр Мусін, підтвердивши попередню думку, звернув увагу на те, що за перебігом подій означені зіткнення Мстислава Мстиславича з противниками, найімовірніше, могли відбуватися наприкінці літа — на початку осені, що також є непрямим аргументом на користь зазначеної гіпотези. На думку історика, відсутність чіткої вказівки книжника на назву свята свідчить, що воно могло стосуватися найбільш популярного в Галицькому краї свята, яке, вочевидь, було пов'язане з головним храмом Прикарпаття — Успенським собором у Галичі. На думку Андрія Стасюка, додатковим аргументом на користь літнього часу подій є згадка про те, що захисники Успенського собору потерпали від нестачі води («[...] изнемогахоу жажею водною»¹¹²). Зазначмо, що головними церквами — соборами — в давньоруських князівствах були також Успенські собори у Володимирі (на Волині), Смоленську, Володимирі-на-Клязьмі, Ростові, Рязані і Муромі. Крім того, Успенською церквою була перша кам'яна збудована після хрещення Русі церква в Києві, яка в народі отримала назву Десятинна¹¹³, а також головний храм Києво-Печерського монастиря.

Отже, як нам здається, влітку 1221 р. настає кульмінація боротьби князя Мстислава Мстиславича за Галич. Його противник у Прикарпатті угорський полководець Фільней, довідавшись про майбутній вступ на Галицьку землю ворога, вирішив зустріти його у відкритому полі. Водночас Фільней наказав зміцнити оборонні споруди Галича, зокрема побудувати на даху Успенського собору укріплення, встановити каменемети і розмістити там лучників. Вирішальна битва за столицю

¹¹¹ Головки О. Корона Данила Галицького. С. 290; Його ж. Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба. С. 133.

¹¹² Ипатьевская летопись. Стб. 738. Користуючись нагодою, висловлюю щире подяку Павлові Івановичу Гайденоку, Олександрові Євгеновичу Мусіну, Андрієві Євгеновичу Стасюку за змістовні консультації.

¹¹³ Закревский Н. Описание Киева. Москва : в тип. В. Грачева и комп., 1868. Т. 1. С. 280.

Галичини розпочалася 13 серпня 1221 року і тривала протягом двох днів. Під час бою дружинник Добринін навіть захопив у полон на Фільнея («[...] ѿтъ бы^с величавъѣи Филѧ паробкомъ . Добрыниномъ»), але боярин Жирослав допоміг угорському воєводі втекти. У боротьбі із завойовниками активну участь брали не тільки міщани, а й мешканці сіл, які вбивали іноземців («[...] дроузии же смерды избъени быша»¹¹⁴).

Після перемоги над угорською армією військо Мстислава підійшло і обложило Галич. Угорці, втративши міські ворота, зачинилися в Успенському соборі, який став останнім осередком їх опору. Проте він тривав недовго. Як пише галицький книжник: «[...] бѣ бо градъ створень на црѣви . ѿнѣм же стрѣляющимъ . и камене мещущимъ на гражаны . изнемогахоу жажею водною . не бѣ бо воды в нѣ^х . и приѣхавшю же Мьстиславоу и вдашасѧ емоу . и сведени быша со црѣви»¹¹⁵.

Пізній польський хроніст Ян Длугош (XV ст.), який при написанні своєї хроніки користувався матеріалами руських літописів, докладно розповів про зазначені події в Галичині. Зокрема, він відзначив: «За наказом Мстислава вивели угорських баронів і їх дружин та багато знатних осіб, жінок і матрон, а також певну кількість польських воїнів; усіх їх він або віддав половцям, або подарував своїм підданим. Останнім з усіх було виведено сина короля Коломана з ужиною, він був прийнятий Мстиславом і відправлений до Торчеська, де за наказом Мстислава мав охоронятися з особливою ретельністю і старанністю. Мстислав, розпустивши війська, сів у Галичі»¹¹⁶.

Коли бойові дії в Галичі вже завершилися, до міста увійшла дружина володимирського князя Данила Романовича, який прибув сюди із своїм тисяцьким Дем'яном. «...потом же приведоша Соудислава . ко Мьстиславоу . ѿномоу же не помыслившю . ѿ немь зла . но млѣть

¹¹⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 738.

¹¹⁵ Там же.

¹¹⁶ «Mandanteque Msczislao educebantur Hungarorum barones et uxores eorum et plures insignes persone, femine et matrone nonnullique Polonorum milites, quos omnes aut Polowczis distribuit aut curiensibus suis donavit. Ultimus omnium Colomannus filius regis cum uxore sua eductus, a Msczislao acceptus est, et in Torczsko transmissus mandante Msczislao, ut sub diligenti cura et diligencia asservaretur, licenciatisque Msczislauis exercitibus in Halicz concedit», Dlugossii Ioannis. Annales seu chronicae incliti Regni Poloniae. Varsaviae: PWN, 1973. Lib. 5—6. P. 209.

емоу показавшю», — пише з цього приводу літописець¹¹⁷. Князь не тільки вирішив не карати за зрадницькі дії наймогутнішого з галицьких магнатів, а й велів передати йому в управління третє за значенням місто в Галицькій землі — Звенигород. Здавалося б на перший погляд, що тут є всі підстави повторити тезу, яка вже стала аксіомою в історіографії: досягнувши великого ратного успіху, Мстислав Мстиславич зразу ж у черговий раз показав свою слабкодухість як політик. Але тут необхідно зважити на те, що перемога далася князю на межі можливостей, і йому треба було думати, як розвивати стосунки зі своїми постійними суперниками. Адріан Юсупович пише, що у випадку із Судиславом князь Мстислав не міг вчинити інакше, враховуючи місце, яке займав боярин у житті Галицького краю. На думку історика, таким кроком щодо Судислава князь хотів завоювати прихильність інших галицьких магнатів¹¹⁸.

Немає сумніву, що князю необхідно було враховувати значну потугу галицьких магнатів, від поведінки яких залежав весь хід державно-політичного життя краю. Князь Мстислав прекрасно знав, до чого можуть призвести конфлікти з боярами, пам'ятав про обставини події 1211 р., коли в Галичі стратили чернігівських князів Ігоревичів. Варто було б подумати і про шляхи примирення з Королівством Угорщина. Водночас чинний союз Мстислава Мстиславича з Данилом Романовичем не був достатньо міцним, оскільки князь Мстислав постійно остерігався можливості посилення позицій Данила в Південно-Західній Русі, перш за все претензій володимирського князя на Галич.

Саме останній момент істотно вплинув на перебіг подій осені 1221 р. Тоді Мстислав Мстиславич провів переговори з королем Андрієм II, внаслідок яких угорський монарх відмовився від претензій свого сина Коломана на Галич, а князь Мстислав вирішив відпустити додому *«галицького короля»*. Між угорським королем та галицьким князем було укладено домовленість про шлюб дочки Мстислава Марії та молодшого сина короля, теж Андрія (Ендре), до якого після смерті Мстислава Мстиславича за домовленістю між володарями повинно було у спадщину перейти Галицьке князівство.

¹¹⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 738.

¹¹⁸ Jusupović A. Wpływ halickiego otoczenia książęcego. С. 153.

Olexandr Holovko (Kyiv, Ukraine)

The struggle of prince Mstislav Mstislavich the daring for the control of Halych (to the 800th anniversary of the approval of the prince in the Halych land)

The article considers an important period in the development of Halych and Halych land – from the middle of the second to the beginning of the third decade of the century. Using the crisis in the administration of the region, the ruling elites of the Kingdom of Hungary and the Principality of Cracow attempted to occupy the Galician region by military intervention and inter-dynastic marriage. Due to the conflict with the Cracow prince Leszek the White, King Andrew II became the de facto leader in Prykarpattia at this time, under whose patronage the Kingdom of Galicia (Regnum Galiciae), vassal of the Hungarian crown, emerged, whose nominal ruler was the young King Koloman's son Andrew. The expansion was carried out under the auspices of the Roman Curia, led by Pope Innocent III. Shortly after these events, the Novgorod prince Mstislav Mstislavich the Daring, who at that time was one of the most authoritative rulers of Russia, began to pay attention to the situation in the Galician principality. During 1215–1221, this prince, after several attempts, seized and established himself in Halych.

Keywords: *Halych land, Volhynia land, Kingdom of Hungary, principality of Cracow, matrimonial marriage, Roman curia, Polovtsians, prince Mstislav Mstislavich.*

Нова й новітня історія міста

КРИЛОСЬКА ДРУКАРНЯ

Чергова впорядкована частина з нотаток, на жаль, вже покійного дослідника галицьких старожитностей, колишнього заступника з наукової роботи генерального директора Національного заповідника «Давній Галич» подимира Костишина. Зібраний автором матеріал стосується діяльності Крилоської друкарні, заснованої у 1606 р. єпископом Гедеоном Балабаном. На особливу увагу заслуговують студії стосовно використання тиражу Учительного Євангелія, виданого в Крилосі у публічному духовному просторі Галицької землі. Окремі фрагменти нотаток опубліковані у попередньому випуску цього збірника.

Ключові слова: Крилоська друкарня, єпископ Гедеон Балабан, Памво Беринда, Учительне Євангеліє.

Плекаючи широкі плани просвітительської праці, Гедеон Балабан бачив, що для задоволення потреб українського люду в друкованому слові, а особливо у виправлених церковно-богослужбових книгах, однієї стратинської друкарні мало.

Уже через рік після видання *Служебника* в Крилосі, що тоді належав до так званих столових дібр львівських єпископів, було засновано нову друкарню вже на кошти самого Гедеона. Точне її розміщення поки що встановити не вдалося. Найвірогіднішим нині вважається припущення, що розміщалася вона в окремому приміщенні старих митрополичих палат, залишки фундаментів яких збереглися біля фундаментів славного Успенського собору — пам'ятки архітектури XII століття.

Як видно з передмови до стратинського *Требника*, в Крилосі до друку планували кілька книг: *Учительне Євангеліє*, *Псалтир* і перекладені з грецької мови твори св. Івана Златоустого «*Про Священство*» та «*Бесіди на Діяння*». Смерть Гедеона в 1607 році перешкодила здійсненню цього задуму.

Єдиною книгою, надрукованою в 1606 році в Крилоській друкарні, стало, як вказано в титульному листі, «Євангеліє учительное на всяку

неділю на господарські празники і нарочитих святих. Ізбрана от святого Євангеліє святішим Калістом Архієпископом Константіна града. Поволенім же Кир Гедеона Балабана Єпископа Галицького, Львовскаго і Каменця-Подольскаго Екзархи великого трону Константінопольскаго ізслідована і на многих містах ісправлена, ново видана з друкарні Крилоской в літо от создания міра 7108, а от воплощения Ісуса Христа, сына Божія 1606 місяця октоврія 1 дня»¹.

У бібліотеках Києва, Львова, Сум, Санкт-Петербурга, Кракова в більш-менш доброму стані збереглося близько 30 примірників *Учительного Євангелія*, надрукованого в Крилосі. Для нас цікавим є примірник, який до 1917 року зберігався у Петербурзькій імператорській публічній бібліотеці. Цікавий він тим, що на його сторінках є записи власників книг, серед них і запис першого власника — нашого земляка Максима Мельника-Нараївського. Записи власників книги показують, наскільки довгим і складним був її шлях у книгозбірню. Отже, опис книги даємо за цим добре збереженим примірником.

Набір титульної сторінки оточено візерунчастою рамкою, в нижній основі якої поміщено щит з герба Балабанів з буквами Г. Б. Є. Л., що означають: Гедеон Балабан Єпископ Львівський. На зворотній стороні титульної сторінки віддруковано герб роду Корчаків, до якого належав і рід Балабанів.

«В щиті поле червоне, на ньому три ріки білі: верхня велика, нижня коротша, а нижня ще менша. На шоломі по верх корони золота чаша, з якої визирає верхня частина тулуба собаки, як би на задніх лапах стоячої з піднятими передніми лапами і головою, повернутою вправо»².

¹ У читача може виникнути питання: чому саме *Євангеліє* обрав Гедеон Балабан за першу книгу, призначену до друку у новоствореній друкарні?

Євангеліє належить до найголовніших священнослужбових книг. Воно складається з чотирьох перших книг Нового Завіту, написаних євангелістами Матфеем, Марком, Лукою, Іоаном, і містить опис земного життя Ісуса Христа. *Учительне Євангеліє* містить повчання, як слід правильно жити згідно з канонами Церкви.

² До речі, до роду Корчаків, як свідчить герб, розміщений на надгробній плиті в с. Крилосі, належав і рід Шумлянських, з якого походив потомок боярської родини Марко Шумлянський (1450—1535). Він десь на початку XVI століття і побудував з матеріалів зруйнованого Успенського собору, спорудженого ще при князі Ярославі **домислі**, церкву Вознесіння Богородиці, яка й досі гордо здіймає свої стіни біля старовинних фундаментів собору поблизу митрополичих палат. Не виключено, що до цієї церкви разом з жителями Крилоса ходили молитися і майстри закладеної Гедеоном Балабаном друкарні.

За титульним аркушем йшла передмова, написана самим Гедеоном Балабаном. З передмови до Євангелія видно, що крилоське *Учительне Євангеліє* видане подібно до стратинських *Служебника* і *Требника* з відома і благословення Антіохійського патріарха Мелетія Пігаса. Хоча Балабан і не називає попередника свого видання — *Заблудівське Євангеліє* 1569 року, про те, що він знав про нього, можна зрозуміти з таких слів передмови: «...видяше иних благочестивих и христілюбивих людей тцаніє творящих о священних книгах возревновах і еще о сей книзе попеченіє имах...».

Заблудівське Євангеліє, яке можна вважати попередником *Крилоського*, видане на кошти Григорія Ходкевича — каштеляна Віленського, гетьмана литовського Іваном Федоровим і Петром Мстиславцем. Воно трохи відрізняється від *Крилоського*: шрифт у *Заблудівському* виданні красивіший, там відсутня згадка про те, що це переклад грецького оригіналу, написаного св. Каллістом Ксентопулом, архієпископом Константинопольським. Там немає зображення цього архієпископа, а також титульної сторінки і трьох ілюстрацій, які є в *Крилоському Євангелії*. Та й взагалі, хоча *Заблудівське* видання надруковане у великому форматі і гарним шрифтом, оздоблене воно дуже скромно. Ілюстрацій у книзі нема, якщо не враховувати зображення герба Г. А. Ходкевича. Орнаментальне оздоблення бідне: всього три заставки, шість кінцівок і два ініціали. Всі прикраси віддруковані з дощок, які І. Федоров і П. Мстиславець уже використовували у Москві.

Нині відомо, що збереглися 44 примірники цієї книги. Записи на вцілілих примірниках свідчать, що весь тираж розійшовся в Польщі, Білорусі, Україні та Росії.

Але повернімося до передмови, яку Гедеон Балабан написав до *Крилоського* видання. Перш за все треба зауважити, що, за його словами, ця книга — не простий передрук більш ранніх текстів, а досліджене і виправлене видання.

«Сбравши на дило се людей скусных в художестве том, повелех изследовати и на многих местах исправити єя приложивши и свидетелства от божественных писаний....».

Перевірка цих Балабанових слів не входить в об'єм даної роботи, бо розгляд стосунку тої чи іншої богослужбової книги до своїх однорідних друкованих попередників, до старослов'янських рукописних текстів того ж роду, а де треба, то й до грецьких оригіналів — справа важлива і

відповідальна, це справа досвідченого і добросовісного описувача і дослідника церковнослов'янських стародруків.

Отже, крилоське *Учительне Євангеліє* є дуже гарно виданою книгою форматом у повний аркуш — «ін фоліо».

Шрифт у *Крилоському Євангелії* подібний до *Стратинського Требника*: буква «юс» старого зразка, великого «Юса» взагалі немає. Повний набір сторінки — 28 рядків, не рахуючи колонтитулів. По боках на кожній сторінці розміщено прикраси. Довжина рядка — «без 3/16 3 вершки» — 125 мм.

Дефісів і кустодій немає. Кіновар (червона фарба) зустрічається на заголовках повчань і передмови, у двох рисуночних буквах, в заголовку і погіршеннях (виявлених помилках — *Я. К.*).

Всіх двосторінкових аркушів у книзі 423. З них пронумеровані 846 сторінок. Через неточність у пагінації остання цифра в книзі 416.

Пагінація (нумерація сторінок — *Я. К.*) двох родів — по зошитах (всього 71 — *Я. К.*) — внизу посередині сторінки і по аркушах — у верхньому правому куті.

Пагінацію зроблено кирилівською цифір'ю: знаками кириличного алфавіту, над якими ставився знак «титла». «а» — 1, «в» — 2, «г» — 3, «[д — *Упор.*]» — 4, «е» — 5, «[s — *Упор.*]» (зело) — 6, «з» — 7, «и» — 8, «[f — *Упор.*]» (фіта) — 9, «і» — 10. Далі знаки формувалися за принципом 1+10=11: «аі» — 11, «ві» — 12 і т. д. Числа, кратні десяти, позначалися такими буквами: «к» — 20, «л» — 30, «м» — 40, «н» — 50, «ксі» — 60, «о» — 70, «п» — 80, «ч» — 90.

Починаючи з другого десятка принцип формування чисел був іншим. Спочатку ставили кратні десяти, а потім уже цифри: 24 — «кд». Сотні позначали буквами: «р» — 100, «с» — 200, «т» — 300, «І» — 400, «ф» — 500, «х» — 600, «псі» — 700, «омега» — 800, «ц» — 900.

При аналізі пагінації видно, що складачі або друкарі погано знали кириличні цифри або припустилися помилок.

Учительне Євангеліє видрукуване дуже якісно. В ньому 4 високохудожні ілюстрації, які відображають сюжети на біблійні теми (митар і фарисей, два сюжети з притчі про блудного сина, зображення святого Калліста Ксантипула).

Художні рамки є на заголовній сторінці, на звороті (навколо герба), подвійною рамкою обведене зображення Калліста Ксантипула.

Книгу прикрашають 82 кіноварні і одна не кіноварна (на ст. 348) заставки, 28 заключних прикрас, 21 зразок рисуночних букв, узорні букви.

Текст *Учительного Євангелія* поділено на два розділи: а) повчання на всяку неділю; б) на «господскія» свята і «нарочитих» (вибраних) святих.

Всіх повчань у книзі міститься 77, з них на перший розділ припадають 53. Вони займають 416 аркушів разом із заголовком. Після заголовка на окремому аркуші Гедеон Балабан перелічив усі помічені ним в *Учительному Євангелії* «...погрешенія или помилки случившиися».

Є всі підстави припустити, що цю книгу тримав у руках і працював з нею дидаскал ігумена Львівського Братства Теодор Касаніді, про якого у *Стратинському Требнику* написано: «...Книга сія... Требник... изследована ж и исправлена бисть тщанием многогрішного Теодора К».

Про участь Теодора Касаніді в роботі над виправленням книги дають підстави говорити численні зауваження на її полях, де серед слов'янського письма зустрічається велика кількість грецьких букв.

Цікавими є також зроблені невідомо ким відмітки, які служать перекладом церковнослов'янських слів на західноукраїнський діалект:

єднак — обачеж

полмаєтности — полимения

моцно — сильно

досить — довольно і т. д.

Крилоське *Учительне Євангеліє* цікаве для нас і тим, що в ньому чи не вперше в історії східнослов'янського книгодрукування з'явилися ілюстрації, чий релігійний сюжет доповнено деталями сцен з народного життя. Їх автором, як і автором художнього оформлення заставок ініціалів книги загалом, був Памво Беринда.

Є щонайменше дві гіпотези щодо його походження. Професор Іван Огієнко припустив, що Беринда походив з Північної Буковини, де українська мова була мовою державного урядування. Галицькі дослідники його життя вважають, що він народився в околицях або в самому містечку Чишибіси (теперішній Єзупіль Галицького району). Підставою вважати його уродженцем Західної України є добре знання ним української мови якраз у західному, прикарпатському її діалекті. Справжнім його іменем було не Памво, а якесь інше. Ім'я Памво він прийняв у постригу в ченці Св. Онуфріївського монастиря від єпископа Єремії Тисаровського. Освіту він здобув у Львівській братській школі. Вже тоді звернув на себе увагу Гедеона Балабана, який увів його в дім

Федора Балабана у Стратині. У *Лексиконі* 1627 р. в посвяті Памвом Бериндою тепло згадуються Федір Балабан і його дружина Матрона як меценати і добродії, завдяки яким Памво зміг віддатися улюбленій справі. Будучи добрим друкарем і гравером він здійснив художнє та графічне оформлення *Учительного Євангелія*.

У своїй праці Памво виходив із досвіду друкарського гуртка Івана Федорова, але свої *Стратинські* та *Крилоське* видання збагатив досвідом західноєвропейського друкарства. Можна з усією певністю стверджувати, що, перебуваючи в будинку Федора Балабана, він ґрунтовно ознайомився із західноєвропейською друкованою книгою. Слід відмітити, що вона в той час уже різко відрізнялася від рукописної пергаментної книги характером свого оформлення, змісту. Щодо оформлення слід сказати окремо, що ілюстрація як засіб прикраси була майже відсутньою в богослужбових книгах латинською мовою, але дуже поширеною в богослужбових книгах, перекладених на живу національну народну мову. Якраз для простих людей, які не вміли читати латиною, і призначалися ілюстровані книги.

Річ у тім, що в XV—XVI ст. у Західній Європі, а також на заході України склався контингент читачів, не зв'язаних ні з феодалською верхівкою, ні з університетською схоластикою. Це були бюргери, заможні купці і патриції, середні, а часом і незаможні городяни. В середні віки книжкові ілюстрації приваблювали малоосвіченого читача більше, ніж текст. Та було б помилкою вважати, що ілюстрацію використовували тільки для розваг малограмотних. Вона була важливим засобом освіти та інформації, своєрідною рекламою книги в народі.

Яка була подальша доля книги після виходу її у світ?

Про це ми можемо довідатись із записів трьох її власників на нижніх полях аркушів одного з примірників книги з першої по 37 сторінку.

Перший запис зробив у 1616 році, тобто через десять років після виходу книги у світ, наш земляк Максим Мельник із села Нараївки. Текст запису стверджує: «сию книгу Євангелиє Учительне купил раб божий Максим Мельник Нараївский і дал єї з благословенієм отця ієромонаха Авраамія ученика митрополита Анастасія архієпископа Сучави і даде у новосозданий монастир 1616 року Бережанский стоячого врочища Камень иде єсть храм Преображення господа бога нашего і спаса нашего Ісуса Христа... а еже во плоти Рождества Ісуса тысяща сотого шестнадцатого».

Запис цей цікавий для нас тим, що він є документальним підтвердженням розповсюдженого в той час звичаю дарувати цінні книги церквам і монастирям. Ми зараз не можемо сказати, чи був Максим мельником за професією, чи це було родинне прізвище, але можемо з усією певністю стверджувати, що він був заможною людиною — власником досить значного як на той час багатства — гарно виданої друкованої богослужбової книги. І цю цінність він жертвує в книгозбірню новоствореного монастиря.

У той час монастирські книгозбірні нерідко поновлювали свої фонди значною мірою за рахунок пожертвувань. Власник робив на полях або на титульному аркуші дарчий запис, після чого видання займало почесне місце на полицях бібліотеки. Його вносили в інвентарний опис, в якому вказували автора книги, її назву, давали коротку характеристику окладу («саф'яний», полотняний «з відтиском», «металевими кутами» і т. д.). У багатьох описах вказували і формат книги («мала», «середня», «велика», «дуже велика»). Деякі описи, як, наприклад, опис бібліотеки Львівського ставропігійного братства, містили і дані про матеріал, на якому друкували книгу (пергамент, папір місцевий або привізний). В ряді описів є запис про колишніх власників або жертводавців.

Бережанський монастир існував недовго, і через п'ятдесят років примірник *Учительного Євангелія*, що належав монастирю, після довгих мандрів опинився аж під Гусятином (сучасна Тернопільська область), де був куплений міщанином Яковом Микифоровичем.

Про це свідчить другий запис: «сия книга глаго... Путивльця Якова Микифоровича на куплена под градом Гусятином в лето 1665 июля дня Марії Магдалини».

Можна будувати багато гіпотез і висловлювати чимало догадок про непростий шлях книги до її нового власника. У вирі подій визвольної боротьби українського народу зберегти бібліотеку було дуже складно. Знищували одні, створювали інші. А книги жили, переходили від одних власників до інших, аж поки не осідали в книгозбірнях часто за сотні і тисячі кілометрів від того місця, де вони вийшли друком у світ.

Примірник крилоського *Учительного Євангелія* ще через чверть століття опинився аж у далекій Московії, де 1689 року потрапив до рук паламаря Савелія. Невідомо, в церкві якого міста брав участь у богослужіннях Савелій. Відомо лише, що після його смерті сини

паламаря Андрій і Дмитро подарували книгу в Данилів монастир Великого Успенського собору: «...Сия книга дадена Андрієм и Дмитрием синами пономаря Савелия в Данилов монастир Великаго Успенскаго Собора в лето 1689». На початку XIX ст. крилоське *Учительне Євангеліє* разом з багатьма іншими стародруками за розпорядженням царя Олександра I було передане в Імператорську Публічну бібліотеку в Санкт-Петербурзі, звідки воно перейшло в Російську історичну бібліотеку.

Взагалі записи на полях старовинної книги, так звані маргіналії, служать для дослідників надзвичайно важливим джерелом інформації про життя і звичаї наших предків — власників досить значного як на той час багатства — друкованої книги. Книгу цю купували за великі гроші, дбайливо зберігали, приносили в пожертву як дорогоцінний дар церквам і монастирям, при яких уже в XV ст. існували солідні книгозбірні.

*Упорядники матеріалу
Маріанна Бацвін та Андрій Стасюк
(Галич — Івано-Франківськ, Україна)*

Yaropolk Kliubach, Halych, Ukraine
Krylos Printing House

This is another well-ordered part of the notes, unfortunately, of the late researcher of Galician antiquities, former Deputy Director General for Research of the National Reserve "Ancient Halych". The material collected by the author concerns the activities of the Krylos printing house, founded in 1606 by Bishop Hedeon Balaban. Of particular note are studies on the use of the edition of the Teacher's Gospel published in Krylos in the public spiritual space of the Halych land. Some fragments of the notes were published in the previous issue of this collection.

Key words: Krylos printing house, Bishop Hedeon Balaban, Pamvo Berynda, the Teacher's Gospel.

ПАНОРАМА ГАЛИЧА З КОЛЕКЦІЇ ОТЦЯ АНТІНА ПЕТРУШЕВИЧА (1821—1913)

Розвідка присвячена опрацюванню та публікації досі малознаної міської панорами Галича першої половини XIX ст., що походить з колекції фондів о. А. Петрушевича. Схематична замальовка суттєво доповнює досі знані види міста. Разом з тим текстова частина документа відкриває добрі перспективи до вивчення літературного осмислення історії Галича тогочасними громадянами краю.

Ключові слова: Галич, о. А. Петрушевич, панорама, міська забудова.

Вступ. Постать одного з найвідоміших дослідників та колекціонерів галицької історико-культурної спадщини о. Антонія Петрушевича за останнє сторіччя стала об'єктом наукових студій різнобічних гуманітарних дисциплін. Попри неоднозначну оцінку церковного історика в українській історіографії¹, його архівно-євграфічна праця заслуговує на глибоку повагу, а ще більше потребує систематичного опрацювання та ґрунтовного переосмислення.

Студії о. Петрушевича настільки тісно переплелися з історією Галича, що досі жодні наукові дослідження, присвячені столичному містові над Дністром, неможливі без вивчення праць автора та зібраної ним документальної колекції. Серед низки архівних, бібліотечних та музейних закладів України найважливішим місцем акумулювання науково-євграфічної спадщини історика є Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника (далі — ЛННБУ), зокрема

¹ Детальніше див. Королько А. Громадсько-політична та наукова діяльність Антонія Петрушевича в історіографії другої половини XIX — початку XX ст. // Галичина: всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2006—2007. Вип. 12—13. С. 257—267.

цінним є відділ рукописів установи, де сформовано фонд Антонія Степановича Петрушевича під шифром — АСП 77. Збірка налічує близько 22 тисяч одиниць збереження різнотипних документів, більшість з яких історик свого часу передав до Народного Дому у Львові².

Вперше із львівською колекцією о. А. Петрушевича вдалося ознайомитися у 2008–2009 рр., працюючи над дипломною роботою *«Середньовічний Галич: дискусія та діалог європейських археологічних шкіл XIX — початку XXI ст.»* як студент Інституту історії, політології та міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*. В окремій справі *«Матеріали до історії Галича та його околиць»* серед низки рукописних нотаток історика, присвячених церкві Різдва Христового та іншим галицьким середньовічним храмам, привернув увагу цікавий малюнок із панорамою Галича³ (іл. 1).

Завдяки попереднім консультаціям зі знавцями та дослідниками давніх видів Галича — к.і.н. Наталією Булик (Львів), д.і.н. Мироном Капралем (Львів), к.і.н. Ігорем Ковалем (Крилос — Івано-Франківськ), к.і.н. Андрієм Корольком (Івано-Франківськ) к.а. Юрієм Лукомським (Львів), др. Віталієм Нагірним (Краків), к.і.н. Юрієм Федунківим (Івано-Франківськ), к.і.н. Андрієм Фелонюком (Львів) та м.і. Андрієм Чемеринським (Галич)**, а також опираючись на власні пошукові студії у цьому напрямку, вдалося з'ясувати, що таке зображення загалом не відоме у публічному видавничому (цифровому) просторі та ширшим колам

² Антоній Степанович Петрушевич (1821–1913) — учений і бібліофіл (книжкова виставка online) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.lsl.lviv.ua/index.php/uk/2021/01/10/antonij-stepanovych-petrushevych-1821-1913-uchenyj-i-bibliofil/>

* Висловлюю щирі вдячності науковому керівнику моєї дипломної роботи, доценту кафедри історії України та методики викладання історії ПНУ ім. В. Стефаника, к.і.н. Людмилі Романівні Дрогомирецькій та завідувачу Відділу рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника — к.і.н. Мирославі Степанівні Дядюк, а також провідному бібліотекареві установи п. Назарію Тарасовичу Різуну за допомогу в опрацюванні фонду о. А. Петрушевича.

³ Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника (далі — ЛННБУ). Відділ рукописів. Ф. АСП 77. Оп. 1. Спр. 903/п. 91-2. Арк. 175.

** Принагідно висловлюю подяку усім названим науковцям, які надали свої коментарі у приватних розмовах упродовж 2010–2021 рр. під час ознайомлення з пам'яткою.

наукової спільноти. Разом з тим, деякі фрагменти міської панорами, надані свого часу автором цієї статті колегам, зустрічаються у двох публікаціях⁴. Тож у рік відзначення 200-літнього ювілею о. Антонія Петрушевича вважаю за доцільне повноцінно ввести в науковий обіг маловідоме зображальне джерело з історії Галича.

Опис. Зображення виконане коричневим чорнилом на аркуші паперу розміром 34,5х20,5 см. Приблизно посередині аркуш зігнуто надвоє, що створює його умовний поділ на частину з малюнком (вгорі) та текстом (внизу). У крайньому верхньому кутку зліва олівцем здійснено пагінацію зі значенням «175». Нижче пагінації зі зміщенням до центра прямокутний штамп з написом: «Музей А. С. Петрушевича», відтиснутий синім чорнилом вже після передачі документів історика до Народного Дому, де спеціально для його колекції було створено відділ «Музей А. С. Петрушевича»⁵.

У верхній частині аркуша представлена панорама Галича, замальована з лівого берега р. Дністер. Домінують руїни Галицького старостівського замку XIV–XVII ст. (іл. 2, поз. № 1), над вежею напис з підкресленням польською мовою *Halicz*. Зі сходу, ліворуч, зображено сонце, що сходить. Окремо позначено водойми з вказівкою напрямку течії — *Dniestr* (Дністер), *Czew* (Чев), *Lukiew* (Луква).

Під Замковою горою простежується схематичний стан забудови Галича з домінуючими будівлями — церкви Різдва Христового (іл. 2, поз. № 2), міської ратуші (колишнього францисканського кляштору Святого Хреста, іл. 2, поз. № 3), костелу Небовзяття Діви Марії (іл. 2, поз. № 4), а також кам'яниці з яскраво вираженою в'їзною аркою, де у середині XIX ст., за спогадами мандрівників, функціонувала

⁴ Чемеринський А. Дослідження «старого» міського цвинтаря у м. Галич // Галич і Галицька земля: досвід і проблеми збереження історико-архітектурної спадщини середньовічних міст в Україні та Європі. Матеріали міжнародної наукової конференції, Галич, 27–28 жовтня 2016 року. Галич: Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2016. С. 302; Жолоб Г., Коваль І., Стасюк А. Ярослав Пастернак — дослідник Галицької Трої // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018. Серія 2. Вип. 2. С. 122.

⁵ Антоній Степанович Петрушевич (1821–1913) — учений і бібліофіл (книжкова виставка online) [http://www.lsl.lviv.ua/index.php/uk/2021/01/10/antonij-stepanovich-petrushevysh-1821-1913-uchenyj-i-bibliofil/] — 5 VI 2021.

корчма⁶ (іл. 2, поз. № 5). Менш помітні, однак наявні на малюнку будівлі — караїмської кенаси (іл. 2, поз. № 6) та Свято-Миколаївської церкви на Запарканні (іл. 2, поз. № 7).

Разом з тим панорама Галича ілюструє ряд локацій, які важко піддаються візуальній ідентифікації та історичній верифікації. Зокрема, біля підніжжя руїн замку, трохи ліворуч на схід простежується невелика каплиця (іл. 2, поз. № 8), а вище неї хрест, встановлений поміж насадженнями дерев (іл. 2, поз. № 9). Поєднання хреста із невеликою сакральною спорудою, найімовірніше, вказує на розташування давнього міського цвинтаря поруч із замком, залишки якого досі простежуються у південно-східній частині Замкової гори⁷. Водночас не виключено, що позначена каплиця може символізувати сакральну пам'ять про домініканський **костітор** Святої Анни, фундацію котрого на галицькому Підзамчі у 1645 р. здійснив Станіслав Ревера Потоцький, подільський воєвода, галицький та коломийський староста спільно з дружиною Софією з Гусятина Потоцькою⁸. Слід підкреслити, що розташування домініканського монастирського комплексу на Підзамчі чітко прочитується в «*Інвентарі Галицького староства за 1767 р.*»⁹.

Інший вартий уваги об'єкт розташований біля устя річок Лукви, Чви (тепер Лімниця) та Дністра з боку сучасного села Залукви на терені, відомому в історичній топоніміці як Лавринів Кут/Неліпець (іл. 2, поз. № 10). На своєрідному півострівці між річками Луква та Чев зафіксовано три будівлі — дві менші і одна дещо більша із двома вікнами, найімовірніше, увінчана хрестом, однак схематично позначена навколишня рослинність нівелює однозначність такого твердження. Разом з тим військове картографічне зображення Галича австрійського

⁶ Harbuzowski B. Wyprawa na jarmark do Sadogury. Obrazek z nad Dniestru i Prutu. Czas. Dodatek miesięczny. 1856. T. 1. Styczeń—luty—marzec. S. 459—460; При нагоді виголошую щире вдячність **почесному краєзнавцю України, м.і.** Андрію Чемеринському, провідному науковому співробітнику відділу охорони культурної спадщини Національного заповідника «Давній Галич» за консультацію щодо локалізації будинку та інформування про цитоване джерело.

⁷ Чемеринський А. Дослідження «старого» міського цвинтаря у м. Галич. С. 301—302.

⁸ ЛННБУ. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 3415. Арк. 2.

⁹ ЛННБУ. Відділ рукописів. Ф. 141. Оп. 1. Спр. 2147. Арк. 12 зв.

полковника Фрідріха фон Міра з 1782 р.¹⁰ та інші історичні джерела дають підстави вважати, що мова йде про ймовірну каплицю на честь дерев'яної церкви Архистратига Михаїла, що існувала в згаданій місцевості до 1800 р.¹¹

Певну цікавість для урбаністики Галича становить площа, розташована на правому березі Дністра перед самою лінією початку міської забудови, відразу позаду причалу переправи (іл. 2, поз. № 11). Помітно, що терен обгороджений, наявні дві високі брами, встановлені одна навпроти одної — південна з боку міста — північна з боку берега р. Дністер. Досі відомі міські плани Галича кінця XVIII — першої половини XIX ст. ніяк не відображають зафіксовану на панорамі площу¹². Утім, візуально видається, що тут могла функціонувати торговиця, розташована близько переправи і перед Ринковою площею у центральній частині міста.

Датування та авторство. Безпосередні позначення, котрі б вказували на датування опрацьованого документа, відсутні. Однак, опираючись на стан забудови міста, можна визначити певний діапазон крайніх дат його створення. Враховуючи відреставрований 1825 р. фасад та дах церкви Різдва Христового¹³, а також відсутність стаціонарного дерев'яного мосту через Дністер, зведеного тільки 1858 р.¹⁴, умовний час створення цієї панорами Галича слід датувати *minus postquam* — *antequam* 1858 рр. Втім, логічним видається, що виникнення такої пам'ятки слід віднести до середини XIX ст., оскільки саме на цей час припадає перша активна фаза історичних студій о. А. Петрушевича стосовно Галича.

¹⁰ Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779—1783. Die Josephinische Landesaufnahme von Galizien 1779—1783 / wyd. A. Janeczek przy współpr. B. Dybasia, L. Walczego. Kraków ; Warszawa : Towarzystwo Naukowe «Societas Vistulana», 2019. T. 11. Cz. A—B—C. Ark. 300.

¹¹ Федунків З. Галицький релігійний центр: проблеми і факти. Науково-популярне видання. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2001. С. 184.

¹² Атлас українських історичних міст. Том 2 : Галич / наук. ред. М. Капраль; Автори: М. Бігун, М. Капраль, В. Козелківський, І. Креховецький, Ю. Лукомський, В. Петрик, Л. Поліщук, А. Стасюк, Т. Ткачук, З. Федунків, А. Фелонюк, А. Фіголь, А. Чемеринський, С. Ямелинець. Львів : НАН України, 2018. Іл. 1.2, 1.4, 1.5.

¹³ Федунків З. Галицький релігійний центр. С. 167.

¹⁴ Чемеринський А. Перший «австрійський» міст через р. Дністер у м. Галичі (1858—1914 рр.). Галич і Галицька земля. Матеріали міжнародної наукової конференції, Галич, 30—31 жовтня 2014 року. Галич : Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2014. С. 355—356.

Окремого розгляду потребує визначення авторства подібного документа. До найбільш ймовірних кандидатів закономірно було б спробувати зачислити власне о. А. Петрушевича, адже саме серед паперів історика була панорама. Однак візуальне порівняння почерку о. Петрушевича і тексту під малюнком відкидає таку можливість. Цілком можливо, що автором замальовки і тексту під ним могла бути особа, що підписалась у правому нижньому кутку документа (детальніше про це нижче).

Разом з тим певне зацікавлення стосовно авторства проковує й сам сюжет зображеної панорами, особливо при порівнянні з іншими відомими ілюстраціями Галича першої половини — середини XIX ст. Зокрема, зіставляючи відомі галицькі панорами Йозефа Крібля (поч. XIX ст.)¹⁵, а особливо Мацея Богуша Стенчинського (1847 р.)¹⁶, яка має неабияку схожість із представленим зображенням, що проявляється ілюстрацією середмістя, плотів та човнів на Дністрі, частково руїнами замку. Тож не виключено, що галицька панорама о. Петрушевича могла бути виконана на основі вже відомої літографії М. Б. Стенчинського. Втім, зовсім відкидати оригінальність походження такого малюнка також не слід. Адже значна кількість деталізованих будівель, що присутні на досліджуваному документі, як, наприклад, церква Святого Миколая, каплиці на Підзамчі та при усті річок Лукви, Чви й Дністра, водночас відсутні на зображенні Стенчинського, свідчать радше про виконання малюнка з натури.

Текст. У нижній частині документа під зображенням міської панорами Галича польською мовою записано пронумерований 12-ма абзацами віршований текст, розділений на дві колонки. З контексту відчитаного напису не до кінця зрозуміло, чи вірш та прикінцевий епіграф виконані однією і тією самою особою. Адже після завершення віршованого тексту подвійним підкресленням виділено речення: «Napis podrózniego na Oknie Zamku Halickiego пис подорожнього на вікні Галицького замку)», після чого записано й сам епіграф. Доволі важко змодельовати, аби доволі немалий вірш з 12 куплетів, 48 рядків був у тій чи іншій формі (ймовірно, графіті) представлений на одному з вікон замкових руїн у Галичі. Швидше

¹⁵ Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. Lwów : Nakładem Księgarni H. Altenberga, 1904. T. 2. S. 73.

¹⁶ Okolicy Galicji Macieja Bogusza Stęczyńskiego. Lwów: Nakładem Kejtana Jabłońskiego, 1847. Rys. 80; Атлас українських історичних міст. Том 2 : Галич. Іл. 2.3.

за все, слід розуміти, що мова йде про прикінцевий епіграф обсягом у 6 рядків, залишений свого часу тут невідомим мандрівником. Також у правому нижньому кутку аркуша зберігся підпис ймовірного автора панорами з віршем або ж просто переписувача чи укладача цієї композиції загалом, який через каліграфічні особливості можна спробувати відчитати як *JKutykowski / Jkulykowski Я / Ю [? – Ян, Януш, Якуб / Юзеф] Кутиковський / Куликовський*.

У ході консультацій щодо відчитання підпису альтернативну версію запропонував др. габ. Кароль Санойца, професор Вроцлавського університету (*Wroclawski*). На думку науковця, якби у прізвищі закралась можлива помилка п'ятої літери («к» замість «ł»), то невідому особу можна було б ідентифікувати з Юзефом Богданом Кутиловським (Józef Bogdan Kutyłowski), ім'я якого фігурує у польському часописі «Край» як автора збірки віршів, виданої у Києві 1885 р.¹⁷ Тім, польський колега не відкидає й можливості помилки друку на шпальтах старої преси, де прізвище *Кутиковський* було надруковане як *Кутиловський*¹⁸. Відтак слід констатувати, що за браком джерел важко встановити точне прізвище особи, яка підписала документ, а тим більше достеменно з'ясувати, чи саме вона була автором панорами і вірша, хоча таку можливість виключати повністю теж не варто.

Нижче публікуємо оригінал та переклад на сучасну українську мову.
Оригінал.

*1. Jakże malowany widok do okola
Wody podmiastem w Dniestr się zlewają
Zaniemy pola łaki i siola
Nad miastem zgory zwaliska wytaia
2. Wszystko swierzo drogie i szanowne
Godne naidawniejszych pokoleń uczucia
Smutne płaczące a jednak wymowne
Przywodzą na mysl dziejowe zdarzenia*

¹⁷ Kraj. Petersburg. 31 października (12 listopada) 1897. Rok 16. № 44. S. 2. Виголошую слова вдячності проф. Каролу Санойці за цікаві і важливі думки, наведені у листуванні з проф. Томашем Подлуцьким.

¹⁸ У цьому місці висловлюю найщиріші слова вдячності професорові Ягеллонського університету в Кракові др. габ. Томашу Подлуцькому за допомогу у спробі відчитання підпису та заангажованої ним дискусії серед польських колег, зокрема за цінні коментарі, висловлені проф. Каролем Санойцем.

3. *Niegdyś ten Zamek nad miastem Panował
 Ktorey stolicą tej Krainy było
 I Król wniem siedział, a świat mu hołdował
 Szczęście i męstwo razem mu służyło*
 4. *Sława po świecie szeroko zabrzmiała
 Kwitły naukę, miasto się wznosiła
 I Europa nawet się zdumała
 Jak był Kraj wielki bogaty i miły*
 5. *Nieco laty... późnij gdy domowe zawady
 Srogich najeźdźców do siebie zwabiły
 Zazęgły wojny, podstępny, napady
 Az znikł w peirzynie ów Złoty Krai cały*
 6. *W ten czas zamek zwały obronemi
 Choć miał warowne paryą przy sobie
 Wleął przemocy pod ciosy srogiemi
 Itak jak inne zakopał się w grobie*
 7. *Od tąd ząb czasu niszczy go zuchwale
 A ręka mury wylamnic chciwa
 Choć Kamień z cegłą spojony jest trwale
 Ostatnie resztki gwałtem wydobywa*
 8. *I tak w nieszczęściu rok płynie za rokiem
 A Zamku codzien ubywa pomalą
 A nikt się jego nie zaimie widokiem
 Aby dał tam okrutnemu czuła*
 9. *Tylko miejscowy widzi to i czuje
 Zbezczesć w duszy, z umysłu tęsknotę
 Mocno wrzuszony te gruzy całują
 Nad wyrządzoną dumaić niecnotą*
 10. *Bo to jest pradziadek zamków w naszym Kraiu
 Więc go szanować jak Ojca się godzi
 I zobowiązka ze Czcii, i zwyczaju
 A tym sposobem i czelek się odrodzi*
 11. *O święte wnaszey Ziemi rozwaliny
 Niech was rodacy chętnie odwiedzają
 Niech waszym smutnym widokiem ich syny
 Wiara z miłością w swej dusze wzbudza*
 12. *Niech tutaj za Czciją rozmyślają dzieję
 Ktore ta wpamięć łatwo się przywodzą*

*Bo to jest iskra która wiecznie tlyje
A przez nie łatwiej cnotę się odrodzą
Napis podróznego na Oknie Zamku Halickiego*

— — — — —

*Jak niegdys Ieronimus na Ierozolimie
Opłakiwał upadku Kraju Iezraela
Tak i moje tutaj serce bleie i drzmie
Na widok tego grodu jakby przyjaciela
Który tu wędrowcowi swe niedoli Kresci
Nasuwa przeszłych czasów cierpienia teraz myśl*

JKutykowski / JKutykowski

- 1. Який же мальовничий краєвид довкола
Води під містом в Дністер впадають
За ними поля, луки і села
Над містом з гори руїни витають*
- 2. Все свіже, дороге і шановне
Гідне почуттів поколінь найдавніших
Сумно плачущих, а однак вимовних
Приводять на думку минулі події*
- 3. Колись панував той Замок над містом
Котре тієї Країни столицею було
І Король сидів у ньому, а світ йому голдував
Щастя і мужність йому разом служили*
- 4. Слава по світі широко звучала
Квітли науки, місто возносилося
І навіть Європа захоплювалась
Який був Край великий, багатий і милий*
- 5. Трохи літ... пізніше коли міжусобні чвари
Суворих нападників звабили до себе
Розпалили війни, підступи, напади
Аж зник у перині той Золотий Край цілий*
- 6. В той час замок на руїни обернувся
Хоч мав укріплені частини при собі
Упав насильно під ударами суворими
І так, як інші закопався у гробі*

7. Відтоді зуб часу нищить його зухвало
А хтива рука мури ламає
Хоч Камінь з цеглою скріплені довго
Гвалтом рештки останні добуває
8. І так у нищенні рік пливе за роком
А Замок щодень зникає помалу
І ніхто не займеться його видом
Аби дав тому жорстокому почуттю
9. Тільки місцевий бачить і чує
Збездестям в душі, зумисла сумного
Зворушено сильно ті рештки цілує
Роздумуючи над вчиненням безчинством
10. Бо це прадід замків у нашому Краї
Тому шанувати його як Батька годиться
І з обов'язком Честі, і звичаю
А таким чином й чоловік відродиться
11. О святії руїни нашої Землі
Нехай вас земляки охоче відвідують
Нехай вашим сумним видом їх сини
Віру з любов'ю в своїй душі будять
12. Нехай тут за Честю роздумує минуле
Котре тут в пам'ять легко приводиться
Бо це є іскра, котра вічно тліє
А через неї легше гідність відродиться
Напис подорожнього на Вікні Галицького замку

— — — — —

Як колись Ієронім у Єрусалимі
Оплакував падіння Країни Ізраїлю
Так і моє тут серце стогне і тремтить
На вид того граду якби приятеля
Котрий тут мандрівнику свої недолі Креслить
Насуває минувших часів тепер терпіння думу
Я /ЙКутиковський / Я /ЙКуликовський

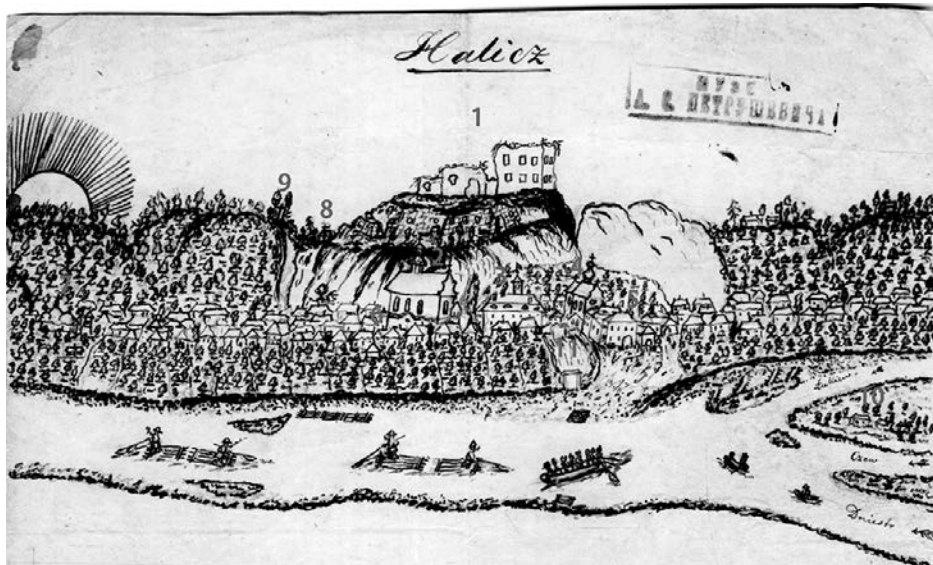
Висновки. Підсумовуючи коротку розвідку, присвячену маловідомій панорамі Галича середини ХІХ ст., слід зазначити, що документальна спадщина о. А. Петрушевича досі потребує глибокого систематичного опрацювання. Інформаційні можливості джерел подібного роду значною

мірою впливають на цілий спектр дослідницьких напрямів минувшини Галича. Публікація цього зображення загалом доповнює досі відому науковому загалу сформовану візуальну картину Галича станом на середину XIX ст. Також текстова частина документа відкриває для читачів зразок спроби літературного осмислення значущості міста над Дністром для тогочасних мешканців Галичини.

Andrii Stasiuk (Halych — Ivano-Frankivsk, Ukraine)
Panorama of Halych from the collection of her Anthony Petrushevych (1821–1913)

The exploration is devoted to the elaboration and publication of the hitherto little-known city panorama of Halych of the first half of the 19th century, which originates from the collection of the funds of A. Petrushevych. The schematic sketch significantly complements the still known views of the city. At the same time, the textual part of the document opens good prospects for the study of the literary understanding of the history of Halych by the citizens of the region at that time.

Key words. Halych, A. Petrushevych, panorama, city buildings.

Іл. 2. Панорама Галича з нумерованою ідентифікацією забудови та пам'ятних місць

Іл. 1. Панорама Галича з колекції о. А. Петрушевича, сер. XIX ст.
ЛННБУ ім. В. Стефаника, Відділ рукописів.
Ф. АСП 77. Оп. 1., Спр. 903 /п. 91-2. Арк. 175

Володимир КОЗЕЛКІВСЬКИЙ
(Галич, Україна)

ПОЛЬСЬКЕ ТОВАРИСТВО «СОКІЛ» У ГАЛИЧІ (1903–1939)

У статті досліджено напрями діяльності польського товариства «Сокіл» у Галичі впродовж 1903–1939 рр. Вивчено питання чисельності членів галицького гнізда. Також здійснено короткий історичний опис будинку «Сокола» як одного з основних осередків спортивно-гімнастичного руху в місті.

Ключові слова: Галич, історія, польське товариство «Сокіл», культура, гімнастика, спорт.

Незважаючи на те, що Галич, як багатокультурне місто, на початку ХХ ст. перебував під владою Австро-Угорської монархії, українці, чехи, поляки та представники багатьох інших народів завжди прагнули зберегти свій національний дух і фізичний гарт. На території Галичини, зокрема в Галичі, це забезпечувала діяльність українських і польських товариств «Галицька Січ», «Мист», «Освіта», «На школа» та «Сокіл», який став одним із перших ініціаторів заснування масового культурно-патріотичного та спортивно-гімнастичного руху в місті¹. Цікавою є історія польського гімнастичного товариства «Сокіл» (*Polskie Towarzystwo Gimnastyczne «Sokół»*) у Галичі.

1. 3 історії створення та діяльності галицького «Сокола»

Ідею створення соколиного гнізда у Галичі озвучив вікарій о. Мечислав Шварц (народився 1878 р., висвячений 1901 р.), її підтримали на загальних зборах засновників — 7 квітня 1903 р. На зібранні були присутні голова станіславівського «Сокола» Казимир Баранцевич із двома делегатами та 32 місцеві учасники. Після тривалої дискусії було

¹ Арсенич П., Федунків З., Гандзюк Р. Міста і села Галицького району: історія, пам'ятки, особистості. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2001. С. 202–209.

вирішено створити в місті спортивно-гімнастичне товариство «кіл». Перший загальний збір «кола» відбувся у червні 1903 р. Товариство в складі 46-ти членів обрало першого голову — Мар'яна Ярошинського².

Первинно соколине гніздо в Галичі належало до станиславівського округу, малопольської дільниці (Іл. 1)³. Основною метою діяльності товариства «кіл» у Галичі було сприяння розвитку фізичної культури, гімнастики, туризму, краєзнавства, культури та патріотичного виховання місцевої молоді. Галицьке гніздо існувало завдяки прибутку з різноманітних культурних, просвітницьких заходів і фінансовій допомозі від державних органів та інших соколиних гнізд.

За погодженням із Союзом товариств «кіл» у 1904 р. Крайовий відділ виділив галицькому осередку одноразову допомогу (дотацію) у вигляді 50 крон⁴. У 1911 р. з польського сейму для соколиного гнізда було виділено субвенцію — 50 крон⁵. Товариство переважно було прибутковим, оскільки станом на 1912 р. його дохід становив 2906 крон, видатки — 2745 крон⁶. Були випадки, коли соколине гніздо не отримувало жодного доходу. Прибуток у 1924 р. становив 3314,12 зл., а витрати — 3428,41 зл. Відповідно нестачу 114,29 зл. в 1925 р. мав покрити скарбник за власні кошти⁷.

Члени галицького гнізда брали активну участь у різноманітних соколиних заходах. У 1907 р. місцеві соколи (3 особи) були учасниками мітингу в Празі⁸. 16 жовтня 1910 р. К. Пашковський з галицького гнізда був учасником з'їзду делегатів польського «кола» у Львові, який відбувся у залі «кола-Матері»⁹. 7 травня 1922 р. Броніслав Чорний з

² Sokolnia w Haliczu // Przewodnick gimnastyczny Sokół. Lwów, listopad 1907. Nr.11. S. 87; Gatalogus universi venerabilis cleri saecularis et regularis Archidioeceseos Leopolitanae. Leopoli, 1903. S. 110.

³ Ze statystyki sokolej // Kurjer Stanisławowski. 17 czerwca 1906. № 1086. S. 1.

⁴ Sprawy Związku sokolego // Przewodnick gimnastyczny Sokół. Lwów, sierpen 1904. № 8. S. 85.

⁵ Kronika sokola // Przewodnick gimnastyczny Sokół. Lwów, 1912. Rok XXXII. S. 8.

⁶ Okreg VII // Przewodnick gimnastyczny Sokół. Warszawa, sierpień 1912. № 8. S. 63.

⁷ Z życia Sokola // Przewodnick gimnastyczny Sokół. Warszawa, kwiecień 1925. № 4. S. 81.

⁸ Sprawy Związku sokolego // Przewodnick gimnastyczny Sokół. Lwów, październik 1907. № 10. S. 82.

⁹ Zjazdu delegatów // Przewodnick gimnastyczny Sokół. Warszawa, listopad 1910. № 11. S. 63.

Галича відвідав з'їзд президентів соколиних гнізд малопольської дільниці¹⁰.

Характерно, що серед завдань товариства, окрім пропагування та розвитку фізичної культури і спорту, зокрема гімнастики, було проведення культурних та патріотичних заходів.

Культура

28 листопада 1903 р. члени товариства «Сокол» (вперше з'явилися у формі) взяли участь у вшануванні пам'яті загиблих повстанців 1830–1831 рр. Траурна Літургія була проведена місцевим парохом о. Йозефом Туркевичем та братами-францисканцями з костелу Св. Станислава (тепер церква Св. Пантелеймона). Під час меси звучали твори у виконанні музичного хору «Сокола»¹¹.

8 травня 1904 р. було проведено урочисте святкування до річниці Дня Конституції за такою програмою: 1. Підйом о 6-й год.; 2. Урочиста хода від будинку «Сокола» до костелу (до 8-ї год.); 3. Літургія з проповіддю (о 8-й год.), виконання патріотичних та храмових пісень¹². Вже 3 грудня 1905 р. у Галичі завдяки зусиллям місцевого «Сокола» відбувся музично-вокальний захід з нагоди пошанування 50-річчя смерті Адама Міцкевича¹³. У липні 1907 р. в місті було проведено фестиваль «Сокола», який приніс значний прибуток для галицького гнізда. На фестивалі проводили навчання соколів з гімнастики, спортивні ігри та виставку квітів¹⁴.

21 червня 1908 р. в Галичі відбулося освячення прапора польського товариства «Сокол», у якому брали участь декілька сотень соколів із львівського, тернопільського, станиславівського округів та 50 соколів, які були на конях, із Рогатина. Освятити прапор та виголосив промову римо-католицький архієпископ Юзеф Більчевський. Згодом виступили доктор Казимир Чарник, маршал Станіслав Цієнський (голова «Соколоматері» у Львові), представник станиславівського округу та галицького гнізда Мар'ян Ярошинський. Після цього відбулася хресна хода, яку відкрив кавалерійський загін соколів з освяченим прапором. На

¹⁰ Zjazd Prezesów // Przewodnicki gimnastyczny Sokół. Lwów, maj-czerwiec 1922. № 5–6. S. 15–16.

¹¹ Korespondencje // Kurjer Stanisławowski. 13 grudnia 1903. № 951. S. 1.

¹² Obchód narodowy w Haliczu // Kurjer Stanisławowski. 8 maja 1904. № 972. S. 3.

¹³ Korespondencja // Kurjer Stanisławowski. 17 grudnia 1905. № 1056. S. 1.

¹⁴ Halicz // Kurjer Stanisławowski. 16 lipca 1907. № 1034. S. 1.

майданчику «кола» проходив парад соколів перед представниками округів та освяченням прапором. У другій половині дня проводились гімнастичні вправи¹⁵.

28 грудня 1911 р. завдяки зусиллям місцевого «кола» було проведено святкування з нагоди 80-ї річниці Листопадового повстання 1830–1831 рр. На святі зібрався численний натовп інтелігенції, міщан та селян із навколишніх сіл. Під час Літургії у костелі відбулись урочиста проповідь та сольний спів соколів¹⁶.

Окрім діяльності культурно-освітніх гуртків при польській сокільні, фізичне виховання місцевої молоді здійснювалось завдяки самостійним тренуванням членів товариства із таких видів спорту: волейболу, футболу, каякарства, туризму та інших. Все це проявлялося в організації спортивно-масових і культурних заходів — прогулянок, танцювальних вечорів, показових виступів та товариських матчів.

Спорт

30 червня 1912 р. в Галичі було проведено спеціальний парад, у якому взяли участь 16 соколиних гнізд з 204-ма друзями. Галицьке гніздо представляли 18 осіб. О 9-й год. на пасовищі біля місцевого залізничного вокзалу учасники розділились на групи і вирушили стройовим маршем до Більшівців. Після обіду о 14:30 вони залишили місто. Під час маршу від Галича до Більшівців виконували різноманітні вправи. У Більшівцях проводилося навчання, яке тривало до 16-ї години. Згодом відбулося соколине полювання на пасовищі, де зібралося багато публіки з Більшівців та околиць. Потім були проведені змагання зі стрибків у довжину з такими результатами: 1 місце — Болеслав Дзюбінський зі Станиславова (5 м 10 см); 2 місце — Мар'ян Кліоземський зі Станиславова (4 м 40 см); 3 місце — Юзеф Іжевський із Монастириськ (4 м 24 см) та 4 місце — Барт з Єзуполя (4 м). Після відпочинку, який тривав пів години, вони повернулися до Галича. О 20:00 парад закінчився перед місцевим вокзалом. Усім парадом та польовими навчаннями керував голова округу — друг Володимир Святкевич¹⁷.

У 1928 р. створено молодіжну команду соколів, при якій діяли такі секції: футбол, волейбол, легка атлетика, музичний хор, струнний

¹⁵ Korespondencja // Kurjer Stanisławowski. 5 lipca 1908. № 1191. S. 1.

¹⁶ Korespondencja // Kurjer Stanisławowski. 31 grudnia 1911. № 1373. S. 1.

¹⁷ Dorozny zlot sokoli // Kurjer Stanisławowski. 7 Lipca 1912. № 1700. S. 1.

оркестр та драматичний гурток. Так, 28 травня 1933 р. галицькі соколи взяли участь у змаганнях з легкої атлетики між галицьким та станиславівським гніздами, в яких місцеві соколи посіли перше місце з бігу на 100 м, друге — зі стрибків у довжину, друге та третє — з бігу на 800 м. 29 червня цього ж року вони посіли перше місце з бігу на 100 м, зі стрибків у довжину, зі стрибків у висоту, з кидання м'яча та гранати (Іл. 5).

Впродовж 1933—1935 рр. було проведено товариські матчі з футболу між командами галицького «**Сокола**» і 4-м ескадроном саперів, ямницьким «**Скором**» та русинами (українцями)¹⁸. Результати матчів невідомі.

Станом на 1937 р. галицьке гніздо мало спортивний інвентар для гри у футбол, пінг-понг, волейбол та інших видів спорту. Функціонували три спортивні секції: футбол (12 осіб), волейбол (20 осіб) та каякарство (8 осіб). Цього ж року вони в черговий раз зіграли дві товариські гри із 4-м ескадроном саперів¹⁹.

Табл. 1

Статистичні дані про галицьке гніздо «Сокіл**» (1903—1937 рр.)**

Рік	Назва дільниці	Назва округу	К-сть членів	Примітки (будівлі та споруди)
1903	Малопольська	Станиславівський	46	—
1905	Малопольська	Станиславівський	79	Сокільня, спортмайданчик
1907	Малопольська	Станиславівський	60	Сокільня, спортмайданчик (2)
1910	Малопольська	Станиславівський	85	Сокільня, спортмайданчик (2)
1912	Малопольська	Станиславівський	89	Сокільня, спортмайданчик (2)
1921	Малопольська	Станиславівський	98	—
1924	Малопольська	Станиславівський	100	—
1926	Малопольська	Станиславівський	112	Сокільня, спортмайданчик (2)
1933	Малопольська	Станиславівський	86	Сокільня, спортмайданчик (2)
1935	Малопольська	Станиславівський	66	Сокільня, спортмайданчик (3)
1937	Малопольська	Станиславівський	48	Сокільня, спортмайданчик (3)

¹⁸ Halicz // Przewodnick gimnastyczny Sokół. Warszawa, listopad 1933. № 11. S. 203—204; Дейчаківський І. Копаний м'яч у Станиславові. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. С. 46; Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). Ф. 425. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 2.

¹⁹ ДАІФО. Ф. 425. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 4.

2. Будинок «Сокола»

Історія

Центром культурно-гімнастичної діяльності галицького гнізда був будинок польського «Сокола» (Іл. 6). Будівництво дерев'яної споруди «Сокола» розпочалося у 1904 р., а завершилося у 1905 р. Впродовж 1903–1904 рр. тривав збір коштів для майбутньої будівлі. «Драматичне товариство», що існувало в Галичі, було ліквідоване, а його майно (вартістю 160 крон) передали у власність сокільні. Завдяки пожертві Мар'яна Ярошинського (6000 крон) створено спеціальний фонд. Згодом за 4000 крон придбали земельну ділянку з частиною залісненої гори. На спорудження будівлі було витрачено 20 000 крон. Борги товариства на будівництво в кінці 1905 р. становили 12 000 крон. Для покриття боргу на загальних зборах «Сокола» було прийнято рішення взяти у банку кредит під 7% на 8 років. Коштів на добудову залу та спортмайданчика не вистачило, проте знайшлися члени товариства, які надали безвідсоткову позику в розмірі 750 крон. Завдяки цій пожертві вдалося здійснити освячення у встановлену дату — 10 вересня 1905 р.²⁰

У роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) місто почергово займали як російські, так і австрійські війська. За результатами військових дій Галич належав до тих міст, які найбільше постраждали після останнього російського наступу. З усього міста вціліли мікрорайони Меживіддя та Галич-Гора, а майже всі інші ділянки було знищено. Більше десятка споруд, зокрема будівлі «Сокола», школи та магістрату, зникли без сліду.²¹

У 1924 р. галицьке гніздо для відновлення сокільні отримало фінансову допомогу від місцевих залізничників і соколиних гнізд Кракова, Ряшева, Ясла, Грибова, Гродзиська, Тарновських Гір, Горлиць та інших. Великий внесок у відбудову споруди зробили член місцевого «Сокола» друг Литвин, а також міська влада, яка надала безкоштовну допомогу у вигляді 200 кг листового металу та фінансову субвенцію. У наступному році будівлю було відновлено і завезено частину внутрішнього обладнання.²²

²⁰ ДАІФО. Ф 2. Оп. 8. Спр. 2813. Арк. 1; Sokolnia w Haliczu // Przewodnick gimnastyczny Sokół. Lwów, listopad 1907. № 11. S. 87–88.

²¹ Korespondencja // Kurjer Stanisławowski. 14 kwietnia 1918. № 1577. S. 1.

²² Z życia Sokola. Halicz // Przewodnick gimnastyczny Sokół. Warszawa, lipiec–sierpień 1924. № 7–8. S. 63; Z życia Sokola. Halicz // Przewodnick gimnastyczny Sokół. Warszawa, kwiecień 1925. № 4. S. 81.

Після встановлення у Галичі радянської влади місто отримало статус районного центру (грудень 1939 р.). Місцеві органи влади ліквідували всі польські культурно-освітні гуртки та організації²³. Не минуло це і галицьку сокільню. Подальша історія споруди невідома. Тепер на місці колишнього польського будинку «сола» розташований дитячий майданчик, вул. Н. Вівчаренко (Іл. 8).

Опис споруди

Згідно з архівними джерелами, будинок «сола» розташовувався у південно-східній частині міста (номер ділянки 907). Розміри земельної ділянки — 34.5х44.20 м. З північного боку споруда межувала з вулицею Сокола, з південного — із залісною горою, із західного та східного — з присадибними ділянками Францішека Страсєвича та Томаша Грача (Іл. 2, 3, 4).

Будинок «сола» являв собою дерев'яну одноярусну, прямокутну в плані споруду, до якої із західного та східного боків примикали дві прямокутні прибудови. Будівля перекрита двосхилим металевим дахом. Вона мала чотири входи. Головний вхід розміщувався із північного боку. Розміри будинку — 17х26 м. Всередині споруди були такі приміщення: 3 кімнати, актовий зал зі сценою (16.30х10.30 м), туалет, двоє сіней, кухня, коридор та гардеробна. Висота приміщень становила від 2,85 до 3,40 м, в актовому залі — 6,00 м. Планування будівлі не відповідало належному призначенню: в актовому залі не було достатнього освітлення (два вікна з північного боку); велика кількість дверей (5 штук) ускладнювала розміщення необхідного спортивного обладнання. Гардеробні та шафи були невеликими (Іл. 6, 7)²⁴.

Станом на 1907 р., окрім сокільні, на території галицького гнізда було два спортивних майданчики. Перший розміщувався між сокільнею та залісною горою (розміри — 21х16 м), другий — на вершині цієї ж гори (розміри — 12х5 м). У нижній частині гори була бетонна підпірна стінка, яка не тільки захищала територію «сола» від зсуву землі, а й слугувала глядацькою трибуною²⁵. У міжвоєнний період (1936 р.) був

²³ Арсенич П., Федунків З., Гандзюк Р. Назв. праця. С. 212.

²⁴ ДАІФО. Ф 2. Оп. 8. Спр. 2813. Арк. 1.

²⁵ Sokolnia w Haliczu // Przewodnicki gimnastyczny Sokół. Lwów, listopad 1907. № 11. S. 88.

ще один спортмайданчик, розташований на території теперішньої Галицької ДЮСШ (вул. Львівська, 1)²⁶.

Отже, польське товариство «**Со́кіл**» у Галичі було частиною культурно-просвітницького, патріотичного та спортивного руху в часи Австро-Угорської монархії та міжвоєнної Польщі. Завдяки галицькому сокольництву вдалося дослідити не тільки частину історії міста, а й спортивне та культурне життя мешканців тогочасного Галича. Потрібно пам'ятати, що спорт як тоді, так і сьогодні є одним із основних видів молодіжного відпочинку та оздоровлення жителів міста.

Volodymyr Kozelkivskyi (Halych, Ukraine)
Polish Society «Sokół» in Halych (1903–1939)

The article examines the activities of the Polish society «Sokół» in Halych 1903–1939. The question of the number of members of the Halician nest has been studied. A brief historical description of the «Sokół» building as one of the main centers of the cultural and gymnastic movement in the city was also made.

Key words: *Halych, history, Polish Society «Sokół», culture, gymnastics, sport.*

Іл. 1. Печатка польського товариства «Со́кіл» у Галичі, поч. XX ст.
ДАІФО. Ф-2. Оп. 8. Спр. 2813. Арк. 1.

²⁶ План Галича, 1936 р. Атлас українських історичних міст. Том 2 : Галич / наук. ред. М. Капраль. Автори: М. Бігун, М. Капраль, В. Козелківський, І. Креховецький, Ю. Лукомський, В. Петрик, Л. Поліщук, А. Стасюк, Т. Ткачук, З. Федунків, А. Фелонюк, А. Фіголь, А. Чемеринський, С. Ямелинець. Львів : НАН України, 2018. Мапа 1.8.

Іл. 4. Вид на вул. Сокола з західного боку, 1907 р. Поштівка поч. XX ст.

Іл. 6. Вид на будинок «Сокола» з північно-західного боку, поч. XX ст.
Поштівка поч. XX ст.

Іл. 5. Гімнастичні вправи галицьких соколів, 1933 р. ewodnick
gimnastyczny Sokół. Warszawa, listopad 1933. Nr. 11. S. 203.

ВЕРЕСНЕВІ ДНІ У ГАЛИЧІ В 1939 РОЦІ — ЗАБУТІ ЕПІЗОДИ. ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І ОКУПАЦІЯ МІСТА ЧЕРВОНОЮ АРМІЄЮ

23 серпня 1939 року було підписано угоду про ненапад між Німеччиною та СРСР (пакт Молотова—Ріббентропа). До угоди додавався таємний протокол. Згідно з ним визначались радянські та тецькі «сфери впливу» в Північній та Східній Європі. 1 вересня 1939 року почалася Друга світова війна — Третій Рейх та Словацька республіка розпочали військову операцію проти Польської Республіки, а 17 вересня у конфлікт втрутився Радянський Союз. Червона армія перейшла кордон Польської Республіки і розпочала бойові дії проти польської армії.

На локальному рівні ці події суттєво вплинули і змінили життя багатьох населених пунктів, зокрема Галича. До останнього часу цей період історії міста практично не висвітлювався, питання розглядалося тільки крізь призму нового етапу міського життя, пов'язаного з «визволенням Радянським Союзом споконвічних українських земель» або «возз'єднанням Західної України з Українською РСР».

Ключові слова: Галич, Дністер, Друга світова війна, евакуація, оборона переправ, сапери, Військо Польське, Червона армія

Галич у 1939 р.

З кінця травня 1919 р. і до вересня 1939 р. Галич був у складі Речі Посполитої. Місто належало до Станиславівського повіту Станиславівського воєводства. Територія міста становила 24,90 км². Чисельність населення — 4700 осіб, в тому числі 2300 українців (49%), поляків (6%), 1060 євреїв (23%), 140 караїмів (3%).

У місті були залізнична станція, річковий порт, електростанція, школа. Діяли цегельний завод, склад дерева, склад сільськогосподарських продуктів, завод бетонних виробів, тартаки, водяний млин, кілька пекарень, районна молочарня, каменоломні, олійня та інші промислові заклади¹.

Транспортували дерево Дністром, провадили торгівлю худобою. Серед основних промислів — бляхарство, боднарство, столярство, теслярство, гончарство, кошикарство, кушнірство, кравецтво, виготовлення будівельних матеріалів. Загалом приватним підприємництвом займалося близько 200 осіб. Місто поступово розвивалося, стало одним із центрів водного туризму.

Перший день війни, 1 вересня 1939 р.

1 вересня 1939 р. почалася Друга світова війна (1939—1945 рр.). Галич, як місто розташоване на південному сході **Галицької Посполитої**, не перебувало в перші дні війни в епіцентрі бойових дій і не зазнавало бомбардувань німецької авіації. Постійного військового гарнізону у місті не було, тут тільки щорічно перебували на навчаннях відділи саперів та проходили маневри кавалерії. Попри це початок війни поступово змінював усталений спосіб життя і функціонування міста, вплинув на становище його мешканців.

Звичайно, кожна етнічна група мешканців сприйняла початок війни по-своєму. Поляки вболівали за майбутнє своєї держави, натомість українці відчували, що усталений спосіб життя змінюється і не особливо поєднували своє життя з долею польської держави (хоча у Війську Польському відбували військову службу ряд галичан-українців, які зі зброєю в руках брали участь у боях з Німеччиною). Безперечно, що всі жителі міста бажали зберегти своє життя і майно — у пам'яті багатьох з них були спогади про військові лихоліття на терені міста під час Першої світової війни (1914—1918 рр.), українсько-польської (1918—1919 рр.) та радянсько-польської воєн (1920 р.).

Член Організації українських націоналістів (далі — ОУН), в'язень польських, а згодом німецьких та радянських режимів Іван

¹ Капраль М., Чемеринський А. Галич у ХІХ — на початку ХХІ ст.: історико-урбаністичний розвиток // Атлас українських історичних міст. Львів: НАН України, 2018. Т. 2 : Галич. С. 39.

Дрогомирецький (1911 — після 1996) у своїх спогадах згадує про перший день війни у Галичі: «Війна. 1 вересня 1939 року я був у Галичі. Коло полудня я вийшов на вулицю і помітив якийсь дивний рух. Люди збиралися групами і щось із захопленням розповідали. Я побачив знайомого і питаю: “Що таке?” Він із здивуванням до мене: “Та що ти, ти ще не знаєш? Та ж почалася війна — Варшава, Краків та інші великі міста збомбардовані в перші години”. — “Що ж нам робити, напевно, нас будуть арештовувати?”. “Я думаю, що ні, — каже Янович, — наші парламентарне коло заявилися по стороні Польщі. ОУН зайняла вичікуєче становище”. Так ми з Яновичем поговорили і розійшлися»².

***Підготовка польською армією захисту переправ на Дністрі.
Галич як один із мостових плацдармів (15–18 вересня 1939 р.)***

 Під час Польської кампанії захист південних кордонів **II Речі Посполитої** повинна була здійснювати армія «Карпати». До евакуації польського уряду та військових формувань на територію Румунії польські військовики, ведучи бої тільки з німецьким агресором, планували забезпечити оборону переправ на р. Дністер, (місцевості Галич, Єзупіль, Нижнів та Устечко), як важливій стратегічній лінії. Це завдання покладалося на військову групу **«Дністер»**. Її командиром був генерал бригади Максиміліан Мілан-Камський; заступником — полковник дипломований Роман Гвелесіані; шефом штабу — майор Стефан Міхно³.

Раніше Штаб Начального Командування розробив дві концепції оборони означеної території, які змінювалися в силу оперативної ситуації. Згідно з першою концепцією, обговореною 13 вересня у Володимирі на Волині, вважалося за необхідне: «...Опиратися правим крилом на Дністер, на румунський кордон, в районі м. Городниця — р. Дністер через Нижнів, Галич і Жидачів, звідки перехід на р. Стрий до м. Синьовидне — тут опиратися лівим крилом на Карпати». За другою концепцією (так званого зменшеного плацдарму), прийнятою 14 вересня у Млинові, було внесено зміни: «...скорочення лівого крила: р. Дністер

² Дрогомирецький І. Вязнем під трьома режимами. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. С. 16.

³ Dalecki R. Armia Karpaty w wojnie 1939 roku. Rzeszów: Wyd-wo Libra, 2009. S. 353.

до м. Галич без змін, західна частина Чорного лісу — м. Перегінське — опиратися лівим крилом на Горгани»⁴.

Підставою для нової концепції були кращі умови для оборони, зумовлені береговим ландшафтом річки Дністер. Важливим для польських збройних сил був і стратегічний міст у Галичі — як засіб для швидкої переправи військ. Подібно, як у період Першої світової війни, місто могло опинитися на бойовій лінії, враховуючи наявність залізничного вузла і місця річкової переправи, за які вели бої ворогуючі сторони.

Квартермістр полковник Людвік Рудка отримав наказ для згуртування відділів, забезпечення амуніції з районів на північному березі Дністра DOK IV (*Dowództwo Okregu Korpusu*); до всіх військових гарнізонів, які розміщувалися на північному березі Дністра, належало надіслати наказ (телефоном або офіцером), щоб невідкладно вислати всі відділи, забезпечення, амуніцію на переправи на Дністрі між Галичем і Устечком.

15 вересня до Галича з Перемишля прибув Запасний осередок саперів (*Ośrodek Zapasowy Saperów*) під командуванням підполковника Тадеуша Біштуги. Загальна кількість військовиків становила 1700 осіб, озброєних 200 карабінами⁵.

З них утворили два відділи: 120 озброєних військовиків залишили на переправі в Галичі, а 80 відправлено для оборони переправи до Єзуполя. Осередок мав значні запаси вибухових речовин⁶.

16 вересня о 05:00 згідно з наказом заступника командира армії «опати» генерала Густава Пашкевича командир групи «істер» генерал Максиміліан Мілан-Камський зранку вирушив на об'їзд свого відтинку. Спершу поїхав до Галича. У своєму звіті він писав: «В Галичі застав осередок саперів близько 1700 осіб, в тому тільки 200 карабінів, плюс значну кількість вибухових матеріалів.

⁴ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. Archiwum. Dokumenty. B.I. Relacje z Kampanii 1939 roku. Teczka B.I.3a. Relacje z 1939. I zca szefa Sztabu NW płk dypl. J. Jaklicz.

⁵ Druga wojna światowa. Wrzesień 1939. Jednostki i formacje [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.dws.org.pl/viewtopic.php?f=79&t=129562&start=50>

⁶ Szubański R. Siedemnasty wrzesnia 1939. Warszawa : Ministerstwo Obrony Narodowej, 1990. S. 158.

Наказав:

1) негайне вислання дружин саперів на мінування мостів у Галичі, Єзуполі, Нижневі та Устечку;

2) формування дивізійного батальйону саперів;

3) організацію оборони переправ у Галичі і Єзуполі. Командування відтинку Галич — Єзупіль довірив заступнику командира осередка полк. Дамрошу;

4) визначення постійного чергування на пошті в Галичі та Єзуполі для сполучення зі Станиславовом....

...Розпрацював впродовж дня 16.09 оборону, приймаючи передбачуване охоплення на переправі по батальйону, а по 3—4 відділи з саперами плюс 10 гармат на кожному з трьох відтинків: перший Галич — Єзупіль, другий Маріямпіль — Нижнів, третій Незвисько — Устечко»⁷.

Тільки о 18:00 16 вересня штаб армії видав оперативний наказ, згідно з яким група генерала Камського мала організувати оборону переправ на Дністрі — на ділянці від Войнилова до Устечка у наступних пунктах: Галичі, Єзуполі, Нижневі, а далі, в міру прибуття військ — в Сівці Войнилівській, Побережжі, Незвиську та Устечку. Місцем штабу генерала М. Мілана-Камського був Станиславів.

Безпосередню відповідальність за будівництво фортифікаційних споруд переправи на р. Дністер у Галичі ніс командир 3-ї компанії Запасного осередку саперів № 4 підполковник Вацлав Дамрош. 15—17 вересня 1939 р. в Галичі і Єзуполі під командуванням В. Дамроша із залученням цивільних робітників було зведено барикади та протитанкові рови, створено лісові завали, заміновано поля і зайнято вогневі позиції. Було заміновано 2 мости. Розпочато закладення на передпіллі засіків з колючого дроту. Таким чином, плацдарм поступово укріплювали⁸.

Проте оперативна ситуація вчергове несподівано змінилася — 17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла радянсько-польський державний кордон. Нові обставини цілком змінювали ситуацію, оскільки досі збройні сили Польщі вели бої з німецьким вермахтом і не очікували боротьби з двома окупантами.

⁷ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. Archiwum. Dokumenty B.I. Relacje z Kampanii 1939 roku. Teczka B.I.3a. Relacje z 1939. I zca szefa Sztabu NW — płk dypl. J. Jaklicz.

⁸ Włodarkiewicz W. Przedmoście Rumuńskie 1939. Warszawa : Bellona, 2001. S. 80.

Повідомлення про вторгнення Червоної армії на територію Польщі було несподіваним і тривожним не тільки для польського населення, а й для патріотично налаштованих українців. Галич поступово заповнювався відступаючими польськими військовими частинами та населенням, що евакуювалося з центральних польських воєводств.

Єжи Мишковський з м. Босько (тепер Сяноцький повіт Підкарпатського воєводства) згадував: «[...] Несподівано, як грім з неба, прийшла з ефіру новина, що радянська армія перейшла кордони Польщі і швидко посувається на захід. Мама казала запрягати і сказала, що не залишиться в маєтку ані хвили, бо добре знає, як більшовики поступають із землевласниками.

Інші тлумачили мамі, що то вже не більшовики, що є окультуреними і т. д. Мама однак вперлася і під вечір 17 вересня 1939 року дві наші фірманки доїхали до Галича...»⁹.

Уродженка Галича Софія Гвоздьовська-Шафранська, яка навчалася на медсестринських курсах, 23 червня 1941 р. була мобілізована до Червоної армії. З 1943 р. служила у Війську Польському, дійшла до Берліна. Була поранена, нагороджена рядом польських та радянських відзнак. Після демобілізації працювала на різних посадах в органах польської безпеки. У спогадах Гвоздьовської-Шафранської зафіксовано вересневі епізоди відступу польського війська з Галича, організацію військового госпіталю:

«...Польські війська по шосе Львів — Заліщики відходили до румунського кордону. Йшла піхота,

*Софія Гвоздьовська-Шафранська.
Уродженка Галича, учасниця
вересневої кампанії 1939 р.,
військовослужбовиця
Війська Польського,
авторка спогадів про Галич*

⁹ Ziemia Beska [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://ziemiabeska.info/?page_id=262

йшла кавалерія. Земля гуділа під колесами гармат. На дорозі перемішалися військові обози, також лімузини і хлопські драбинясті вози. Все відступало перед гітлерівським наступом на південь. Тим часом дні були взагалі безхмарні, в повітрі носилося чудове бабине літо. Погода вимріяна для авіації. І вона літала. Щоправда, тільки з чорними хрестами на фюзеляжах та крилах. Низько, майже над дахами будинків нашого містечка літали літаки гітлерівського люфтваффе. З неба бив жар вересневого сонця і летіли бомби. Розпорошувалися військові колони, утікала кіннота, візники кидали обози, шофери — лімузини. Порожніли вулиці Галича. Я з колежанкою втекла до саду, де знаходилася мурована пивниця. Там, закривши вуха, очікувала найгіршого. А коли заспокоювалося, виходили з сховища. Бачили людську трагедію. Було багато вбитих. Пораненим подавали воду. В той період вигляд крові і ран спонукав мене до нудоти. Не знала, що незабаром освоюся з тими образами.

Того дня була також дуже гарна погода. І великий рух на шосе. Переважали, одначе, обози з пораненими. Змучені коні тягнули вози, завантажені перебинтованими воїнами. В деяких свіжа кров плямила біле полотно. Кілька возів затрималось неподалік нас під розлогим деревом. З зацікавленням і співчуттям спостерігала їх з колежанкою.

— Повинні сильно мучитись! — шептала Йозька. Хотіла щось сказати, але не могла видобути голосу. Дуже сильно все те переживала.

Офіцер, який стояв поруч воза, помахав нам рукою. Підбігли зацікавлені. Пізніше поручник, як виявилось, лікар, сказав:

— Дівчата, допоможіть... Маю тут пораненого, але вже бракує матеріалів.

Поручник показав на одного з вояків, молодого хлопця. На вигляд отримав постріл в передрам'я, бо сильно кривавило. Тимчасовий бинт був червоним.

— Треба до лікарні! — офіцер безрадно розклав руки.

Лікарні в Галичі не було. Показала на близьку муровану високу кам'яницю. Була це охоронка, дім сестер-черниць.

— Там, мабуть, заопікуються пораненими, — сказала.

— Залишу тут всіх. Мушу повертатися по інших, — сказав офіцер.

Допомогли з Йозькою перенести тяжко поранених. З допомогою прийшли сестри-монахині. Інші поранені йшли власними зусиллями.

Впродовж кількох наступних годин триповерховий будинок став госпіталем. Залишилися в ньому з колежанкою. Поручник та сестри-монахині дали нам завдання. Прали бандажі, одяг воїнів, подавали пораненим воду і харчування. Додому заходила на короткий відпочинок. В снах чула зойки поранених, прохання води. Зривалася з ліжка і бігла до госпіталю.

Перед обідом 17 вересня (в датуванні помилка, повинно бути 19 вересня — А. Ч.) до містечка увійшли війська Червоної армії. До нашого тимчасового госпіталю увійшли кілька офіцерів. Зацікавилися пораненими, опікою. Незабаром завезено ліки, бинти та їжу. Увечері привезено ліжка. Умови для поранених значно покращилися. В госпіталі залишилося кілька радянських медсестер. Спостерігаючи роботу тих висококваліфікованих санітарок, була в розпачі. Зрозуміла, що нічого не вмію і цілком не орієнтуюся в медичних справах. Одначе це тривало недовго.

На другий день радянський лікар запитав мене, чи хочу й надалі залишитися при поранених та хворих. Відповіла ствердно.

— Потрібно відчувати! З тебе буде добра медсестра, — почувла.

Так почалася моя праця і служба військового санітара. Опікувалася пораненими і ходила на навчання.

На зміну — вісім годин занять в госпіталі, наступного дня стільки ж годин на навчанні. Це було прискорене навчання з дворічного сестринського курсу. Моє навчання продовжувалося. Була задоволена. Цікавила мене наука поважної професії. Любила свою працю [...]»¹⁰.

Станом на кінець дня 17 вересня підрозділами підполковника В. Дамроша було викопано 800 м танкових ровів і знищено два порони на річці. Таким чином, за 15—17 вересня фортифікаційні роботи було вже практично виконано, а на окремих ділянках вони перебували на стадії завершення.

Увечері 17 вересня відповідальний за спорудження фортифікаційних споруд в околиці Галича підполковник В. Дамрош був повідомлений про перехід кордону відділами Червоної армії і отримав наказ відступити за кордон. Він розпустив цивільних робітників, і о 24 год. батальйон

¹⁰ Szafranska Z. *Moje frontowe drogi* // *Pamięć wspólnej walki* : książka poświęcona bohaterskiej walce narodów Związku Radzieckiego i Polski w czasie II wojny światowej / Grot L., Lobarev G. Warszawa : Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1989. S. 2122.

Станіслав Чернік. Польський письменник і поет, учасник вересневої кампанії 1939 р., автор спогадів про Галич

підполковника В. Дамроша відмарширував у напрямку Станіслава¹¹.

Польський письменник, поет та фольклорист Станіслав Чернік (1899–1969), який був мобілізований і служив у 4-му саперному полку (осідок — м. Перемишль), згадує, яким був той день у Галичі, коли було отримано повідомлення про вторгнення Червоної армії на територію Польщі (17 вересня), і подальшу втечу з міста: «[...] Два дні ми чекали новин від нашого полку (полку саперів — А. Ч.). Ми стояли у Галичі. Прибули туди вночі. Полк приховався в місті, але кожної хвили очікувався вимарш. Ніхто не знав, куди і чому. На загал говорили, що під Львів...

...Перебували в Галичі у будинку якихось черниць біля підніжжя високої замкової гори.

Навколо сади. Тихий сонячний день. Але здалека доходить гул літаків. Несподівано щось вдарилося до землі. Не тривожся, серце, то тільки дозріле яблуко.

Неділя, 17 вересня. Захоплюючий осінній день, погода прекрасна, ласкаве сонце над жовтіючими галицькими садами. Настрій недільний, святковий, підкреслений голосами дзвонів. Здавалося б, велика тиша дозволяла на мить забути про війну, про нальоти, про постій саперного полку в місті.

Вже половина дня пройшла марно. Нічого не чути про вимарш на Львів, про який говорилося вчора. Тиша. Під домом плебанії справжня селянка. У саду, оточений квітами, дрімає на лежку сивий полковник.

¹¹ Dalecki R. Organizacja i Działania na Przyczółku Rumuńskim we wrześniu 1939 // Studia historyczne. Kraków : PWN, 1978. T. 21. Zesz. 2. S. 120.

Погляд біжить до близької замкової гори. Маю бажання прорватися через колючі хаші і стати над руїнами. Випереджує мене український хлопчик, пастух. Видно його крихітний силует на фоні руїн. Він співає. Селянська пастуша пісенька чи пісня про героїзм? Руські звуки відбиваються від вікон католицької парафії біля підніжжя гори.

Раптом я розумів собі несамоовитість тієї тиші, яку не відчував впродовж довгих сімнадцяти днів. Одразу гине спокій. Мені здається, що в тишину святкового полудня вторгається дивний пронизливий тон. Щось трапилося. Це, напевно, щось незвичайне.

Ніби на підтвердження цих підозр до саду перед плебанією заходить ксьондз і нервовим шепотом щось говорить старому полковнику. Офіцер зривається і, переляканий, зникає в глибині подвір'я. За хвилину дзвонить телефон, потім вибігає ад'ютант, біжить до міста.

Приходив підхорунжий Забудович. Ділюся з ним підозрами. Варто би знати, що то значить. Підхорунжий — зух, спритний, хоче завжди бути в справі подій і уміє довідатися, звідки віє вітер. Для нього люба справа — закрутитися, отримати новину.

Не минуло і пів години, підхорунжий повернувся з новиною:

— Кінець!

— Що трапилося?

— Надзвичайне повідомлення. Інформують про це всі радіостанції світу. Радянські війська перейшли кордон на всій довжині Дністра до Даугави і швидко посуваються в глибину Польщі. Радянський уряд оголосив декларацію, в якій говорить, що виступає на захист братньої України і Білорусі, а також польського населення від знищення війни.

Підхорунжий побіг за подальшими новинами.

На даний час не переоцінюю тої новини. Стільки вже було різних і надзвичайних вісток в останньому тижні, а скільки не справдилося, що можна було останню сприймати як неправдиву. Зрештою, внутрішні деталі, принаймні в нашому стосунку, нічим не підтверджували надзвичайної новини. В подальшому тривала повна тиша. Можна було справді задуматися, чому жоден літак не показався на обрії. Напевне, не через недільний відпочинок. Офіцерів було викликано на нараду, але це було звичайним явищем. Запанували цілковитий безрух, апатія, мовчання. Вояки не хотіли виявляти думок, рухали раменами, снували в безнадійних сумнівах, понуро лежали в кутах кімнат.

Цей безрух тривав до ночі. Не мали ані підтвердження, ані заперечення інформації.

Поручник повернувся з наради. Таємничий, мовчазний, уникав наших поглядів, показував спокій. Вчасно наказав відбій. Сам для прикладу (що мало значити, що нічого не сталося) докладно роздягнувся. Підхорунжий Забудович, який квартирував у тій самій кімнаті, глянув на нього іронічним поглядом. Мало воно значити: знаю, що то за комедія! Як би для підкреслення цього факту зняв тільки мундир і ліг на сінник у черевиках та штанах. Поручник перед сном викликав шофера Калину і доручив йому тримати авто готовим. Той наказ був очевидним. Підхорунжий лупнув очами.

Не знаю, чи спали годину. Збудив нас стукіт у вікно і якийсь заклик чи гасло. Був це домовлений знак втечі. Офіцери, користаючи з нічної темноти і певної кількості пасажирських і вантажних авт, постановили відірватися від війська і йти до кордону. Про відхід цілого полку саперів не могло бути мови. З Галича до Черемоша кілька днів доброго маршу. А тут сподівалося надходження червоних танків кожної години. Не було певності, чи автом вдасться доїхати до Кут. Так чи інакше була змова офіцерів. Вояків ошукано вдаванним спокоєм, як би нічого не сталося, а після відбою, коли б військо запало у перший твердий сон, командири кинулися до втечі.

Не відразу усвідомив собі природу речі. В першому моменті, після несподіваного пробудження вночі, бачив тільки те, що мені сказав поручник Струковський. Його голос мав застерігаюче значення:

— Збережіть місце в авті, поки воно є.

А відтягнувши мене набік, виявив таємницю:

— Кінець. Військо перестає бути військом. Хто може і хто хоче, нехай іде до кордону, може, зможе втекти. Хто хоче інакше, нехай робить те, що йому подобається. Немає вже наказів. Відходять офіцери. Рятуйся, хто може!

Не було часу задумуватися над тим фактом. Впав несподівано, як камінь на голову. Оглушив.

Ніч темна, зліпок хаосу, як болото з тонучими де-не-де зірками.

У вантажівці не було тлуму. Вояки спали, ні про що не здогадуючись. Можливо, прокинувшись, не дозволили б нікому від'їхати. Тоді, однак, не знав про змову. Наївно думав, що все відбувається пристойно.

При нашій вантажівці вагався товариш недавнього відступу, резервіст з-під Ільжі:

— Що робити? Що робити? Під Ільжею маю господарство. Найкраще прокрастися додому, до жінки і дітей. Якби дістав якісь хлопські лахи, пішов би зараз до хати. Вернутися до своїх, прийти і чекати, чекати...»¹².

Цей епізод зі спогадів фіксує весь трагізм тогочасної ситуації, коли офіцери вночі 18 вересня 1939 р., рятуючи власне життя, зраджували присягу і залишали підпорядкованих їм вояків.

Вже 18 вересня польські збройні сили згідно з наказом «відірватися від противника і відходити на південний схід, до Галича над Дністром» продовжували прибувати до міста. Відомо, що на світанку цього дня до Галича прибула 10-та бригада кавалерії під командуванням полковника Станіслава Мачека. На мості через Дністер її очікував офіцер, присланий зі Станиславова шефом штабу DOK VI (*Dowództwo Okregu Korpusu*), полковник дипломований Людвік Рудке. Він без слів вручив полковнику С. Мачеку письмовий наказ, в якому говорилося: «10 Бригада Кавалерії перейде угорський кордон на Татарському пасі під Татаровом»¹³.

Цього ж дня о 14 год. до Галича прибула 24-а польська дивізія, яка йшла в тилловій сторожі; о 15 год. вона перейшла міст через Дністер, а о 17 год. в Галичі зупинилися 1-й, 2-й та 4-й батальйони танків. Ймовірно, що ситуація в місті станом на вечір 18 вересня характеризувалася хаотичним відступом польської армії, панічними настроями серед населення та цілковитим безвладдям. Вищезгаданий І. Дрогомирецький писав: «...Заходить до мене мій сусід Іван. “Вставай, — каже, — підемо до міста подивитися, що діється в Галичі”. І пішли. Приходимо до моста, але через міст перейти неможливо — так забитий польським військом. Ми перевезлися човном і входимо до міста. Червоної армії ще нема, ціле місто забите військом.

На головній вулиці чотири жидки наділи на рукави червоні опаски і роззброюють польських лицарів. Лицарі пригноблені, в розпуці кидають

¹² Czernik S. Peregrynacje: ze wspomnień i opowieści wojennych. Łódź: Wyd-wo Łódzkie, 1970. S. 3742.

¹³ Gąsiorowski T. «Czarna» Brygada. Malopolska w II wojnie światowej [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://malopolskawiiwojnie.pl/index.php?title=10_Brygada

зброю. Коло церкви Святого Різдва гори зброї. Очам своїм не вірю, що такі горді лицарі віддають жидкам зброю без ніякого спротиву. Йду далі і бачу, що і наші хлопці роззброюють польських героїв. Іван Корчинський і Гринів наділи червоні опаски і наказують польським лицарям кидати зброю.

“І ви, — кажу, — роззброюєте Польську армію?”. “Пильнували вони мене двадцять років, я їх попилъную кілька годин”, — каже Гринів. Підходжу далі і бачу, як наш селянин забирає коня в польського офіцера. Офіцер у розпуці покірно віддає поводи селянинові і звертається до нього: “Господажу! Оленька єй на імє, волайце йов Оленька! (Господарю! Оленька її на ім’я, кличте її Оленька! — А. Ч.)”. “Мені не в голові, Оленка чи Маринка, аби тягнула плуг, — каже селянин. — Заберемо свою землю і будемо господарити самі на своїй землі. Вже досить напанувалися на нашій землі”. Та не довелося нашому селянинові бути господарем на своїй землі.

Підходжу далі і бачу гурток знайомих галичан, стоять мовчки сумні і дивляться, що діється кругом. Я привітався і не знаю, з чого почати розмову. По якомусь часі питаю: “Що думаєте робити, панове: лишатися чи йти на Захід?”. На те Водославський: “Куди на Захід? Що будемо робити на Заході? Якось живуть тридцять два мільйони наших людей, то і ми будемо якось жити, будемо терпіти вже всі разом. А може, воно аж так зле не є, як пишуть в газетах, може, воно щось зміниться, так вічно не буде”. Отак надивилися, як розпадалося польське лицарство, без найменшого спротиву Польська армія здавала зброю [...]»¹⁴.

Прихід Червоної армії (19 вересня)

Завдання оволодіти Галичем було покладене на 12-ту армію, яка вела наступ з півдня. 23-тя танкова бригада, захопивши в обід Станиславів, увечері 18 вересня досягла Галича. Цього ж вечора з боку Підгайців до околиць Галича підійшла 5-та танкова бригада. Вже 19 вересня частини 25-го танкового корпусу зайняли Галич (ще 18 вересня його передові відділи досягли передмістя Галича), захопивши збереженням міст через Дністер. Також тут перебували частини 26-го танкового корпусу. Ці частини в районі Галича вели

¹⁴ Дрогомирецький І. Назв. праця. С. 19.

бої із залишками 26-ї та 28-ї польських дивізій і захопили в полон до 20 тис. поляків¹⁵.

Вдосвіта 19 вересня (за іншими даними, увечері 18 вересня) відділи 5-го батальйону несподіваною атакою здобули Галич і захопили переправи через р. Дністер, приготвлені до висадження в повітря польськими відділами. В Галичі взято в полон близько 500 офіцерів і 2000 солдатів, які складали мінно-понтонний відділ військового періоду з 6 гарматами, а також 5-ту гарматну протиповітряну батарею. Окрім того, в західній частині Галича роззброєно майже весь збірний полк, який складався з різних дрібних підвідділів. Того самого дня в місті взято в полон 54 кадрових офіцерів польської летунської школи, які намагалися автами виїхати до Румунії.

Корпус, як писав його командир генерал Червоної армії (далі — ЧА) Іван Яркін, запобіг у Галичі повстанню, підготовленому згуртованими там офіцерами та жандармами (близько 300 осіб), які до 18:00 були роззброєні солдатами корпусу за підтримки броньовиків і танків¹⁶. Також, згадується, що в Галичі взято в полон усіх, хто належав до компанії протитанкового мінування: два відділи обслуги летовищ, бюро військової цензури №56, експозитуру №5, урядників. На залізничній станції здобуто 70 тонн бензину¹⁷.

Учасник тих подій Вацлав Шемьот — польський військовик, а згодом в'язень радянських концентраційних таборів — згадував: «...Восени, 18 вересня 1939 р., потрапив до більшовицької неволі разом з цілим дивізіоном протилетунської артилерії, командиром якої був пан кпт. Божовський. Потрапили до неволі під містечком Галич, Станиславівське воєводство. Були вивезені, як військовополонені, до СРСР...»¹⁸.

¹⁵ Мельтюхов М. Указ. соч. С. 325.

¹⁶ Magnuski J., Kołomijec M. Czerwony Blitzkrieg. Wrzesień 1939: Sowietkie Wojska Pancerne w Polsce. Warszawa: Wyd-wo Pelta, 1994. S. 87.

¹⁷ Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939. Warszawa: Bellona, 1994. T. 2 (Działania wojsk frontu ukraińskiego). S. 305307.

¹⁸ «Chronicles of Terror». Base of the testimonies of the Witold Pilecki [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.zapisyterroru.pl/dlibra/publication/7301/edition/7263/content?navq=aHR0cDovL3d3dy56YXBpc3I0ZXJyb3J1LnBsL2RsaWJyYS9yZXN1bHRzP2FjdGlvbj1BZHhbmNIZFNiYXJjaEFjdGlvbiZ0eXBIPS0zJnNIYXJjaF9hdHRpZDE9Njlmc2VhcmNoX3ZhbHVIMT1UaGUIMjBHdWxhZyUyMEFyY2hpcGVsYWdvJTlwJUUYJTgwJTkzJTlwS29taSUyMFIkHVIbGijhA9OA&navref=NWx2OzVrdCA1bTg7NWw2IDVscDs1a24gNW10OzVsciA1bXI7NWxw>

Наявні журнали бойових дій частин ЧА, які дають епізодичні дані щодо їхнього вступу в місто. Штаб 16-ї кавалерійської дивізії 5-го кавалерійського корпусу звітував: «19 вересня. ...Мала швидкість руху через перехрещування колон 16 та 9 кавалерійських дивізій при вході в м. Галич з частинами 26 тбр в районі мосту на р. Лімниця (частини йшли з боку Сокола та Блюдників — А.Ч.). 20.09.1939. Бойових дій не велось, перебували на відпочинку в м. Галич...»; подібно звітував й штаб 53-го кавалерійського полку: «...19.09. 53 кп 19.00 год. оволодів м. Галич, зайняв Залукву, де розташувався біваком і виставив сторожу охорону...». Також «...146 кавалерійський полк до 19.00 год. оволодів м. Галич і зупинився в с. Сокіл на відпочинок...». Таким чином, кожна частина ЧА інформувала командування, що вона «оволоділа» Галичем.

Цікаво, що у виписці з журналу бойових дій 39-го танкового полку 16-ї кавдивізії 4-го кавкорпусу говориться про поодинокі перестрілки через два дні після захоплення міста — 21 вересня 1939 р.: «...20.09. ...виступив у напрямку на м. Галич. Зупинився в колоні коло станції Галич і о 2.00 год. 21 вересня 1939 р. вислав у розвідку бронемашину БА-20, яка була обстріляна гвинтівково-кулеметним вогнем з околиць Галича...»¹⁹.

Наявні джерельні матеріали, які засвідчують, що принаймні троє польських військовиків загинули в сутичках з ЧА. Проте є неточності з датами їхньої загибелі. Згідно з даними, у Галичі загинули:

1. Буржа ..., стрілець 8-го полку піхоти Легіонів. Вбитий у бою 17 вересня 1939 р., захищаючи переправу через Дністер у Галичі;
2. Бира Станіслав. Вбитий у бою, захищаючи переправу через Дністер в Галичі;
3. Сандер ..., підфіцер, загинув у бою, вбитий у бою 18 вересня 1939 р., захищаючи переправу через Дністер в Галичі. Похований в Галичі²⁰.

Цікавими є описи цих подій, які збереглися у пам'яті очевидців як з польської, так і з української громади. Незважаючи на певні розбіжності, вони подібні у візуальному сприйнятті ЧА. Зокрема, евакуйований Єжи

¹⁹ Журнал боевых действий штаба 16 кавалерийской дивизии 5-го кавкорпуса. [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://wbh.wp.mil.pl/c/scans/WKA_VIII_800/VIII_800_7_/VIII_800_7_81.pdf

²⁰ The soviet invasion of Poland during World War Two. Fallen Soldiers 1 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://felsztyn.tripod.com/id20.html>

Мишковський писав: «...На ринок в Галич вїхали радянські танки, а на них воїни в незнаних у нас гелмофонах, з карабінами, націленими в натовп, який їх оточував. Натовп в основному складався з жидів і українців, з червоними опасками на лівому рамені, які піднімали кулаки вгору і кричали: “Віват! Нехай живе!” і т. п. викрики українською та жидівською мовою.

Було це жахливе видовище, яке назавжди залишилося в моїй пам’яті. Після цього почалися самосуди, вистачало, щоб хтось вказав советам іншу людину зі словами “ето урядник, ето кровопійца” і т. п., а молодець витягав наган і стріляв у невинного поляка.

Знаю, що на терені Галича та околиць загинуло кілька поліціантів, коморник, скарбові службовці і інші, які через виконувані ними обов’язки не були люблені серед своїх “клієнтів”...»²¹.

Про поневіряння втікачів згадувала Зофія Зелінська, дочка Едварда Торосевича (?–1939), офіцера запасу, учасника боїв за Львів 1919 р. та битви під Варшавою 1920 р., розстріляного без суду патрулем ЧА: «...Одразу після похорону мого батька в Галичі моя мати була шокована і хотіла покінчити життя самогубством. Потім вона сказала мені і моїй сестрі, що кожного разу, коли вона намагалася зістрибнути з мосту, якась невидима рука відтягувала її. До кінця свого життя вона повторювала, що це був ангел. Кілька днів ми таборували в Галичі на залізничній станції. Мама намагалася заробити квиток до Львова, перевозячи багаж мандрівників. Потім нас врятувала від голоду літня єврейка, яка, побачивши двох маленьких дівчаток, несла нам козяче молоко. Врешті-решт мама збрала кошти на бажаний квиток і так нам вдалося поїхати до Львова...»²².

Францисканець о. Луціан Круліковський (1919–2019) у спогадах занотував: «...Побачивши, як Червона армія затоплює всі села та міста як саранча, я вирішив відійти до Галича, до нашого фільварку-господарства (ймовірно, Святий Станіслав — А. Ч.). Через два—три дні мого перебування там приїхали українці із сусіднього села. З ранку до вечора вони грабували все, що могли: коней, вози, сільськогосподарські знаряддя, потім худобу,

²¹ Ziemia Beska [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://ziemiabeska.info/?page_id=262

²² Mańka J. 17 września, śmierć i dramaty lwowskie oczami malej Zosi [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://katolicka.bydgoszcz.pl/wydarzenia/17-wrzesnia-oczami-malej-zosi-jaroslaw-manka>

птицю, свиней тощо. Кліриків було лише двоє, один хворий священник і слуги. Коли українці пішли наприкінці дня, нам не було де спати...»²³.

Мешканець Галича Роман Чемеринський (1925–2014) згадував: «...В районі галицького залізничного двірця, на перехресті доріг в напрямку Тустань і Станиславів, Червона армія зупинила значну транспортну валку втікачів. Всіх їх було затримано. Офіцерів чекала Катинь... Впродовж цілого місяця на т. зв. “толоці” (пасовиську вздовж сучасної вулиці Степана Бандери — А. Ч.) перед будинками галичан стояли два десятки покинутих великих польських військових автобусів, якими поляки хотіли втекти у Румунію»²⁴.

Про ці події згадує й І. Дрогомирецький: «[...] Червона армія вже в Галичі. Люди натовпами йдуть подивитися на своїх визволителів. Приєднався і я до гурту. Приходимо до міста. Тут усі вулиці забиті величезними танками. Підходимо до танків, з них виглядають танкісти — якісь сумні утомлені обличчя. Питаємо їх, як їм живеться під радянською владою, але вони не хочуть з нами говорити. По хіднику ходить військовий і відганяє людей, щоб не підступали близько до танків. Але люди вперто намагаються завести з танкістами розмову.

Підходимо до одного танка і питаємо, з якої він області. “З Кам’янець-Подільської області, — оглянувся кругом і тихо сказав: — Поживете — самі побачите”. Ми не могли зрозуміти, чому таке ставлення, небажання говорити з людьми. І ось бачимо, що коло одного танка зібралася купка людей, а військовий старшина розказує, яке щасливе життя в колгоспі, як заможно люди живуть, що на заводі робітник заробляє тисячу рублів, тютюну сади собі скільки хочеш, податки ніхто не платить.

Люди радіють, що дочекалися такого щасливого життя. Адже за Польщі не було де заробити навіть на сіль, а на цукор мало хто міг собі дозволити. Податки були великі, а платити нічим, забирали останню корову за податок. А тут тисяча рублів на місяць! Як не радіти? Люди вірили і почувалися щасливими, що дочекалися радянської влади. І ось заїхала ця “армія-визволителька” до села. Дуже нещасний вигляд був у тих вояків: бідна уніформа, чоботи не чищені, без підборів, самі виснажені, наче роки воювали [...]»²⁵.

²³ Samarytańska rękę podał Kościół [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.radiomaryja.pl/bez-kategorii/samarytanska-reke-podal-kosciol/>

²⁴ Спогади Романа Івановича Чемеринського, 30.06.1929 р. н. (м. Галич, вул. С. Бандери, 71). Рукопис спогадів, записаних у липні 2013 р.

²⁵ Дрогомирецький І. Назв. праця. С. 20.

Радянська історіографія підсумовує вересневі події 1939 р. і згадує перший мітинг — зустріч з ЧА, роззброєння польських сил: «...День 17 вересня 1939 року приніс нове, щасливе життя. Ще до приходу Червоної Армії міські активісти на чолі з С. М. Лесевим роззброїли польську поліцію, створили міську дружину, запровадили революційний порядок. 19 вересня відбувся мітинг, присвячений зустрічі населення міста з військами Червоної Армії. Це був перший масовий мітинг за всю історію міста Галича. Галичани з радістю висловилися за возз'єднання з Радянською Україною. Тимчасове управління (голова С. І. Пізняк) взяло на себе функції місцевої влади...»²⁶.

Підсумки

За оцінкою окремих дослідників, підготовка оборони переправ на р. Дністер групою «стер» під командуванням генерала М. Мілана-Камського за способом організації і подальших дій характеризується як «велика імпровізація».

При цьому польським збройним силам за короткий час вдалося організувати оборону плацдарму на лінії Дністра (4 переправи на Дністрі від Галича до Устечка). Проте цього не було достатньо — цю лінію обороняли всього 410 польських військовиків, які мали на озброєнні 380 карабінів, 2 кулемети і кілька гармат. До оборони переправ не були залучені регулярні частини, які відступали через місто та його околицю — а в їх складі були і бронетанкові відділи, артилерія, кавалерія.

Первинно польські військовики у Галичі перебували під епізодичними нальотами німецької авіації, а згодом залишилися наодинці з Червоною армією.

У випадку війни з німецькими частинами польське командування мало можливість використати даний рубіж для перегрупування сил або створення тимчасових перешкод для ворога на переправах. Проте у випадку війни на два фронти (додатково з Червоною армією) ці зусилля були б марними. Безперечно, що фортифікаційні роботи, виконані польськими саперами, могли б стати на короткий час оборонними позиціями і на певний час стримати просування ворога.

Переправи на Дністрі виконали основну функцію — через них пройшли відступаючі польські частини, які переїхали в Румунію, були

²⁶ Історія міст і сіл Української РСР : В 26 т. Івано-Франківська область / ред. кол. тому: О. О. Чернов (гол. редкол.), Т. В. Бернацек, І. К. Васюта, Н. М. Владико та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 142.

частково збережені і згодом воювали на боці союзників у антигітлерівській коаліції.

У разі ведення воєнних дій між ЧА та Військом Польським в околицях Галича місто могло зазнати значних руйнувань та людських жертв. Ймовірно, що ці бої, зважаючи на тогочасне озброєння (яке було набагато потужнішим, ніж у період Першої світової війни), призвели б до цілковитого знищення міста.

Мав бути вчергове знищений металевий міст на Дністрі, який вже було заміновано, — тільки швидкий наступ червоноармійців і відсутність наказів польського військового командування допомогли цього уникнути. Окремою драмою польських військовиків було те, що офіцерський корпус залишив на місці підпорядкованих собі рядовиків і дезертирував до Румунії.

Місто щасливо пережило ці вересневі дні, проте вже за кілька тижнів розпочався новий шлях випробувань для його мешканців — арештів та репресій НКВС, зміни господарського укладу, нової ідеології, відомих під назвою «радянізація».

Andrii Chemerynskyi, Halych, Ukraine

September Days in Halych in 1939 – Forgotten Episodes. The Beginning of Second World War and the Occupation of the City by the Red Army

On August 23, 1939, a non-aggression pact was signed between Germany and the USSR (the Molotov-Ribbentrop Pact). A secret protocol was attached to the agreement. According to this protocol, the Soviet and German «spheres of influence» in Northern and Eastern Europe were defined. On September 1, 1939, World War II began. The Third Reich and the Slovak Republic launched a military operation against the Republic of Poland, and on September 17, the Soviet Union intervened in the conflict. The Red Army crossed the border of the Republic of Poland and began hostilities against the Polish army.

At the local level, these events significantly affected and changed the lives of many settlements, including Halych. Until recently, this period of the city's history was practically not covered, the issue was considered only through the prism of a new stage of urban life associated with the «liberation of the original Ukrainian lands by the Soviet Union» or «reunification of Western Ukraine with the Ukrainian SSR».

Key words: *Halych, Dnister, World War II, evacuation, crossing defense, sappers, Polish Army, Red Army.*

Галич на сторінках
іноземних досліджень.
Передруки

Наталія ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО
(Мюнхен, Федеративна Республіка Німеччина)

КНЯГИНЯ РОМАНОВАЯ ГАННА*

Статтю присвячено видатній постаті українського середньовіччя, першої половини XIII ст., княгині Ганні — другій дружині Романа Великого, матері короля Данила. Фактично увагу зосереджено на періоді регентства княгині над малолітніми синами Данилом та Васильком. Цей період припав на етап боротьби Романовичів за повернення батьківського Галицького столу. Таким чином авторка відтворює роль матері — княгині Ганни у збереженні і поверненні синам батьківської спадщини. Княгиня зображена вдалою дипломаткою, що перебуває на висоті своїх завдань. Залишаючись матір'ю, княгиня піднялась до розуміння державних завдань. Зокрема, Н. Полонська-Василенко приписує їй остаточне рішення Данила до прийняття королівської корони.

Ключові слова: княгиня Ганна, Романовичі, Ігорьовичі, Галич, Польща, Угорщина.

У ланцюгу видатних українських жінок, який тягнеться від княгині Ольги та в'яже з нею сучасних нам жінок, як Олена Теліга, Ольга Басараб, Людмила Старицька-Черняхівська та інші, вимальовується неясна постать матері короля Данила, княгині Ганни. Треба сказати, що літопис XI—XIII ст. надзвичайно скупо, трафаретно малює силуетки княгинь і князівен України-Руси. Не завжди відзначає літопис рік народження доньок князів і навіть імена їх; здебільшого позначає він дві дати: одруження і смерті. Іноді до цього додає: «пусти від себе князь...» — розлучився, а внаслідок того оця «пущена» княгиня прийняла чин чернечий. Що являли собою ці бліді постаті в золотих вінцях, у дорогоцінних шовкових та узорочних

* Н. Полонська-Василенко у статті вживає ім'я княгині 49 разів у двох формах: Анна та Ганна. При цьому 8 разів у формі Анна та, відповідно, 41 — Ганна. Тому в цій публікації з метою уніфікації вживання імені княгині приведено до однієї форми — більш уживаної в авторки — Ганна. — Д. Г.

одягах, з золотими ковтками з перегор[од]частими емаллями на скронях, у білих з легкого шовку убрусах на головах, — літопис не каже. Лише декілька з них розбивали ці трафаретні уяви та з'являлися перед нашими очима то в німбі святих (чому?), то як освічена наукою книжною, як Евфросифія Полоцька, чи навчена «атенської премудрости» філософії, риторії, граматики княжна Евфросинія — Теодула Чернігівська. Але все то були виняткові постаті. І тому постать «княгині Романової Ганни» заслуговує на ще більшу увагу, бо не блідою тінню промайнула вона на пожовклих аркушах «перлини українських літописів» — *Волинського літопису*, а виповнила своїми діями понад 10 років найбільш трагічної доби історії України.

Перенесення державного осередку України з-над Дніпра, зі славної столиці Києва на захід пов'язане з діяльністю двох славетних державних діячів — Романа Мстиславича та його сина Данила Романовича. Княгиня Ганна була дружиною Романа й матір'ю Данила, і, здавалося б, одного цього було б досить, щоб забезпечити їй право на увагу дослідника. Але, права її — більші, ніж тільки ті.

Роман Мстиславич (1170—1205) був людиною видатної сили волі, рішучості, адміністративного хисту. Він об'єднав під своєю владою більшу частину України, поєднав Волинське князівство з Галицьким і оволодів Києвом. Він нагадав половцям часи грізної слави Володимира Мономаха і на деякий час поклав край їх нападам на Русь. Він наніс страшенну поразку ятв'ягам, і збереглися приказки, що полоненими ятв'ягами на Волині орали землю: «Романе, Романе, не добре живеш — литвою ореш...» Збереглася й інша приказка, яка ніби належить Романові: «Не подавивши бджіл — меду не їсти, не подушивши коріння — не знати, чим воно пахне». Ці приповідки малюють образ Романа як людини твердої, суворої вдачі. Боротьба його за створення міцної держави була тяжкою. Вже встановилася місцева традиція: волинське боярство завжди підтримувало своїх князів Мстиславичів; Ізяслав II в боротьбі за Київ з Юрієм Довгоруком — першій боротьбі між Україною і Суздальським князівством — мав завжди базу на Волині. Син його Мстислав, батько Романа, був улюбленим князем волинським. Так підтримувало волинське боярство і Романа. Навпаки, прагнення його оволодіти Галицьким князівством зустрічали тверду опозицію з боку галицьких бояр, що за багато років звикли до сваволі. В Галицькому князівстві створилися цілком відмінний від інших українських князівств характер боярства й інші взаємини з князями. На гірських схилах було багато боярських садиб,

які нагадували замки західноєвропейських феодалів, чимало бояр мали власні дружини та стали майже незалежними від князя. Навіть такий могутній князь, як Ярослав «Осмомисл», змушений був рахуватися з боярськими вимогами; нагадаю, як бояри примусили його знов прийняти жінку Ольгу, доньку Юрія «Довгорукого», з якою він розійшовся, і спалили його нешлюбну жінку Настю з роду бояр Чагрових.

З цими міцними галицькими боярами довелося вести боротьбу Романові, щоб оволодіти Галичиною; в цьому знаходив він підтримку в середніх верствах — міщанстві. Я зупиняюся на цих моментах тому, що вони будуть потрібні, щоб ясніше уявити собі деякі обставини дальших подій.

Одружений був Роман з Предславою, донькою князя овруцького — пізніше великого князя київського Рюрика. Невідомо, коли саме був цей шлюб. Він мав трьох доньок, і одна з них — Феодора — ще в 1187 р. була одружена з Васильком, сином галицького князя Володимира. Ми нічого не знаємо про цю першу жінку Романа. Можливо, це була така сама трафаретна постать княгині, як ми згадали вище. Принаймні року 1196 Роман «нача жену свою пущати, дщерь Рюрика», як занотував літопис. А 1203 р. в запалі боротьби з тестем Рюриком Роман силою примусив його постригтися в ченці, також його жінку, і Предславу, «юже бѣ пустилѣ». На цьому закінчилося життя її. Принаймні місце Предслави вже було зайняте в той час другою жінкою Романа Ганною.

Ми не знаємо, коли з'явилася Ганна на життєвому шляху Романа, не знаємо навіть її походження. Степан Томашівський¹ та Іван Холмський² писали, що «походження її невідоме». Міколай Баумгартен³, один із найкращих знавців генеалогії Рюриковичів, писав, що вона була родичкою візантійських цісарів Ангелів — Ісаака та Олексія. *Голіцинський літопис*, який використав Василій Татищев, писав, що вона була сестрою угорського короля Андрія II⁴. *Волинський літопис* в частині, записаній

¹ Томашівський С. Історія України. Старинні та середні віки. Мюнхен : Український Вільний Університет, 1948. С. 83.

² Холмський І. Історія України. Мюнхен : НТШ, 1949. С. 74. Обидва автори чомусь кажуть, що невідоме й ім'я княгині, тим часом літопис називає її Анна (варто зазначити, що І. Холмський — це псевдонім Івана Крип'якевича — *упоряд.*).

³ Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes: du X au XIIIe siècle. Rome: Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1927. Etabl., V, XI.

⁴ Ejusdem. Chronologie ecclésiastique des terres russes du Xe au XIIIe siècle. Rome: Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1930. P. 130.

боярином В'ячеславом Товстим, який стояв близько до Романа, називав її «ятров'ю» Андрія II та Лешка «Краківського», себто братовою. Дослідник історії Галицько-Волинського князівства Владімір Пашуто вважає, що вона походила з кола волинських бояр⁵, і з цим треба погодитися.

Тяжко припустити, щоб шлюб Романа з Ганною був династичний, пов'язаний з дипломатичними справами: ніде не знаходимо натяків на переговори. Скоріше можна припустити, що десь, коли Роман «почав пущати» Предславу, він зустрів Ганну; можливо, з-під золотого вінця глянули на нього веселі очі молодої боярської доньки; можливо, в луках темних брів, в усмішці почув він енергію, рішучість і силу й повірив, що знайде в ній подругу в його тяжкому, повному небезпеки житті. Недарма літопис тісніше, ніж завжди, зв'язав Ганну з її чоловіком, називаючи просто «Романова княгиня», — мабуть, відблиск його лежав на ній. Літопис не згадує, коли одружилися вони, але відомо, що в 1203 році, коли чернецький кукіль покрив голову Предслави у Києві, старший син Ганни Данило вже дихав повітрям Галича.

Року 1205 під Завихвостом під час походу проти малопольського князя Лешка склав голову Роман; він залишив двох синів: трирічного Данила і однорічного Василька. Смерть князя, що не залишив дорослого сина, завжди несла трагедію для його держави, зокрема такої молоді, якою була держава Романа. З цього моменту починається активна діяльність «Романової Ганни», яка перебувала з дітьми в Галичі.

Ганна, очевидно, негайно ж по одержанні цієї вістки, поїхала до Санока на «снем» з Андрієм II Угорським, який визнав її як опікунку синів. Літопис пише: «принял бобъ Данила, како милого сина свого», і дав для захисту його угорську залогу. Виявилося, що цей крок княгині Ганни був вірний: довідавшись про смерть Романа, Рюрик київський «снял мниский чин» і з половцями пішов до Галича, але був відбитий. Тим часом до Галича почали повертатися бояри, які були ворожі Романові і повтікали від нього. Серед них енергійний та впливовий, що мав чимало прихильників, — Володислав Кормильчич. Він повів агітацію за покликання до Галичини князів «Ігорьовичів». Це були сини Ігоря Новгород-Сіверського, героя «*Слова о полку Ігоревім*» та його дружини, славетної Ярославни, княгині Евпраксії, доньки Ярослава Осмомисла. Оце споріднення через матір із

⁵ Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / отв. ред. Б. Д. Греков. Москва: Изд-во АН СССР, 1950. С. 194.

Ярославом Осмомислом висунула певна боярська партія як доказ прав Ігорьовичів на Галицький престіл, хоч у практиці княжої доби не визнавали спадкові права по жіночій лінії. Ще раніше, в 1199 році, Володислав Кормильчич намагався провести Ігорьовичів після смерті їхнього вуй Володимира, але тоді Роман випередив їх. Тепер бояри вислали до Ігорьовичів послів, і до Галича прибув князь Володимир Ігорьович — той, про якого оповідало «Слово», як його було взято половцями в полон і одружено з донькою Кончака. Одночасно другий Ігорьович, Роман, вокняжився в Теребовлі.

Становище княгині було таке небезпечне, що вона, «вземше детяти свои», втекла до Володимира. Але Володимир Ігорьович вирішив до Володимира якогось «попа», який пригрозив «володимирцям», що місто буде зруйноване, якщо не видадуть «Романовича» і не приймуть третього Ігорьовича — Святослава. Частина «володимирців» хотіла вбити цього посла, але бояри Мстыбог, Мончук та Микифор вирішили, що не можна забивати посла, але вони «лєсть мали в серці і хотяху предати госпуду свою». Вранці довідалася про це княгиня і, порадившись з боярами Мирославом та «дядькою», вночі втекла з дітьми до Польщі: Данила взяв «дядька» на коня, перед себе, й виїхав з ним із міста, а Василька взяв «Юрій поп с кормилицею» і «изийде дирею градною» — через якийсь пролом у мурах міста. Треба гадати, що подорож Ганни з малими дітьми й з годувальницею до Кракова була можлива тільки при сприятливому ставленні з боку волинського боярства.

Подорож Ганни до Лешка була страшним ризиком: літопис пише, що не знала вона, куди бігти, і вибір Лешка не здавався цілком природним, бо ж Роман загинув під час війни з ним, коли не було складеного миру. Але «Бог же бившую поспешнику»: Лешко не пам'ятав ворожнечі й прийняв з великою честю Ганну та дітей. Тут літопис називає Ганну «ятров'ю» Лешка. Звичайно, християнські почуття Лешка підносять його дуже високо серед середньовіччя, але дійсна суть ставлення до княгині Ганни з дітьми могла бути зовсім інша: перебування у нього Романовичів відкривало йому новий шлях опіки над ними й можливості, в разі чого, стати твердою стопою у Волині.

Наступного року поміж Лешком і Андрієм II сталася угода, наслідком якої малого Данила, якому було ще тільки 4 роки, було відправлено до Угорщини, а княгиня Ганна з Васильком залишилися у Кракові. Очевидно, відправляючи Данила до Андрія II, Лешко хотів скласти союз у справі спільних дій відносно Волинського та Галицького князівств. З другого

боку, віддаючи свого старшого сина Андрієві II, княгиня Ганна хотіла морально поставити короля перед наявністю живого спадкоємця князя Романа, переданого під його опіку. Цим способом вона хотіла забезпечити для Данила можливість здобути Галицьке князівство. В цьому факті виявляється сильна, тверда вдача Ганни-матері, яка відриває від себе дитину в надії зберегти для неї державу. Обставини склалися так, що протягом довгих 6 років не бачила вона свого сина.

Перебування Ганни у Лешка було тяжким часом для неї. Князі розхопили спадщину великого Романа: крім Володимира Ігорьовича в Галичі і брата його Романа в Теревовлі, бачимо ще двох Ігорьовичів: Святослава у Володимирі і Ростислава в Перемишлі; з'являються князі, колишні підвладні Романа: Інгвар Ярославич у східній Волині (Луцьке, Дорогобуж, Шумське), Олександр Всеволодович — у Белзі, Мстислав Німий — у Пересопниці, Володимир Святополчич — у Турові, Ростислав Святополчич — у Пинському. Внаслідок розпорошення Волині і появи дрібних князів піднесло голову боярство: деякі бояри заволоділи містами.

Ганна незабаром могла переконатися в нещирості Лешка. Разом із Конрадом Мазовецьким він пішов 1209 р. на Волинь. Олександр був племінником Романа, сином його брата Всеволода, і мешканці Володимира відкрили йому ворота як «синовцеві Романа: якби не був він родичем Романа, не перейшли б поляки Буг», — казали вони пізніше. Поляки зруйнували все місто, лише єдина церква Богородиці збереглася від них, і врятувалися люди, що заховалися в ній. Поляки взяли в полон Святослава Ігорьовича і забрали з собою. У Володимирі сів Олександр Белзький. Здавалося, спадщина Романа безнадійно розпорошується поміж князями та боярами, і сусіди накладають вже свою тяжку руку, користаючись зі слабкості їх.

І в час найбільшого занепаду ідеї державности на Волині прокинулося почуття прихильності до своїх спадкових князів — Романовичів. До Лешка звернулися мешканці Берестя, великого багатого торгового міста на торговельному шляху на Бузі, з проханням «Романовой й дітей, і дав їм, щоб володіли їми. Вони же (мешканці Берестя) зустріли їх з великою радістю, наче б то побачили живим великого Романа», — так описує літопис. Ця подія, що сталася, треба гадати, в 1209 р., має велике значення: з того часу почалося об'єднання Волині під проводом княгині Ганни і номінальною владою її малих синів. Так Берестя, якому доля призначила відігравати таку велику роль в історії України, вперше виступає на історичному фоні.

На Волині під польською окупацією життя налагоджувалося зле; не припинялися міжусобиці; князь Олександр Белзький володів Володимиром, Угровеськом, Верещином, Столп'єм, Комовим і Белзю. Використовуючи боротьбу Олександера з Інгваром Луцьким, княгиня Ганна вирядила боярина Мирослава до Кракова до Лешка зі скаргою на Олександера: «бо цей (Олександр) володіє всією нашою землею і отчиною, а син мій (Василько) має лише Берестя». Лешко дав Василькові Белз. Так з 1209 року Ганна і Василько вже дістали досить значну пайку зі спадщини Романа: Берестя та Белз.

Літопис не каже, в який спосіб правила Ганна двома пунктами, що лежали досить далеко один від одного, між якими лежали володіння Олександера, — і Володимир, [і] Угровеськ. Можна припустити, що жили княгиня Ганна з Васильком у Белзі, а в Бересті правили ті «берестяни», які випросили їх і раділи, бачачи в Васильку живого Романа, себто люди, віддані їм.

Тепер треба повернутися до подій в Галичі, де ми залишили князя Володимира Ігорьовича. Незабаром, в 1208 р., з нез'ясованих причин Андрій II підтримав Романа Ігорьовича, який примусив брата тікати до Путивля і сам сів на Галицький престіл, але не міцно, бо в 1210 р. угри захопили його несподівано «миющимся в лазні», вивезли до Угорщини і за допомогою угрофільських бояр Володислава Кормильчича, Іллі Цепановича й ін. стали правити самі в Галичі; на чолі угорського уряду стояв палатин Бенедикт Бор. Правління угорських окупантів було дуже тяжке. Цікава агітація проти окупантів, яку вів книжник Тимофій, родом із Києва. Він називав Бенедикта антихристом і, де тільки міг, промовляв проти нього: «бо був він томитель бояр і граждан, і розпусту робив, і оскверняв жінок і черниць, і попадій». Бенедикт Бор обурився проти Тимофія, і «біга Тимофей від лиця його». Антиугорські настрої зростали. Очевидно, не без відома галицьких бояр Роман утік із Угорщини до Путивля, де зібралися три втікачі: Святослав із Польщі, Володимир із Галича й Роман із Угорщини — всі три, що потерпіли катастрофи на Волині та в Галичині. І от до них з Галича прийшли послы від бояр, які свого часу зрадили їх і перейшли до угрів. Тепер ці послы казали князям: «согрішили перед вами, приїздіть до нас, щоб врятувати від томителя Бенедикта». Брати Ігорьовичі поспішили на заклик і легко оволоділи Галичем. Це була середина 1211 року. Святослав дістав Перемишль, син Володимира Ізяслав — Теревовль, Володимир сів у Галичі, а Роман — у Звенигороді.

Оволодівши так легко Галичиною, князі Ігорьовичі виявили повну відсутність державного розуміння свого становища, навіть елементарного розуміння власного інтересу: вони почали нищити «вищих» бояр — тих, що закликали їх. За короткий час знищили близько 500 чоловік. Решта, серед них Володислав Кормильчич, втекли до Угорщини.

Бояри вирішили використати ім'я Романа, щоб покласти край терору Ігорьовичів. Вони звернулися до короля Андрія II з такими словами: «дай нам отчича Галичу Данила, з ним візьмемо його у Ігорьовичів».

З угорським військом під командою палатина Пота, в супроводі Володислава Кормильчича й інших галицьких бояр Данило вирушив до Галича. Настрій населення був настільки ворожий до угрів, що кожне місто доводилося брати силою: так узято було Перемишль, який став осередком боярської опозиції, за ним — Звенигород. Він боронився завзято і здався лише тоді, коли князя Романа було взято уграми в полон. Нарешті було взято Галич, і в 1211 році Данило посів престіл Великого Романа. Почувши про успіхи Данила, «Романова Ганна» поспішила з волинськими боярами В'ячеславом, Мирославом й іншими. І син, який не бачив матері 6 років, її не впізнав! Данила урочисто посадили на стіл Романа в Галичі «во церкви святої Богородиці “Приснодівиці” Марії».

Дальші події обіцяли мало доброго княгині Ганні. Бояри галицькі за великі гроші викупили в угрів Ігорьовичів — Романа і Святослава й повісили їх «мсти ради». Це показувало, що надалі вони збираються тримати владу в своїх руках. І дійсно, незабаром між ними і Ганною виник конфлікт: бояри вигнали княгиню, яка хотіла правити сама. Літопис з виключним почуттям оповідає, як Данило не хотів розлучатися з матір'ю («млад син» — додає літопис) і як Ганна прохала його залишатися у «невірних галичан». Вона звернулася по допомогу до Андрія II і повернулася з угорськими військами і володимирськими боярами. З ними, очевидно, і Василько прибув. Прийшов на допомогу і князь Інгвар Луцький. Коромольні бояри, серед них Володислав Кормильчич, Судислав та інші, були заарештовані і вивезені до Угорщини. Проте виявилося, що правити далі Ганна не могла: надто міцна була сила бояр. І в 1212 році Ганна втекла з Галича до Угорщини з Данилом та боярином В'ячеславом Товстим, а Василька Мирослав повіз до Белза. В Галичі розгорталися події швидко — там трапився єдиний в історії княжої доби факт: року 1213 вокняжився сам боярин Володислав Кормильчич. Галич на довгий час був утрачений для Романовичів.

Із втратою Галича не припинилися чорні дні для Ганни та її синів. Лешко Краківський, що не втрачав надії оволодіти Волинню, хоч не мав до того досить сил, увесь час шукав дружніх союзів серед волинських князів. З огляду на поразку Романовичів у Галичині, Лешко знову передав Олександрові Белз, який вже протягом чотирьох років належав Василькові. Надзвичайно показово, як по-різному ставилися до Романовичів галицькі і волинські бояри: всі бояри залишилися вірними Василькові й вийшли з ним з Белза та перейшли до міста Каменця (Волинського). Незабаром до них приєдналися Ганна з Данилом. Літописець додає: причина цього полягала в тому, що Романових синів і вдову підтримували старі бояри, які служили Романові: «вои Данилови великі і міцніші були бояре великі батька його». Спроба Лешка заволодіти Галичиною була невдалою, і тоді Ганна добилася від нього передачі своїм дітям міст Тихомля і Перемишля, якими раніш володів белзький князь Олександр. Так княгиня Ганна, втративши Галичину, намагалася закріпити за сином Волинь. Літопис передає її мрію: «княжили Данило й Василько з матір'ю своєю в цих містах, і дивилися на Володимир, думаючи "се ли, ово ли, Володимир буде наю"».

Скориставшись з великих заворушень у Галичі (де сидів на княжому столі Володислав Кормильчич), Лешко Краківський і Андрій II вирішили остаточно оволодіти Галичиною й, одруживши Андрієвого сина Коломана з донькою Лешка Соломією, посадити королем Галича Коломана. Тоді за допомогою польського воєводи Пакослава Ганна дістала Володимир. Втрачаючи Галичину, вона могла бути спокійна, що більша частина Волині, а, головне, столиця Романа Володимир належали Данилові й Василькові.

Бурхливі події в Галичині призвели до суперечки між сватами Андрієм II та Лешком, і останній закликав до Галича відомого своєю сміливістю князя новгородського Мстислава. Тоді галицькі бояри, на чолі з Судиславом спішно знову звернулися до Данила, закликаючи його до Галича, але він не побажав уже вступати в боротьбу, не почувавши себе досить сильним. Проте року 1219 він одружився з Ганною, донькою Мстислава, сподіваючись стати його спадкоємцем.

Здавалося княгині Ганні Романовій, що вона зробила все можливе для синів. Ціною неймовірних зусиль, ціною власної амбіції, надзвичайних жертв і вічного страху за життя своїх синів зберегла для них якщо не всю державу Романа, то ту основну її частину, з якої він, як і його батько й дід, колись збирали Українську державу. Ця віковична база

князів Мстиславичів — Волинь — залишилася вірною синам Романа, і зберегла її Ганна. Бо якби вона була звичайна жінка, вдова по своєму чоловікові, любляча мати своїх синів, не металась би вона 10 років по Волині, Галичині, Польщі та Угорщині, вистражуючи для своїх синів батьківських столів. Невже не могла вона тихо жити десь: чи як дрібна удільна княгиня з дітьми, чи навіть з ласки Лешка в Кракові, чи Андрія в Угорщині? Що штовхало її, молоду самітню жінку, на ці небезпечні авантюри? Що примушувало її віддавати Андрієві сина-первістка аж на 6 років, позбавляючи себе тієї радості матері, на руках якої росте її син? Відповідь одна: та сама героїчна відданість ідеї державности, яка керувала її чоловіком і яку передала вона своїм дітям.

Як належало вдові, що закінчила свою життєву путь, княгиня Ганна в 1219 році, коли син її міцно володів Волинню, коли він одружився з донькою Мстислава і став спадкоємцем Галичини, прийняла чернецтво. Але не так, гадаю, було насправді. В літописі збереглася одна багатомовна згадка про Ганну. В 1253 р. Данило завагався перед рішенням, чи погоджуватися на коронування, чи йти на союз із папою, чи вести Православну церкву до об'єднання з латинською? Завагався, як завагався 5 років перед тим. І тут, після 34 років мовчанки, нібито виступила з монастирської тиші княгиня Ганна і «убеди Данила мати єго». Так пише літопис. Мимоволі з'являється сумнів у цьому 34-літньому мовчанні. Очевидно, і раніш, у важливіші моменти життя Данило радився з матір'ю, тільки літопис не згадував того, як взагалі не передав нам усього того, що сталося в цю маловідому нам, але таку колосально важливу добу історії Української держави. Плутаючи роки, подаючи не завжди задовільно і переконливо хід подій, *літопис Волинський* зберіг для нас настрої, загальний образ княгині Ганни. В цьому образі привертає увагу надзвичайний дипломатичний хист княгині: вона веде переговори і дістає визнання регентки з боку Андрія II Угорського, Лешка Краківського і пізніше литовців. Не маючи реальної сили — війська, вона перемагає в загальній кривавій боротьбі. Вміло, шляхом самих дипломатичних переговорів, здобуває для синів одне місто за другим. В час, коли бояри прагнуть лише одного — власних вигод, вона створює і зберігає гурток бояр, які протягом 10 років саможертвовно, самовіддано служать їй та її синам, їздять з дипломатичними дорученнями, рятують із страшних небезпек Данила й Василька і служать їх інтересам й інтересам держави. Скільки разів могли Мирослав і В'ячеслав Товстий покинути княгиню з її синами й перейти на службу до міцнішого Олександра Белзького чи

оволодіти якоюсь частиною Волині? Але вони того не робили й свято служили їй та синам Романа. Всупереч звичайному тону наших літописів, у цій повісті про княгиню Ганну ми зустрічаємо багато деталей психологічного характеру, що допомагають нам перенестися в умови життя XIII ст. Завдяки їм з поживклих аркушів літопису постає не сухий перелік подій, а зворушлива трагедія — боротьба двох почуттів: почуття матері і почуття обов'язку регентки, яка прагне зберегти державу. Нагадаю місця, як мати віддає сина, чотирирічну дитину, чужим людям, як Данило плаче, бажаючи не залишати його серед «невірних» бояр у Галичі, як мати з двома синами дивляться на Володимир і вірять, що він буде їх! Із цих деталей постає перед нами героїчний образ княгині Ганни, яку оцінили й зрозуміли сучасники... і забули нащадки.

Цей стислий нарис є моєю спробою дати реконструкцію доби, а на тлі її — образ цієї видатної жінки.

*Опрацював матеріал Дмитро Гордієнко
(Київ, Україна)*

Natalia Polonska-Vasylenko *nchen, Federal Republic of Germany)*
Princess of Roman Hanna

The article is devoted to a prominent figure of the Ukrainian Middle Ages, the first half of the 13th century, Princess Hanna — the second wife of Roman the Great, the mother of King Daniel. In fact, the focus is on the period of the Princess's regency over her young sons Daniel and Vasyl. This period coincided with the Romanovs' struggle for the return of their father's Galician throne. Thus, the author recreates the role of the mother — Princess Hanna in the preservation and return to the sons of the father's inheritance. The Princess is depicted as a successful diplomat who is up to the task. Remaining a mother, the Princess rose to understand the tasks of the state, in particular, N. Polonska-Vasylenko attributes to her the final decision of Daniel before the adoption of the royal crown.

Keywords: *Princess Hanna, Romanovyches, Igorevyches, Halych, Poland, Hungary*

*Полонська-Василенко Наталія. Княгиня Романовая Анна / /
Дозвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний
місячник. 1954. Кн. 3 (Ч. 3—78). С. 57—64.*

ДАВНЬОРУСЬКЕ ХУДОЖНЄ ЛИТТЯ ЗІ СТАРОГО ГАЛИЧА

У статті йдеться про колекцію енколпіїв з ранньосередньовічного Галича, яка зберігається в музеї Крилоса. Пам'ятки — це импортні товари з Київської Русі. Найцікавіший з них — енколпій із зображенням Етімасії (мотив, поширений у символіці Православної церкви із схиленим Господнім престолом, приготовленим до Страшного суду, а також хрестом, що представляє Страсті Христові та ін.), а також символи євангелістів, які пов'язують вироби з київськими ремісниками XI ст. Унікальним твором є невеликий бронзовий рельєф із зображенням молитовного архангела. Наймолодші енколпії датуються початком XIII століття.

Ключові слова: енколпій, Галич, художнє лиття, археологічні артефакти.

На сторінках старих періодичних видань розсіяно немало різноманітних свідчень про знахідки творів декоративно-ужиткового мистецтва на території старого Галича (сьогодні с. Крилос Івано-Франківської області), які належать до домонгольського періоду. Є серед них також згадки про зразки металопластики¹. Частковий звід останніх подав археолог Ярослав Пастернак у своїй книзі «Старий Галич»². Недавно опублікована бронзова іконка з околиць цього середньовічного міста³. Давно визріла необхідність у виданні звідної роботи, яка б

¹ Пастернак Я. Перші розкопи на «Золотому Тоці» у Крилосі // Сьогочасне і минуле. Львів, 1939. Ч. 2. С. 13; Його ж. Нові археологічні набуток Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933—1936 // Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. Львів, 1937. Т. 154. С. 263.

² Його ж. Старий Галич. Археологічні-історичні дослідження у 1850—1943 рр. Краків ; Львів : Українське видавництво, 1944. С. 180, 182, рис. 69.

³ Баран В., Вуйцик В. Давньоруська ікона з поселення Бовшів // Археологія. 1978. Вип. 28. С. 93—96.

максимально враховувала усі знахідки не тільки в самому Галичі, а й на широкому просторі, що співвідносився би з політичним кордоном Галицько-Волинського князівства. Це дозволить отримати ясне уявлення як про об'єм творів художнього лиття, що збереглися, так і про роль київського імпорту, який спрямовували в західноруські землі. Для вирішення такого завдання потрібне введення в науковий обіг насамперед колекцій Історичного музею і Музею українського мистецтва у Львові, з розмежуванням археологічних знахідок і колекційних екземплярів, як правило не локалізованих. Поодинокі зразки металопластики також можна виявити в місцевих музеях. Огляд такої невеликої колекції, що зберігається в філіалі Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею в с. Крилос, пропонується в цій статті.

Основні матеріали археологічних розкопок, що проводилися в довоєнний період у старому Галичі, зберігаються у львівському Історичному музеї, включно з хрестами-енколпіонами, натільними хрестами і підвісними (актовими) печатками. В обласному краєзнавчому музеї в Івано-Франківську лишень деякі зразки середньовічної металопластики, в їх числі фрагментарно збережена верхня ступка хреста-енколпіона сирійсько-палестинського походження, X ст., з розкопок 1951 р. вона належить до числа небагатьох аналогічних знахідок у Східній Європі⁵.

Впродовж останніх десятиліть серед різноманітного підйомного матеріалу на території старого Галича знайдено і декілька творів металопластики, що сьогодні зберігаються в музеї с. Крилос і в невеликій особистій колекції івано-франківського художника і мистецтвознавця Михайла Павловича Фіголя, який інформував про ці знахідки на сторінках журналу «Жовтень»⁶.

Найбільш суттєвою знахідкою є прекрасно збережений бронзовий хрест-енколпін з прямими кінцями, знайдений 12 жовтня 1958 р. на місці

⁴ Інв. № А-211, розмір 6 х 6,4 см. Про розкопки в Галичі у 1951 р. див: Гончаров В. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ: АН УРСР, 1955. Т. 5. С. 22–31.

⁵ Корзухина Г. О памятниках «корсунского дела» на Руси. (По материалам медного литья) // Византийский временник. Москва: АН СССР, 1958. Т. 14. С. 132.

⁶ Фіголь М. Золото в ріллі // Жовтень. Львів, 1979. № 12. С. 124–127. Вважаю своїм приємним обов'язком висловити сердечну вдячність М. П. Фіголю за його допомогу при дослідженні публікованих матеріалів, а також за люб'язний дозвіл ознайомитися з творами металопластики, які йому належать.

Золотого Току (Мал. 1: а-б)⁷. На одній його стулці в середньохресті представлена погрудна Богоматір-Оранта з піднятими руками, в руках хреста — символи євангелістів; на другій — Етімасія і бюсти євангелістів. Зображення символів євангелістів нечасто зустрічаються в давньоруському мистецтві, і в домонгольський період відомі здебільшого з мініатюр *Остромирового Євангелія* (1056—1057 рр.) і *Мстиславового Євангелія* (близько 1100 р.), висхідних до балканського оригіналу з елементами західної іконографії⁸. У мистецтві Константинополя символи євангелістів здобувають популярність з кінця XI ст. модель хреста-енколпіона із зображеннями Етімасії і символів євангелістів в археологічній літературі зазвичай відносять до XII—XIII ст. Однак проти цього свідчить доробка екземпляра, що був в київському зібранні Богдана Івановича і Варвари Ніколівни Ханенків, із зображенням Христа Пантократора серед символів євангелістів¹⁰. На другій стулці було поміщене велике рельєфне Розп'яття, відтиснуте з доволі великого оригіналу XII ст., а на чотирьох кінцях прекрасним епіграфічним уставним письмом початку XIII ст. нанесені імена євангелістів у відповідності з розміщенням їх і символів на стулках енколпіона із старого Галича. Ця своєрідна реставрація початку XIII ст. безперечно вказує на появу моделі в більш ранній час, а характер рельєфу дозволяє наблизити енколпійон до творів київської металопластики XI ст. саме тому хрест-енколпійон із зображенням Етімасії, Богоматері-Оранти, євангелістів і їх символів логічніше віднести до межі XI—XII ст., пов'язавши його виготовлення з Києвом. Характер лиття публікованого екземпляра, який відрізняється чіткістю деталей, не дає змоги побачити в ньому повторний відлив. А

⁷ Інв. № 705, розмір 10,2 (без оглав'я 8,5) x 5,3 см; товщина 1,2 см. Дуже чисте лиття, з трохи потертим рельєфом.

⁸ Див.: Пуцко В. Этюды об Остромировом евангелии: I. Византийские и западные элементы иконографии миниатюр // Преслав. Варна, 1983. Сб. 3. С. 27—68.

⁹ Galavaris G. The illustrations of the prefaces in Byzantine Gospels. Wien, 1979. P. 36—49, imag. 1, 3, 6, 8, 11—13, 15—18, 50—58; Nelson R. S. The iconography of preface and miniature in the Byzantine Gospel Book. New York: Published by New York University Press for the College Art Association of America, 1980, P. 15—53, imag. 8, 9, 16, 18—22.

¹⁰ Ханенко Б., Ханенко В. Древности русские. Кресты и образки. Киев: Фототипія и Типографія С. В. Кульженко, 1900. Вып. 2. С. 12, табл. XXIII, 2676.

¹¹ Пуцко В. Київське мистецтво металопластики в XI столітті // Наша культура. Варшава, 1980. С. 6—7.

отже, це предмет київського художнього імпорту в Галичі. Відомі знахідки хрестів-енколпіїв вказаного типу пов'язані саме з Придніпров'ям і старим Галичем¹². На північному сході Русі вони не відомі.

Фрагментарно збережена нижня ступка хреста-енколпіона із «дзеркальними» (зворотними) зображеннями і супроводжуваними написами, який зазвичай датують 1239–1240 рр., знайдена в 1967 р. на Церквищі (мал. 1: 4)¹³. Вона із зображенням Богоматері-Оранти з руками в жесті адорації і з вкладеними в круглі медальйони напівфігурами святих. Подібні енколпії відомі сотнями екземплярів, із Придніпров'я і західноруських земель¹⁴, татарських стійбищ на Волзі і на Північному Кавказі¹⁵, із Середньої і Західної Європи та Балкан¹⁶. Кількість віднайдених

¹² Ханенко Б., Ханенко В. Указ. соч. Табл. IV, 52–53; Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. Киев, 1898. С. 10. Табл. I, 71; Мезенцева Г. Древнорусское место Родень. Княжа Гора. Київ: Вид-во Київського університету, 1968. С. 155. Табл. V, 14; Гончаров В. Райковецкое городище. Киев: АН УССР, 1950, С. 113, табл. XXII, 4–5; Пуцко В., Пенарскан Л. Памятники русской металлопластики XI–XIII вв. из Приднепровья (кресты-энколпионы), рис. 4 (в печати); Пастернак Я. Перші розкопи. С. 12, мал. на с. 13; Його ж. Старий Галич. С. 180, мал. 69: 5.

¹³ Розмір 6,1 x 5,8 см.

 ¹⁴ Рыбаков Б. Ремесло древней Руси. Москва: АН СССР, 1948. С. 462, 527–528, рис. 123; Его же; Русские датированные надписи XI–XIV веков. Москва: Наука, 1964. № 41, табл. XXXIII, 3–4; Корзухина Ф. Указ. соч. С. 133, табл. IV, 2–3; Пастернак Я. Старий Галич. С. 180, мал. 69: 6, 8; Алексеев Л. Мелкое художественное литье из некоторых западнорусских земель (кресты и иконки Белоруссии) // Советская археология. 1974. № 3. С. 212–213, рис. 4: 5–6.

¹⁵ Полубояринова М. Русские люди в Золотой Орде. Москва: Наука, 1978, С. 126; Ртвеладзе С. Крест-энколпион из Маджар // Советская археология. 1965. № 2. С. 282; Кузнецов В. Энколпионы Северного Кавказа // Славяне и Русь. Сборник статей к 60-летию академика Б. А. Рыбакова / отв. ред. Е. И. Крупнов. Москва: Наука, 1968. С. 82, рис. 2.

¹⁶ Istoria artelor plastice in România / ed. G. Oprescu. București, 1968. Vol. 1. g. 99; *Dqb-Kalinowska B. Enkolpion aus Kiev der Zeit des Mongolenbruchs // Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik. Wien, 1977. Bd. 26 S. 259–264; Lovag Z. S. Byzantine type Reliquary Pectoral Crosses in the Hungarian National Museum // Folia archaeologica. Budapest, 1971. Vol. 22. P. 158–159, imag. 4, 5; *Мезенцева-Петкова Л. Древноруски кръстове-енколпиони от България // Археология. 1985. № 1, С. 50–52, рис. 7; Милованович Д. Уметничка обрада неплеменитих метала на тлу Србије од позне антике до 1960 године. Београд: Вид-во, 1985. № 191.**

у старому Галичі хрестів-енколпіїв цього типу не встановлено, і тому слід поки говорити лишень про неодноразові знахідки.

Бронзовий складний хрест менших розмірів із заокругленими кінцями і парними виступами на кожному кінці, що має на лицьовій стулці рельєфне Розп'яття, а на зворотній — восьмиконечний врізаний хрест із монограмами Христа (IC XC НИКА) в круглих медальйонах на кінцях, інкрустовані черню, представлений двома схожими екземплярами з випадкових знахідок. Один із них знайдений на Церквищі (Мал. 1: 7)¹⁷; місце знахідки іншого в с. Крилосі не локалізоване (Мал. 1: 8)¹⁸. Фігура розп'ятого Христа пряма і великоголова, сильно сплющеного рельєфу; над нею інкрустований черню проквітлий хрест. Це, без сумніву, продукція київських ремісників другої половини XII ст. Існує різновид цих складних хрестів, які мають на зворотній стороні зображення Богородиці у повний зріст. Подібні за типом і розмірами хрести зустрічаються серед археологічних старожитностей як на Русі¹⁹, так і за її межами²⁰. Цю продукцію виготовляли в Києві аж до 1240 р., про що свідчить знахідка в знищеній при монголо-татарській навалі майстерні ливарника²¹.

Стулка бронзового позолоченого й інкрустованого черню хрестика, який за формою нагадує енколпії (Мал. 1: 5), за розмірами ближча до натільних хрестів²². Цей хрестик з прямими кінцями і виступами в

¹⁷ Розмір 5,8 x 4,0 см, товщина 0,5 см.

¹⁸ Інв. № 643, розмір 6,1 x 4,4 см, товщина 0,6 см.

¹⁹ Ханенко Б., Ханенко В. Указ. соч. Киев, 1899. Вып. 1. С. 15, табл. 5, 65—66; Леопардов Н., Чернев Н. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в Киеве в частных руках. Киев, 1890. Вып. 1, С. 7, табл. IV, 25; Их же. Указ. соч. Киев, 1891. Вып. 2. Табл. IV, 8; Голубева Л. «Квартал металлургов» в Вышгороде // Славяне и Русь. Сборник статей к 60-летию академика Б. А. Рыбакова / отв. ред. Е. И. Крупнов. Москва: Наука, 1968. Рис. 1, 12; Даркевич В., Пуцко В. Произведения металлопластики из находок в Старой Рязани (1970—1978 гг.) // Советская археология. 1981. № 3. С. 220, рис. 2: 11—12; Алексеев Л. Указ. соч. С. 206—207, рис. 1: 2.

²⁰ Мугуревич Э. Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв. Рига: Зинатне, 1965, табл. X, 1; Květ J. Enkolpion z městského musea v Lounech // Niederlův sborník. Praha, 1925, S. 133—136, rys. 2, 2a.

²¹ Каргер М. Древний Киев. Москва; Ленинград: АН СССР, 1958. Табл. 48. Другий ряд зверху.

²² Розмір 3,1 (з вушком 4,2) x 1,9 см, товщина 0,15 см.

середньохресті, з прокресленою і заповненою черню борозенкою належить до розповсюдженого типу, представленого численними знахідками²³. Місцем виготовлення був знову-таки Київ. Вироби прийнято датувати XII ст. Стулка іншого подібного хрестика із жовтої міді є дещо іншого типу, з кінцями, що різко розширюються, і з прокресленою борозенкою хрестом (Мал. 1: 6)²⁴. Продукцію такого типу могли виготовляти в самому Галичі, який мав ремісників, що виготовляли з благородних металів і досить складні вироби. Судячи з матеріалу, цей хрестик виготовлений у XIII ст., незадовго до навали Батия.

Фрагментарно збережений трилопатевоконечний хрестик з емаллю з Качкова (Мал. 1: 3)²⁵, звичайного типу, з тієї найбільш численної групи виробів, що представлена 47-ма екземплярами²⁶. Місцем виготовлення таких хрестиків, уже в XI ст., була Київщина, а розквіт виробництва припадає на XII ст.; в наступному столітті вони поступово виходять з ужитку²⁷. На відміну від вказаного виробу, фрагментарно уцілілий хрестик-тільник, який наче складений з намистинок (Мал. 1: 9)²⁸, не має чітко виражених ознак, що полегшують локалізацію речі, яка має аналоги серед знахідок на території Русі²⁹ і за її межами³⁰. Датуються такі тільники зазвичай XII ст.

²³ Ханенко Б., Ханенко В. Указ. соч. Киев, 1899. Вып. 1. Табл. I, 26–26; XVII, 205–206; Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. Табл. I, 76; Пастернак Я. Старий Галич. Мал. 69: 16; Antoniewicz J. Brązowy krzyżyk składany znaleziony w Drohiczyńnie nad Bugiem, pow. Siemiatycze // Wiadomości Archeologiczne. Warszawa: PWN, 1957. T. 24. Zesz. 4. S. 368–369; Gajewski L. Brązowy krzyżyk składany znaleziony w Obrowcu, pow. Hrubierzów, Wiadomości Archeologiczne. Warszawa: PWN, 1960. T. 26. Z. 3–4. S. 344–345; Musianowicz K. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu // Materiały Wczesnośredniowieczne. Warszawa: PWN, 1969. T. 4. S. 205, tabl. XLVI, 5.

²⁴ Інв. № 28681, розмір 2,9х1,8 см, товщина 0,2 см.

²⁵ Інв. № 328, розмір фрагмента 2,2х2,8 см, товщина 0,15. Знайдений в Качкові в 1969 р.

²⁶ Мальм В. Крестики с эмалью // Славяне и Русь. Сборник статей к 60-летию академика Б. А. Рыбакова / ред. Е. И. Крупнов. Москва: Наука, 1968. С. 113.

²⁷ Там же. С. 117.

²⁸ Розмір фрагмента 3,1х1,8 см, товщина 0,3 см.

²⁹ Ханенко Б., Ханенко В. Указ. соч. Киев, 1899. Вып. 1. Табл. XII; Монгайт А. Старая Рязань. Москва: АН СССР, 1955. Рис. 139: 9; Зверуго Я. Древний Волковыск (X–XIV вв.). Минск: Наука и техника, 1975. С. 43, рис. 13, 15.

³⁰ Мугуревич Э. Указ. соч. Табл. VIII.

приналежністю бронзового хреста-енколпіона XII ст., явно київського походження, слугувало масивне вушко (ворворка), подібно зв'язане з виробами металопластики з Києва (Мал. 1: 2). Відлита із жовтої міді приземкувата людська фігурка з піднятою правою рукою, в одязі, зібраному в широкі складки, що покриті косою паралельною штриховкою, імовірно, може бути визначена як **приналежність** хоросу (Мал. 1: 10)³¹. На перший погляд вона має мало спільного як з творами давньоруської металопластики, так і з західними витворами XII–XIII ст., в тому числі з тими, що відрізняються схематизацією, як-от бронзова лита фігурка ангела зі Старої Рязані, що слугувала деталлю підсвічника³². Хоча не можна категорично виключати **приналежність** галицької фігурки до одного з найбільш примітивних проявів романського стилю в металопластиці XIII ст. — не виключено, що виріб виготовлено в більш пізній час. Датувати подібні зразки з випадкових знахідок, що непов'язані з археологічним комплексом визначеного часу, складно.

У 1967 р. на Золотому Тоці знайдено бронзову лунницю із вмонтованим в неї хрестом (Мал. 1: 12), яка датується за типологією XII — початком XIII ст.³³ **Про** цього самого часу потрібно віднести пряжку, яка була **приналежністю** одягу (Мал. 1: 11), і бубонець (Мал. 1: 13), що був предметом місцевого ремесла. Попри всю випадковість підбору речей важко не зауважити, що аналогічні витвори вже знаходили в старому Галичі. Відповідно вони характерні для цього давньоруського міста.

Цей висновок, який впливає з аналізу матеріалів, що зберігаються в крилоському музеї, підтверджують і зразки металопластики у власності М. П. Фіголя. Стулка бронзового хреста-енколпіона з рельєфною фігурою князя Бориса, що тримає вінець мученика в правій руці, і святими в медальйонах на кінцях³⁴, належить до київської продукції першої половини XII ст.³⁵ **Реал** розповсюдження цих енкалпів не

³¹ Розмір 5,5х4,8х0,8 см.

³² Дарневич В. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.). Москва: Наука, 1966. С. 22, табл. 9: 3 (№ 39А).

³³ Успенская А. Нагрудные поясные привески // Труды Государственного Исторического Музея. Москва, 1967. Вып. 43. С. 125.

³⁴ Розмір 7,2х4,8 см, товщина 0,5 см.

³⁵ Див: Лесючевский В. Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства // Советская археология. Москва: Наука, 1946. Вып. 8. С. 240–245; Алешковский М. Русские глебоборисовские энколпионы 1072–1150 годов // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. Москва: Наука, 1972. С. 104–125.

простежений. Але відомі як випадки знаходження їх на західноруських землях, так і приклади їх вивезення за межі Русі³⁶. Аналогічну стулку було раніше знайдено і в старому Галичі³⁷. Нижня стулка бронзового хреста-енколпіона з кінцями, що розширюються, прикрашена інкрустованими черню хрестом і монограмами Христа³⁸, наближено

Мал. 2

нагадує енколпіон з Кагарлика в збірках Історичного музею в Києві (інв. № В-905), трохи поступаючись розмірами. Виникнення техніки «контурного» лиття-черніння мідних хрестів-енколпіонів відноситься до другої половини XII ст. Цим часом датуються найбільш ранні зразки київського походження³⁹. Маленька бронзова рельєфна пластинка із зображенням лоратного архангела, знайдена на території старого Галича (Мал. 2)⁴⁰, за іконографією і стилем нагадує візантійські твори, такі як ікона із зображенням архангела Михаїла з розкопок у Херсонесі⁴¹, а також знаменитий стеатитовий рельєф у Ф'єзоле⁴². Погано збережена пластинка з Галича являє собою дивовижний за мистецтвом

³⁶ Банк А. Два свидетельства почитания культа Бориса и Глеба вне пределов России // Преслав. София, 1976. Вып. 2. С. 144, 147, рис. I; Алексиев Й. Бронзов крест-енколпион от Търновград // Археология. София, 1981. № 23. Кн. 1–2. С. 87–88; Дончева-Певткова Л. Указ. соч. С. 46–48, мал. 1.

³⁷ Пастернак Я. Старий Галич. Мал. 69: 7.

³⁸ Розмір 6х3,5 см, товщина 0,2 см.

³⁹ Медынцева А. О датировке некоторых типов энколпионов // Археологический сборник (МГУ, Истфак, НСО). Москва, 1961. С. 63–68.

⁴⁰ Розмір 3,1х1,9 см, товщина 0,15 см.

⁴¹ Искусство Византии в собраниях СССР: Каталог выставки в 3-х частях. Москва: Советский художник, 1977. Ч. 2. № 564.

⁴² Kalavrezou-Maxeiner I. Byzantine Icons in Steatite. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985. P. 119–122, табл. 17.

виконання твір металопластики візантійського або київського походження, зі всіма формальними ознаками стилю пластики XII ст. Навіть попри всі ушкодження рельєфу неможливо не відмітити виняткову майстерність, що вказує на блискуче виконання. З бронзовою іконкою з Бовшова та з кам'яними образками роботи грецького майстра, знайденими в його майстерні в Галичі у 1981 р.⁴³, стиль цього крихітного рельєфу не має нічого спільного.

Такими за своїм характером є вироби металопластики, які знайдені в старому Галичі і які дають деяке уявлення про його ремісничу продукцію та про художній імпорт. Як відомо, знахідки пам'ятників художнього лиття давньоруського періоду на Прикарпатті дослідженні слабо. В більшості випадків вони залишаються невиявленими. Саме тому уважного ставлення потребує все, що може допомогти висвітлити духовну культуру галицько-волинських земель.

*Переклад з російської Андрія Петраша
(Галич, Україна)*

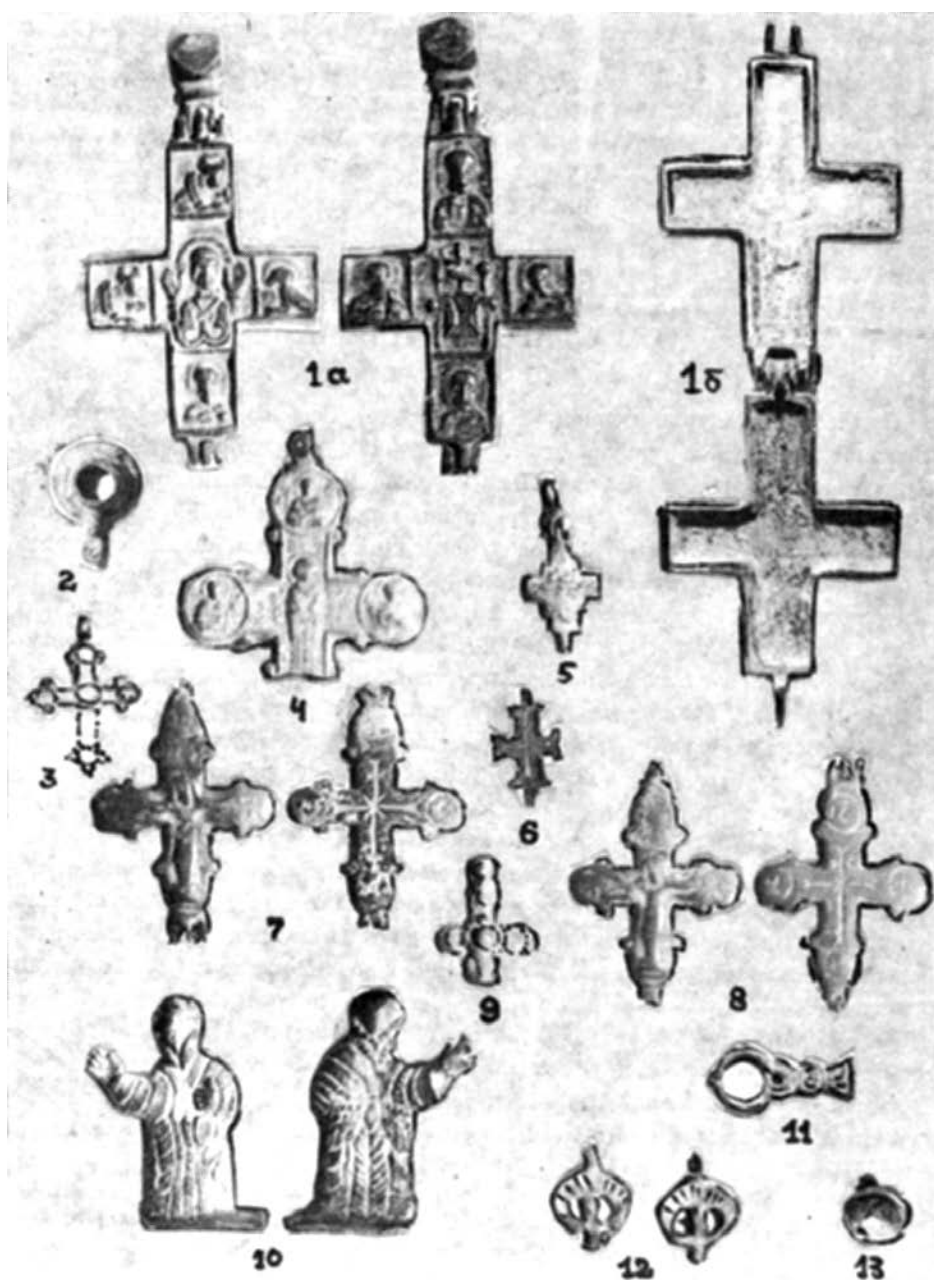
ко Василь. Древнерусское художественное литье из старого Галича. *Acta Archaeologica Carpathica*. 1989. Т. XXVII / 2. S. 165–173.

Vasyl Putskiy aluha, Russia
Ancient Rus Artistic Casting from Old Halych

The article is about a collection of encolpia from Early Medieval Halych, which is kept in the Krylos Museum. The main sights of the museum are imported goods from iv Rus. The most interesting of them are the encolpion with the image of Etimasia (a motif common in the symbolism of the Orthodox Church with the curved throne of the Lord, prepared for the Last Judgment, and the cross representing the Passion of Christ, etc.), as well as the symbols of evangelists connecting the products with the Kyiv artisans of the century. A small bronze relief depicting a praying archangel is a unique work. The youngest encolpia date back to the early thirteenth century.

Key words: Encolpion, Halych, artistic casting, archeological artifacts.

⁴³ Див. Археология Украинской ССР. Киев : Наук. думка, 1986. Ил. 69.

Мал. 1

на сторінках преси

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ ЯРОСЛАВА ПАСТЕРНАКА В КРИЛОСІ НА ШПАЛЬТАХ УКРАЇНСЬКОЇ МІЖВОЄННОЇ ПРЕСИ (ЧАСТИНА 1)

Серед найвизначніших відкриттів української археології ХХ ст. чільне місце займає локалізація фундаменту галицького катедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці ХІІ ст., здійснене Ярославом Пастернаком у 1936–1937 роках у с. Крилос. Сенсаційні розкопки відомого львівського науковця помітно відобразилися у тогочасному інформаційному просторі. Численні інтерв'ю та виїзні репортажі з місця подій 85-річної давнини тепер являють собою цінний джерельний наратив міжвоєнної преси.

Завдяки розвитку сучасних технологій значну частину україномовної преси 30-х років ХХ ст. оцифровано на платформі «Libragia. Архів української періодики онлайн», а також у засобах польської цифрової бібліотеки «Polona». Водночас більшість оригіналів газет та журналів досі знаходиться в архівних, бібліотечних та музейних установах країни. Зокрема, при підготовці запропонованої серії використано матеріали Державного архіву Івано-Франківської області. У першій частині пропонуємо увазі читачів три тематичні публікації, зокрема особисті репортажі — д-ра Ярослава Пастернака («Новий час») та проф. д-ра Володимира Залозецького («Діло»), а також інтерв'ю з археологом Федора Дудки («Новий час») і Зенона Тарнавського «Українські Вісти». Авторські статті, дописи, репортажі та інтерв'ю публікуються мовою оригіналу зі збереженням правописом, можливими опечатками та помилками.

Ключові слова: Ярослав Пастернак, Крилос, Галич, Успенський собор, Діло, Новий час, Українські Вісти.

* * *

НОВІ АРХЕОЛЬОГІЧНІ РОЗКОПИ В КРИЛОСІ

(Тимчасове звітлення д-ра Ярослава Пастернака)

Стародавній княжий город Галич, столиця Галицько-волинської держави в часі від 1141 р. до страшного татарського лихоліття у половині XIII в., яка — пригадуємо — була на місці сьогоднішнього села Крилоса, манила до себе здавна дослідників нашої старовини. Про деякі її церкви писав вже А. Петрушевич, потім у 80-х рр. мин. століття І. Шараневич при допомозі пароха Залукви о. Льва Лаврецького відкопав фундаменти кількох церков; фундаменти парохіяльної церкви у Крилосі й Галичі просліджував др. А. Чоловський у 1890 р.; на підставі цих розкопок та деяких своїх О. Пеленський написав цінну працю «Галич в історії середньовічного мистецтва» (Краків, 1914). Вкінці вже по світовій війні просліджував поземелля княжого Галича емерит радн. Лев Чачковський, що на підставі обсервації поверхні терену зладив спільно з др. Ярославом Хмілевським докладну мапу нерухомих памяток колишньої княжої столиці.

Та всі ті дослідники, між якими не було досі фахового археолога, займалися виключно лиш памятками з княжої доби, за виїмком одного Л. Чачковського, що зазначив на своїй мапі також і могили. А тимчасом показується тепер, що, крім княжої старовини, криє крилоська земля у собі багато інших, далеко старших памяток, що сягають ще камяної доби і мають часом велику мистецьку, а то й матеріяльну вартість. Найкращим доказом цього була розкопана мною минулого року «золота» стародавня могила, яка найшла голосний відгомін навіть серед заграничних археологів. До того терен колишньої столиці криє в собі, крім досліджених вже фундаментів церков (не цілих церквищ разом з належними цвинтарями), ще дуже багато інших цінних памяток нашої світлої минувшини, які можуть розв'язати не одну ще важну проблему та відповісти на не одну ще важне питання відносно топографії колишньої столиці, історії її заселення та таких важних памяток її архітектури як княжа палата, перша митрополича катедра або надворна княжа церква.

Тому виринула тепер потреба ще раз основно прослідити цілу територію Крилоса, Підгорода, Четверків та Залукви). Завдяки великому зрозумінню незвичайно великої ваги цієї справи для української історії й церковної та світської археології з боку Митрополита А. Шептицького можна тепер реалізувати цей плян, і мені доручено в останніх роках вести нові систематичні, на ширшу скалю закроєні археологічні розкопи.

Вислід праці у двох минулих роках був наскрізь додатний і розкрив у значній частині це доісторичне тло, що на ньому постав столичний город Галич з широкою, штучно розбудованою системою оборонних монастирів та могутніх земляних і водних укріплень. Показалося, що Ростиславичі вибрали на столицю з розмислом дуже вигідне місце при відвічнім дністровім шляху із південної України та Семигороду у Галичину, і то якраз у цьому місці, де одна його важна віднога, головне получення княжого Галича з Угорщиною, скручувала від Дністра на південь і через Бринь — Вістову — Калуш — Долину — Болахів змріяла в сторону Верецького провалу. Численні, більшістю ще не просліджені могили вказують на те, що ширша околиця княжого Галича була вже від кам'яної доби (приблизно півпята тисячі літ тому взад) досить густо заселена, що вказує також на відвічні дуже пригожі умовини життя та догідну комунікацію — якраз все те, чого могла потребувати пізніша столиця Галицько-волинської держави. Перший рис цього образу дали розкопані досі могили, а прослідження дальших його ще краще устійнить, спростовуючи водночас не одну легенду.

І так з розкопаною цього року величезною могилою, що має цілих 30 метрів у промірі та є ще нині півчетверта метра висока, народня традиція звязала була переказ про Настю Чагрову, любовницю князя Ярослава Осьмомисла, що мала бути у ній похована. Тим часом по розкопанню цієї легендарної могили виявилось, що вона куди старша й походить ще із самого початку бронзової доби (біля 2000 до Хр.). Дуже цікавою була вже сама її будова, бо небіжчика ані не закопали у гробову яму, ані не положили на рівній землі, тільки спершу зробили півтора метра високий підсип о промірі 30 м. і щойно на нього поклали обрядово скорченого мерця. Цікаві й цінні на той час були дари, що їх дістав він для вжитку на тому світі. На шиї була якась прикраса із грубого бронзового дроту, який тоді був ще великою рідкістю у нас, певно у волосся була вплетена мала тризвоява спіралька із грубого цинового дроту, на висоті бедер лежали з правого боку дві майстерно вироблені крем'яні стрілки вістрами вгору (до голови), а з лівого боку топорець із зеленкуватого, сильно звітрілого каменя, з дірою на топорище, що його первісно положено також держакком вниз. У ногах лежала неушкоджена крем'яна сокирка з гарно шліфованим лезом, прямокутна в перекрою, а біля неї стояв горщик, колись цілий і певно з якоюсь стравою для небіжчика, а тепер трохи роздавлений землею. Спідня частина його кулиста, з ямкою на дні, верхня циліндрична вкрита ціла глибоко ритим зикзакуватим орнаментом. Якраз

ця посудина, а зокрема її характеристичний орнамент вказує безсумнівно на те, що небіжчик був з походження трак, десь ізза Карпат, бо там, головну у Семигороді є вдомашнена така кераміка. Про це я мав недавно нагоду наочно переконатися.

Може не від речі буде тут зазначити, що ту саму могилу копав уже пів сотні літ тому згаданий вище о. Лаврецький і нічого у ній не найшов. Це тому, що тоді був ще звичай копати лиш рів упоперек могили, а тим часом дуже часто небіжчик не лежить по самій середині могили, як було і в тому випадку. Сьогодні розкопуємо цілу могилу і такий недогляд вже неможливий.

Розкопана цього року побіч друга могила показалася тілопальною. Небіжчик був спалений на кострі і все те згарище було згорнене у одну подовгасту яму, над якою насипали відтак досить велику могилу, 18 м. у промірі. Гробових дарів не було жадних і лиш з розкинутих у могильному насипі кількох оброблених кремінців та дрібних черепків можна було догадуватись, що могила походить з кінця кам'яної доби, коли у нас появилось було перший раз тілопалення. Цікаві нові причинки дали й кілька інших могил.

Водночас із просліджуванням доісторичних пам'яток княжого Галича йшли й цього року досліді над княжою старовиною. На «ищі», що лежить пониже Юрівського церковища за Мозолевим потоком, найшлися сліди давнього цвинтарища, «належного до цього оборонного монастиря. Небіжчики були закопані прямо у землю, без сліду домовин, лежали всі головами до заходу та мали руки витягнені попри себе, не зложені на грудях.

Недалеко показалася цікава відпадкова яма, виложена чомусь великими ріняками, чого звичайно не буває, а в ній повно черепа княжої доби, навіть одна ціла посудина, що знов є великою рідкістю, як також і частина широкої миски, дальше багато звірячих кісток, досить багато зломків наручниць із різнобарвного крученого скла, кілька лупакових прясличок, залізних ножики і одна маленька морська мушля, напевно свідок торговельних зв'язків княжого Галича з надчорноморськими околицями. В іншому місці на тім самім «ищі» найшлася невелика вапнярка княжої доби, з грубою верствою вапна на дні, може ще з часу будування святоюрського монастиря над Мозолевим потоком.

Після того зачав я просліджувати найближче оточення нинішньої парохіяльної церкви Богородиці у Крилосі і зразу попав по її південнім боці на шість метрів довгий, а три метри грубий кам'яний мур невідомого

призначення, який іде мабуть під церкву, бо одно його лице є відрубане її фундаментами. Чи має він що спільного з церквою Марка Шумлянського, початку XVI ст., повинні виказати дальші досліди. Простий випадок хотів, що на нього не попав своїми сондами ані др. А. Чоловський у 1890 р., ані др. О. Пеленський у 1911 р., але він свідчить вимовно про те, що Крилоса не можна всюди просліджувати лиш на виривки, тільки треба деякі важніші місця перекопати в цілості.

Та найбільша несподіванка стрінула мене трохи збоку від церкви. Сондуючи терен між новою деревяною й старою мурованою дзвіницею, прийшов я поперечним ровом у глибині аж трьох метрів на два рівнобіжні, півтретя метра грубі мури, вкопані глибоко у терен княжої доби, а між ними на три над собою положені підлоги: долішню глиняну, середущу з розмашеної мулярської заправи та верхню з камянних плит. Слідкування за продовженням цих мурів прийшлося відложити до чергового року. Одначе вже тепер незвичайно глибоке заложення мурів та повна аналогія усіх трьох наверхствувань підлоги серед них з просліджуваними мною свого часу підлогами одної романської церкви серед подвіря на Градчанах у Празі вказують на те, що перед нами церква із княжої доби, по всій правдоподібності довго всіми пошукувана катедра князя Ярослава Осмомисла. Очевидно цілковита певність відносно цього смілого твердження може прийти аж по відслоненні їх також істориком мистецтва, але тоді буде це евентуально найбільша сенсація, на яку лиш стати нашу українську, а зокрема церковну археологію. Віднайдеться святиня, прямо свята річ, недосяжна досі мрія не лиш різних дослідників княжого Галича, але й широких кругів місцевого й доволичного громадянства та вкінці цілого народу, якої здійснення мало б може не менше значіння для нас, як відкопування старинного Риму тепер для відродження італійського народу. Перша й найстарша наша митрополича катедра, а може й гріб її княжого основника, стала б тоді метою паломництва усіх тих, яким вогонь надії у грудях ще не погас, стала б обовязковою ціллю усяких шкільних прогульок та свого роду Меккою усіх наших туристів, з яких кожний мусів би її хоч раз в життю побачити.

Та на рішення «так воно — чи ні» мусимо, на жаль, підождати.

[Публікація] *Новий час. Ілюстрований щоденник.*
13 серпня 1936 р. Ч. 182. С. 3—4.

УКРАЇНСЬКИХ ВІСТЕЙ

КРИЛОС — КНЯЖИЙ ГОРОД

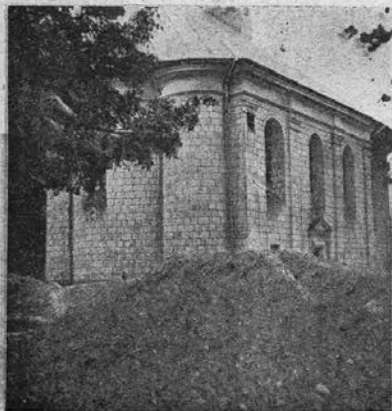
(Гляди репортаж на сторінці 3-ій.)

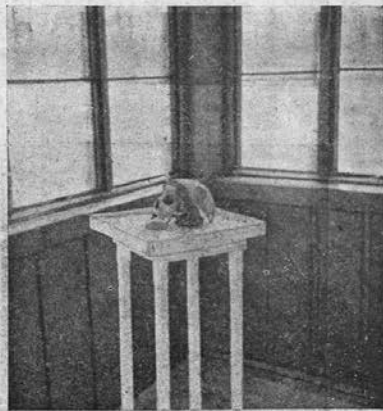
Фрагмент розкопів у Крилосі. Др. Пастернак похилений оглядає якусь знахідку.

Вид на південний, відкритий, кінець фундаменту катедрі. Др. Пастернак (на першому плані зправа) з робітниками.

Теперішня церква Успенія Пресв. Богородиці в Крилосі, збудована дітичем Марком Шумлянським в почат. XVI. ст. з матеріалу взятого зі старої катедрі

Череп зі золотим чільцем, знайдений побіч княжого саркофагу в Крилосі

* * *

**ХАЙ ПРОМОВИТЬ ЗЕМЛЯ Й КАМІННЯ
РЕПОРТАЖ З КРИЛОСУ**

[від нашого спеціального висланника]

Галич — Крилос, 5. Серпня 1937.

«Галицький Ярославе Осьмомисле! Високо сидиш Ти на своєму золотокованому престолі, Ти підпер угорські гори своїми залізними полками, загородив шлях королеві, замкнув ворота Дунаю, кидаючи стрільнями понад хмари, судна виряджаючи до Дунаю».

Слово о полку Ігоревому.

Широко гомоніла слава гордих і могутніх володарів Галицької Землі. Важким страхіттям лягала на тисячні орди ворогів. Переможно змагалася з навалами азійського сходу й європейського заходу.

І знеможена впала руїною. Перекотилися по ній віки історії й затерли слід по ній.

Лишилися ми без свідків минулого...

[Пусте місце, як наслідки цензури — *Від уряд.*]

*Саркофаг і місце за саркофагом, де найдено чашку князівни
[зазначене хрестиком]. Світлив Ярослав Савка*

Як відомо Читачам «**Нового часу**», др Ярослав Пастернак відкрив у Крилосі фундаменти старокняжої катедри. Вістка ця була тим більшою сенсацією, що катедру найшов др. Я. Пастернак на **тому самому місці**, яке без вислідів розкопували перед ним один за одним др. О. Чоловскі й др Й. Пеленський. А вже справжньою ревеляцією була вістка, що під долівкою катедри др Я. Пастернак відкрив княжий саркофаг і коло нього тлінні останки невідомої князівни!

Чашка князівни зі золотим чільцем. Світлив Яр. Савка

В четвер, 5-го серпня, автор цих стрічок дістав доручення виїхати на місце розкопів до Крилоса в товаристві спеціального фотографа.

Від Галича до Крилоса — 7 кілометрів. Їдемо під дощем. Питаємося в хлопця-візника, чи не знає він др-а Я. Пастернака.

— Що робить розкопи? Як не знати? Неодного вже тут возив.

Назустріч, зовсім мокрі, під дощем ідуть якісь молодці з наплічниками. Це з Крилоса.

Зправа між лісом видно гору, на ній церква. Це й є Крилос. Візник звертає тут з гостинця, й ми за пару хвилин уже підїздимо до церкви. Не зважаючи на дощ, робітники копають. Серед них помічаю знайому постать др-а Я. Пастернака.

Др Пастернак тепло вітає нас. Ціла постать його дихає здоровлям, бадьорістю.

— Працюєте й у дощ? — питаюся.

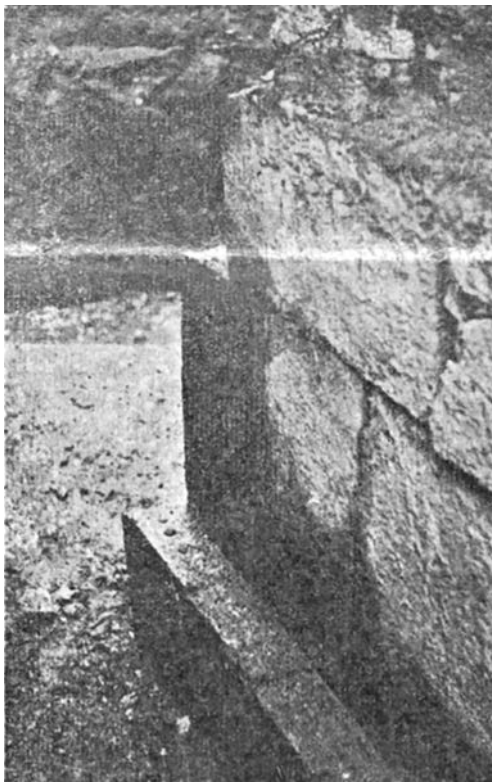
— А що нам дощ! — всміхається др Пастернак і, показуючи на робітників, каже: — Ви знаєте, вони так захоплені роботою, що готові й у неділю копати, коли б не страх перед гріхом.

Перед нами рови квадратної форми. Зазираю на дно.

— Ні, не звідси. Ходіте, поясню все від початку.

Доктор підводить нас до глибокого й широкого рову, на дні якого бачу алябастрові плити долівки й кам'яний саркофаг з проломаним віком. Але др Я. Пастернак відриває мою увагу від нього.

— Ось перед вами теперішня церква, — каже він і показує на кам'яну церкву, віддалену на кількадесят метрів від місця розкопів. Було до цього часу дві думки: перша — що ця церква побудована на фундаментах старої князівської катедрі, а друга, що вона стоїть посередині між ними.

*Цокол і надземна частина катедрі.
Світлив Яр. Савка*

Побудована вона з матеріалів старої катедри десь коло 1500 року. Почали обслідувати фундаменти церкви й показалося, що вони не належать до старої катедри. Отже, треба було їх десь шукати поза церквою. Але де?

З пояснень др-а Я. Пастернака довідуємося, що перший перевів тут розкопи, десь коло 40 літ тому, др. О. Чоловскі. Він прокопав у кількох напрямках від церкви рови, але нічого не найшов, та й найти не міг, бо копав і не глибоко, й не далеко. Пізніше — по нім — копав тут др Й. Пеленський. Він також не найшов катедри, очевидно з тих самих причин.

З страхом і трепетом

Не зважаючи на копання попередників і на зовсім ніби безвиглядну справу, все ж таки др Я. Пастернак заризикував покопати в цих місцях сам — таке глибоке було його переконання, що катедра таки тут. Ризико було тим більше, що гроші на розкопи давав Митрополит Андрей Шептицький, якому, в разі невдачі, соромно було б глянути в очі.

Розкопи свої почав др Я. Пастернак у минулому році. Він прокопав кілька ровів і одним з них докопався до якогось грубелезного муру. Що то був за мур — тяжко було сказати. Але мур був. Поклавши надію на допомогу Митрополита в наступному році й не розголошуючи (на всякий випадок) про своє відкриття, др Пастернак перервав роботу аж до цього літа.

З страхом і надією почав свої розкопки др Я. Пастернак у липні ц. р. Почав з розкопів найденного торік муру.

— Копав я, — каже доктор, — в обидва боки. Прокопали 17 метрів — кінця нема. Що за диво? Церква Пантелеймона в Галичі, що її вважали за катедру, має з фронту всього 17 метрів. Тут, значить, щось більше! Прокопали 27 метрів — його все не видно. Таж св. Софія в Києві має 30 метрів з чола! Невже таки катедра? Не хочу ні їсти, ні спати, ні думати ні про що, хвилююся страшенно. Оголошую робітникам, що дістануть «на могорич», коли докопаються до якогось рогу. Щойно на 32 і пів метрах завиднілися роги.

— Катедру маю! — весело каже доктор.

Князівський саркофаг

— Коли вже я мав перед собою фасад, — продовжував др. Я. Пастернак, — почав я копати просто з середини фронту. Трохи прокопав і попав ось на цей саркофаг. Зроблений він з одного камяного бльоку, як і всі інші відомі князівські гробівці. Видно з усього, що це саркофаг світської, а не духовної особи, а саме князя-володаря: дашкувата форма віка, характеристична для княжих гробівців. Хто міг бути цей князь? Єпатієвський літопис виразно каже, що князь Ярослав Осьмомисл, фундатор цієї катедри, в 1187 році був похований у ній. **Коли в цілій катедрі при дальших розкопах не**

найдеться інший саркофаг, то з великою правдоподібністю можна твердити, що це саркофаг Ярослава.

Оглядаємо саркофаг. Зроблений він з вапняка, точно на взір київських. Віко його з одного боку розбите. В середині його др Я. Пастернак найшов скелет чоловіка віку літ понад 50. Нічого, крім кісток, у ньому не було. Видно з усього, що саркофаг був обграбований, бо череп, замість на захід, лежав на східньому боці, а кістки рук і ніг були перемішані й порозкидані. При тому треба думати, що ограбований він був десь за татарських часів. Саркофаг стояв на 10 см. нижче від долівки. В середині саркофага має 1.80 м. довжини.

В рові за саркофагом лежав скелет молоді дівчини, літ 18—20. Лежав він у деревляній труні, яка цілком зітліла. На черепі дівчини, вздовж чола знайдена вузька, гаптована золотими нитками, стяжка. Ці чільця відомі із знахідок старих, знатних могил. Матерія її зітліла, але орнамент, лишився. Хто могла бути ця дівчина, похована в безпосередній близькості до князівського саркофагу?

*Др. Я. Пастернак інформує ред. Ф. Дудка про вислід розкопів.
Навколо робітників. Праворуч від д-ра Пастернака управитель
митрополичих дібр — Д. Герчанівський. Світливі Я.р. Савка.*

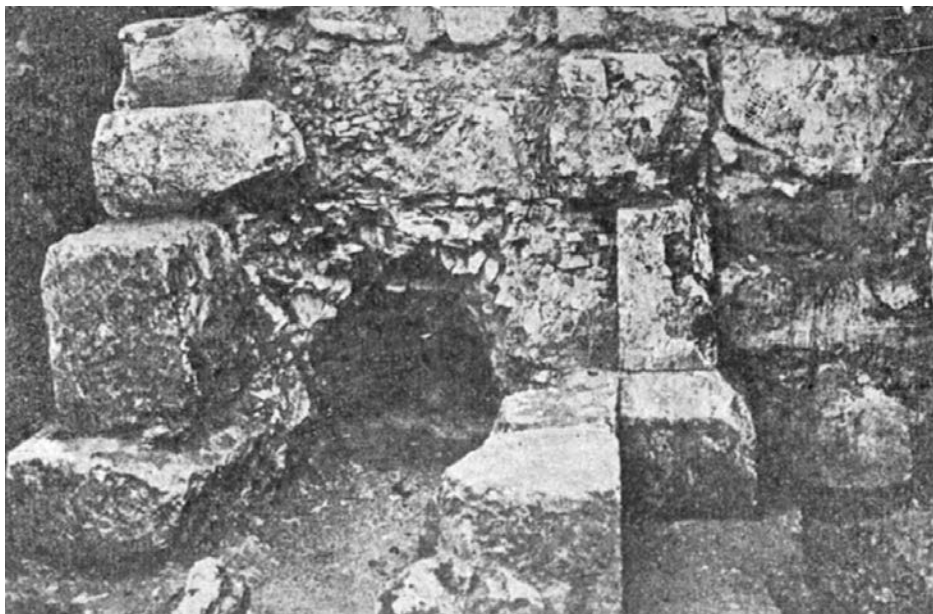
Очевидно, якась князівна. За головою князівни стояла невеличка скляночка з якимось напитком, або пахощами — залишки поганського звичаю.

Тут же найдено кусник бази з філяра.

Рів у цьому напрямі прокопаний лише на кілька метрів — решту розкопів середини церкви др Я. Пастернак має надію закінчити, коли йому дозволять обставини, в наступному році.

Могутність будови

Проходимо вздовж розкопаних мурів катедрі. Др Я. Пастернак звертає увагу на її кольосальні розміри. Має вона форму квадратну 32.5х32.5 метри. Це найбільша з усіх княжих церков! Вона на півтора метра ширша від київської св. Софії й тричі більша від галицької церкви Св. Пантелеймона. Довжину церкви збільшують три півкруглі абсиди: велика, запрестольна, посередині (5 м. завглибшки) й дві менші по боках. Катедра мала, здається 5 нав. Фундаменти 2.15 метрів завглибшки (вдвоє грубші від мурів київської Десятинної церкви) й сидять дуже глибоко в землі: 2.80 метрів від цокола.

*Мури катедрі з місцем, де проходив дерев'яний анкер [зовсім зітлів].
Світлив: Яр. Савка*

— Чи ви уявляєте тепер собі, — каже д-р Пастернак, — якою величавою будовою була ця катедрa? І як вона мала виглядати звідти, з тієї долини від Галича?

— Не забудьте, що ця катедрa, як ми знаємо з літописів, була останнім місцем рятунку в княжому городі. Нагорі мала вона місце сховку, де князі рятувалися в останній хвилині перед ворогом.

Пієтизм до минулого

На хвилину затримується він коло апсид.

— Були тут недавно, — каже він, — прогульковці з Черча. Серед них кілька священників. Треба було бачити, з якою побожністю ці священники зійшли на дно рову, щоб постояти на тому місці в головній апсиді, де було горне сідалище старих наших митрополитів.

[Пусте місце, як наслідки цензури — *Від упоряд.*]

Або оповідає д-р Я. Пастернак про ті юрби селян з далеких довколишніх сіл, що день-у-день приходять сюди, щоб подивитися на руїни державної слави.

— Пане докторе, — звертаються вони до д-ра Пастернака, — та ж ви нам батька нашого з того світу викопали!

Старовинна техніка будови

Доктор звертає увагу на техніку старовинної будови. Грубелезні, 2.15 метрові мури, навіть у землі обкладалися великими грубими, тесаними, кам'яними бльоками з обох сторін, а в середині виповнювалися дрібним каменем на цементованій заправі. Це був моноліт, розрахований на тисячі років.

— І ось що ви бачите на місці цього моноліту! — каже він сумно.

Бльоки з опоки, алябастру, вапняка. В одному місці, як підмурок з стін пізніше побудованої каплиці, видно дуже добре зосереджену, з чисто кантованим цоколем надземну частину старої катедрі. Мур немов витесаний сьогодні.

Характеристичною особливістю кладки стін є дерев'яні анкри, прокладені понад цоколем вздовж мурів у їх середині. Дерево на місці цих анкрів вигнило й залишило сковзну діру в мурах майже квадратного профілю. Те, чим хотіли наші предки скріпити мур, зігнило без сліду, а те, що вони хотіли скріпити, залишилося ненарушним.

— Вірили більше в міць дерева, ніж у не знаний їм ще камінь! — сміється д-р Пастернак.

Музей на місці розкопів

Наприкінці доктор провадить нас до каплиці, яку зробив тимчасом музеєм. Бачимо тут фрагменти плит, поливаних кахлів, обломки тинку з фресками, бронзові наконечники стріл, залізну оборонну сокиру, маси монет різних часів (найстарша чеська з XIV в.), залізний замок з ключем, кусні розбитих татарами дзвонів, глиняних горшків, великі кусні грубої олов'яної бляхи, якими покрита була катедра, фрагменти капітелів, гзимсів, кусні скляних бранзолетів, київського виробу, ковток з бронзового дроту, маси черепів і т. п. Черепи ці пізнішого часу, бо в грузах, що покривали фундаменти катедри, ховали пізніше людей — там був цвинтар.

— А де ж княжі кости? — питаюся в доктора.

— Є, — відповідає він загадково.

— Де є?

— Ту найбільшу святість я сховав.

Княжа гора й фортеці

Огляд розкопів скінчений. Щоб мати повну уяву про ті труднощі, з якими видобуто на божий світ фундаменти князівської катедри, треба вказати на розміри ровів, що обпоясують цю величезну будову. Глибина ровів понад 2 метри, ширина їх 2 і пів метра. Копати доводиться в грузах. Др Я. Пастернак каже, що в нерозкопаній землі є ще багато цінних річей.

Він веде мене на груду викиненої землі.

— Бачите он там за дорогою хатинку. Там був княжий двір. Тепер це місце називають «золотим током». Сама назва говорить, що там або текло золоте життя, або була золотиста підлога. Там би ще покопати!

І вказує на дуже вигідне стратегічне положення старої столиці Галицької Держави. Княжу гору з обох сторін обтекали води двох річок: Залукви й Мозолевого потоку. Входила вона між них клином. Там, по той бік великої низини, на високому гребеню, стояла низка оборонних монастирів і церква. А з цього боку йде три ряди оборонних валів і фосів.

[Пусте місце, як наслідки цензури — *Від упоряд.*]

Розкопи роблять величезне вражіння.

[Пусте місце, як наслідки цензури — *Від упоряд.*] Якимсь чаром, якимсь дивним духом віє від цих руїн, особливо від саркофагу, що сховав у собі княжі кости.

Ф. Д.

[Публікація] *Новий Час. Ілюстрований щоденник.*
9 серпня 1937 р. Ч. 175. С. 1—3. Другий наклад після конфіскації

* * *

Проф. д-р Володимир Залозецький
РОЗКОПИ В КРИЛОСІ*

Щедрість І. Е. Митрополита Андрея, що впливає з глибокого пієтизму до памяток нашого історичного минулого, уможливила інтенсивні розсліди на терені старого княжого Галича. Розкопки почав два роки тому директор Музею Т-ва ім. Шевченка доц. д-р Ярослав Пастернак на замковім плято в Крилосі. Минулого року наткнувся він на старі фундаменти, положені на схід від нинішньої парохіяльної церкви Успення Богородиці, побудованої в перших початках XVI стол., а цього року, завдяки послідовним та енергійним розкопкам, відкрив глибоко в землі сховані фундаменти дійсно монументального заложення. І так перед нашими очима зарисувалися цілком ясно зовнішні фундаментальні, на 2.15 м. грубі стіни, які замикали в собі могутній квадрат на 32.50х32.50 метрів широкий та глибокий, закінчений на сході п'ятьма півкруглими абсидами. Треба признати, що д-рові Я. Пастернакові пощастило впасти не тільки на слід старих фундаментів, положених на 2 і пів метра глибоко під землею, але, кермуючися слушними топографічними здогадами, він пішов слідами мурів та зумів відкрити цілість будівлі. Уможливили це відкриття глибокі сонди, яких, видно, дотепер у тому місці ще ніхто не переводив.

Не тут місце основно застановлятися над значінням цих для історії княжої архітектури незвичайно важких розкопок, бо буде це обширною темою основної наукової публікації, яка розслідить фундаменти цієї нової архітектурної пам'ятки і під оглядом археологічним і під оглядом історично-мистецьким по закінченні розпочатих розкопок. Не можемо тут теж давати якихсь остаточних оцінок щодо значіння нововіднайденого монументу для історії архітектури княжої доби, бо зробимо це аж по доведенні дальших розкопок до кінця.

Можемо поділитися з нашими читачами тільки тими річевими вислідами, які розкопки дотепер виявили, застерігаючи собі повне право ревізії наших поглядів по завершенні розкопок при остаточній оцінці їх значіння з точки погляду історії мистецтва. Ті висновки, до яких управнює нас нинішній фактичний стан розкопок, які я мав нагоду оглядати при ближчих поясненнях д-ра Пастернака на місці в днях між

*Всі права застережені. Передрук дозволений тільки за поданням джерела.

23—25 серпня ц. р., дають уже нині відповідь на отсі незвичайні актуальні питання, звязані з історією архітектури княжого Галича: 1) на питання льокалізації соборної катедри Успення Богородиці в Галичі і разом з нею на питання льокалізації княжого города Галича, 2) на питання часу її повстання.

Уже актуальний стан розкопок уповажнює нас до твердження, що відкопана будівля є дійсно катедрою Успення Богородиці на княжім замку в Галичі, а крім цього це находить своє повне потвердження в топографічних даних та літописних вістках.

Фактичний нинішній стан розкопок вказує на монументальну церковну архітектуру. Церковне заложення, яке своїми вимірами перевищає вдвоє або втроє всі дотеперішні фундаменти галицьких церков чи однуку певно збережену церкву з княжої доби, себто церкву Пантелеймона (нині костел Станислава під Галичем), вказує на особливість того заложення. Такі особливі монументальні пропорції могли мати тільки кафедральні, метрополитальні, зн. столичні заложення. Дальшим аргументом, що промовляє за кафедральним храмом, є його пятинавовість (пятикорабельність), яка на фундаментах уже нині цілком ясно зарисовується паралельними до зовнішніх стін мурами. Мусимо відкликатись до анальогічних заложень. Такими пятинавовими заложеннями були: старе ядро Софійського собору в Києві, Софійського собору в Новгороді та в Полоцьку і катедральний храм у Мокві (Грузія). Прототипом цих пятинавових церков була т. зв. нова церква (Неа), побудована цісарем Василієм Македонським у Константинополі. Цей останній прототип, що правда, не зберігся, але збереглася до неї зближена церква Константина Ліпса в Константинополі (т. зв. Фенарі Іза).

Отже пятинавовість нововідкритої церкви в Крилосі промовляє рішуче за тим, що була вона церквою катедральною та метрополитальною, церквою, яка під оглядом величини, монументальности та багатого простірного укладу не уступала в нічім згаданим катедральним церквам. Великою пропорцій вона зближувалась найбільш до Софійських соборів в Києві та Новгороді.

(Далі буде)

блікація іло. 2 вересня 1937 р. Ч. 192. С. 2.

Проф. д-р Володимир Залозецький
РОЗКОПИ В КРИЛОСІ

За тим, що нововідкрита церква була дійсно катедральною церквою Успення Богородиці, промовляє конфронтація розкопаних фундаментів з топографічними даними і літописними вітками.

Віддавна топографія місця, де найдено фундаменти церкви, зв'язана з традиціями катедрального zaloження. І так нинішня парохіяльна церква, побудована на самім початку XVI ст. боярином М. Шумлянським і перебудована у XVIII ст. єпископом Йосифом Шумлянським, що знаходиться оподалік фундаментів нововикопаної церкви, ще до XVIII ст. мала назву «катедральної галицької»*. Ця церква теж присвячена Успенню Богородиці, як про це свідчить релієф тимпанону західного порталю. Отже нема сумніву, що по руїні старої княжої катедри Успення Богородиці переняла цей титул і назву по ній нова в XVI ст. Шумлянським збудована церква, церква, що навіть своїми формами до деякої міри наслідувала стару княжу катедру (нпр. зберігаючи форми трьох абсид на сході, які в XVI ст. були уже чимось незвичайним, і гарно тесаним камінням). Про стару «катедральну» традицію говорить дальше факт, що тут знаходився осідок і палата галицьких митрополитів та вищого духовенства, від чого пішла перекручена з грецька назва Крилосу. Все це зводиться до висновків, що топографічні дані просто вказують на те, що нововідкрите zaloження було дійсно катедральною столичною старокняжою церквою.

Дальше потвердження знаходимо в старих літописних вітках. Катедральна церква в Галичі згадується від 1187–1255 р., отже вона перетривала татарську навалу.

Незвичайна грубість стін нововідкопаних фундаментів і незвичайна солідність zaloження та заправи мурів потверджує факт її довготривалої відпорности. Ці грубі, більш як на два метри широкі мури вказують також на те, що церква мала дійсно характер оборонний. Потвердження знаходимо знову в літописах, особливо в описі облоги Галича волинського літопису та Длугоша з 1219 р. Згадується при нагоді здобуття Галича Мстиславом, що коли князь Мстислав здобув передгороддя, тоді угорський король Кольман утік з жінкою Соломеєю до церкви Богородиці, яка знаходилася посередині замку, а з укріпленої церкви зробили нову твердиню. Длугош відрізняє при тій нагоді **castellum** і **arx**. Під «**castellum**» треба розуміти це розлоге

* Пор. Статус митр. Льва Шептицького з 1761 р., литов. за А. Чоловським в його студії про положення старого Галича з 1800 р., ст. 19 (по-польськи).

перегороддя, що простягалось від полудневої сторони властивого замку, та яке укріплене було нині ще збереженою системою потрійних валів та фос; під «агх» властивий замок*, себто найвищий пункт города, замкнений і донині величезним, місцями 25 метрів високим валом (денеде вже розораним), який замикав від полудня і полудневого сходу найсильніше укріплене місце замку наче останнє **refugium** для оборонців.

Всі ці дані й аргументи промовляють за тим, що із двох церков, які знаходилися на властивім замку, а саме церкви Спаса й Успення Богородиці нововідкриті фундаменти є дійсно ідентичні з галицькою столичною катедрою Успення Богородиці.

Ось і з цих причин актуальні розкопи в Крилосі, навіть у теперішньому стані, представляють велику і непересічну вагу. Вони рішають довгий спір, бо льокалізуючи остаточно положення старої княжої галицької катедри, тимсамим остаточно вказують на історичне положення старого княжого Галича в нинішнім Крилосі.

Ряд старших дослідників ідентифікував положення княжого Галича або з нинішнім містом Галичем над Дністром, як кан. Петрушевич, що в нинішній парохіяльній церкві Рождества Христа в Галичі добачував стару галицьку катедру, або спонукані численними нововіднайденими руїнами церков, переносили положення Галича на залучанську високорівню, як проф. Шараневич. В опозиції до них станули новіші дослідники, як Олександр Чоловський та Йосиф Пеленський. Перший на основі обширних топографічно-історичних студій вказали на Крилос як на місце положення старого княжого Галича. Ці нові студії збагатили наші відомости про історію Галича, але остаточної розв'язки про положення старої княжої катедри ще не дали, хоч вказували на те, що стара катедра знаходилася під нинішньою парохіяльною церквою або в її безпосередній близькості. І хоч ці здогади були дуже близькі правди, то всеж фундаментів старої катедри не знайдено. Аж розкопи д-ра Я. Пастернака поклали кінець всіляким здогадам, зльокалізували положення катедри та устійнили остаточно погляд, що старий княжий город Галич знаходився на місці старого Крилоса.

Друге питання, зв'язане з розкопами, це час повстання катедри. Тут рішають стилістичні критерії та їх аналіз, бо інших певних критеріїв для датування архітектури нема. Остаточну відповідь на це питання дасть дальший вислід розкопів.

(Докінчення буде).

Публікація ілю. 3 вересня 1937 р. Ч. 193. С. 3.

* Пор. Шараневич: Три описи історичні старокняжого Галича, Львів 1883 і А. Чоловський у згад. праці.

Проф. д-р Володимир Залозецький
РОЗКОПИ В КРИЛОСІ
(Докінчення)

Нинішній стан катедри доводить до таких спостережень:

Прегарно тесаний камінь зверхніх стін (особливо добре збережений на полудневій стороні під каплицею і при абсидах), долішній цокол, лізени зверхніх стін та деякі деталі різьбленої орнаментики вказують на романську добу. Зате план катедри є чисто византійський (пятинавовий, закінчений на сході трьома абсидами). Отже наша нововідкрита катедрa є органічним продуктом синтезу византійсько-романського стилю. Маємо до діла з типічним явищем княжої архітектури не тільки Галича, але й цілої Галичини. Є це типічні риси галицької архітектонічної школи, які є рівночасно деякими критеріями для встановлення стилістичного споріднення і для встановлення часу повстання княжої катедри на основі аналогій. Ці аналогії вказували б приблизно на 2-гу половину XII ст., отже правдоподібно на час володіння Ярослава Осмомисла. Розуміється, не можемо остаточно тут фіксувати точних дат повстання катедри, бо до цього треба всіх даних з цілості завершених розкопів. Дані, які впливають з дотеперішніх відкриттів, не протиставляються другій половині XII стол. (або кінцеві XII стол.) — головню, коли візьмемо під увагу аналогії романських деталей, у дечому зближених до інших галицьких церков, особливо церкви Пантелеймона під Галичем.

Деякі критерії для означення часу повстання дають фрагменти декорації. Деякі фрагменти, як нпр. бази півкольконок, профільовані одвірки, бази порталів і деякі фрагменти різьб, вказують на другу половину XII ст. Те саме торкається поливаних квадратних та трикутних плиток, які найдено в інших руїнах крилоських та галицьких церков XII ст.

Другі ж фрагменти провізоричного ляпідарда, особливо частини більшого полігональнокруглого ретабля (бальдахим над животом, хрестильня?), що спиралися на колюмнах і легко острокінчастих руках з досить делікатно профільованими готицькими ребрами, вказували б уже на XIII стол., а ще один фрагментик у різьбі (масверк з вікна?) має виразний характер пізнього XIII стол. або може ще пізнішої доби. Ці фрагменти дають деякі критерії для означення часу повстання перебудови і різних пізніших добудов та змін у самій катедрі. Остаточне вияснення цих питань дадуть дальші розсліди руїн.

Те саме торкається внутрішньої конструкції катедри. Питання, чи катедрa мала копули і яку їх кількість, можна буде вирішити щойно тоді, коли усунуть румовище з середньої частини будівлі. Всі дані зверхньої

форми промовляли би з копулами, також фрагменти стінних розписів із круглими вигнутими площами промовляли би копуловими перекриттями.

Не маємо покищо досить певних критеріїв для зіденфікування найденого під долівкою головної нави саркофагу із саркофагом Ярослава Осьмомисла. І тут треба виждати дальших вислідів розкопів. З мистецького боку саркофаг не представляє більшого значіння; він позбавлений декорації і тим він різниться від подібних княжих саркофагів, найдених у церкві Спаса у Чернигові, в Десятинній церкві та в Софійському соборі у Києві.

Вже нині нема сумніву, що розкопи у Крилосі мають для історії архітектури в княжій добі першорядне значіння. Вони кидають жмут світла на досить темну, мало знану на пам'ятки мистецтва дуже вбогу добу нашої галицької історії. Понад всяке сподівання монументальні форми катедри вказують на велич і творчий розмах галицької княжої доби, якої наша історіографія дотепер не доцінювала. Тому їх значіння переходить навіть межі мистецько-історичні і вони забирають значіння загально-історичного. Ці знахідки повинні би стати товчком для інтенсивного розслідування галицької княжої доби, яка чекає ще все на своє основне і всебічне освітлення.

З огляду на значіння цих розкопів треба вміти поставитись до них з повагою і гідністю, на яку вони заслуговують. У першу чергу моральним нашим обов'язком є уможливити докінчити розкопи й утревалити їх висліди в науковій монографії, яка всебічно й об'єктивно освітлить їх значіння; по-друге: законсервувати їх матеріяльний стан для майбутніх поколінь, як місце слави старинного города Галича.

Це завдання сповнять покликані до цієї цілі фахові археологи та дослідники.

Світло, яке впало на історію галицької княжої доби, має і своє ширше виховне значіння. Пам'ятки монументальної архітектури в галицькім столичнім городі скріплюють у нас свідомість традиції — давнього зв'язку з рідною землею та історією тої землі.

Катедрa в Галичі перетривала татарські напади, які хотіли здобутки нашої історії, т. зв. княжу добу, стерти з обличчя землі, і це додає нам надії, що й нинішню східну хуртовину, яка хоче нас перемінити в таку саму історичну безтрадиційну масу, ми перетриваємо. Перетриваємо, коли власне свідків нашої історичної диференціяції будемо зберігати з любов'ю та пієтизмом.

Крилос, 25. VIII. 1937

СПРАВЛЕННЯ ПОМИЛКИ

В першому уступі фейлстону («Діло», ч. 192) зложено помилково, що могутній квадрат мурів (32.50 X 32.50 м.) закінчений на сході п'ятьма півкруглими абсидами. Має бути: **трьома** півкруглими **абсидами**.

бібліокація іло. 4 Вересня 1937 р. Ч. 194. С. 2.

КРИЛОС – КНЯЖИЙ ГОРОД

Ревеляційний вислід розкопів д-ра Ярослава Пастернака

Редакція «У.В.» отримала звістку, що відомий наш учений археолог д-р Ярослав Пастернак переводить розкопи в околиці Галича. Вислідом тих розкопів мало бути відкриття якихось старинних мурів, камінного саркофагу, кістяків і т. п. Про ті цінні знаходи ми писали вже коротко в ч. 158 «У.В.» з дня 21 липня ц.р. Але справа є надто важна, щоб її можна було збути кількома словами газетної новинки. На місце розкопів негайно виїздить наш репортер. Оце нижче подаємо репортаж з поїздки до Крилоса та з оглядин місця розкопів.

Відкриття столиці галицьких князів

Приїжджаю до Галича в погідний, теплом насичений день. Збираюся йти до Крилоса пішком. Це ж недалеко, всього 6 км. Але маю щастя. Стрічаю п. Герчанівського, управничого митрополичих дібр у Крилосі. Користаю з вічливості і вже у двох, на його підводі, їдемо до Крилоса. По дорозі довідуюся, що розкопи ведуться на терені митрополичих дібр, та що мене жде справжня несподіванка. Інж. Герчанівський із запалом оповідає про працю д-ра Пастернака, про розкопи, про знаходи, про терен.

Теперішній Галич положений над плоским берегом Дністра. Дорога, що веде до Крилоса, а далі до Станиславова постійно знімається вгору, веде між лісами, посеред горбів і ярів.

— Це оборонні вали й рови давнього Галича — говорить інж. Г. Але не попереджуймо фактів.

Зближаємося до Крилоса.

Почуття радості й гордості огортає мене в цьому менті. Мені першому з усієї української преси в Галичині щастить входити до прадавньої галицької столиці. Перший стану віч-на-віч зі скарбами, видертими з землі.

В хаті інж. Герчанівський показує мені одну з цінних викопалин, знайдених д-ром Пастернаком. Це жіночий череп у золототканім діядемі.

 ар ствердив, що череп цей належав до людини, яка померла в 18—20 р. життя. Отже це була молода жінка чи дівчина. Череп доволі добре захований. В почорнілім діядемі живо блистять щирозолоті нитки.

До цієї справи вернемо згодом.

Інж. Герчанівський провадить мене на місце розкопів, біля теперішньої церкви.

Розкопи

Кілька метрів оподалік церкви бовваніють сірі звалища землі й ґрузу. Це місце розкопів. Робітники місцеві селяни, вже добре вишколені, під керівництвом д-ра Пастернака працюють. Щохвилини вилітають на звали нові і нові лопати накопаної землі. Др. Пастернак нахилений над звалом, глядить униз і дає якісь вказівки робітникам. Підходимо ближче. Знайомлюсь з д-ром Пастернаком. Почуваюся до милого обов'язку познайомити хоч у загальному читачів з найвизначнішим під цю пору нашим археологом і дослідником княжої доби.

Др Пастернак відбудув археологічні студії на львів. університеті ще в довоєнних часах. Опісля ці ж самі студії покінчив на університеті в Празі. Й там перебуваючи на еміграції, габілізувався на празькій університеті. Про його вміння дуже добре посвідчить факт, що чеський уряд доручив йому перевести розкопи княжих церков на Градчанах. Ці праці проводив самостійно повних п'ять літ, аж до успішного закінчення. Від 1928 року др Пастернак займає становище директора Музею Н. Т. Ш. у Львові, а від 1932 р. викладає в Богослов. Академії у Львові **хеологію України й Святої Землі».**

Др Пастернак дуже радіє, що врешті, це з усміхом підкреслює, являється представник української преси. Веде мене у середину розкопів. Це два глибокі коридори. Один біжить з півночі на південь, другий, плитший, прямовісний до нього. І зразу ввічі кидається великий **Камянний саркофаг** з напів надбитою верхньою плитою. Внизу коридору біжить широкий фундамент будови.

Катедра Ярослава Осьмомисла

Др Пастернак пояснює:

— Це княжий саркофаг. А на цих фундаментах стояла двірська катедральна церква Успіння Пресв. Богородиці, що її збудував кн. Ярослав Осьмомисл. І тут його більше як правдоподібно поховали.

Просліджування Галича

Питаю д-ра Пастернака про початки його теперішньої праці.

— Взагалі археолог. працю на тім терені, говорить мій співбесідник, розпочав перший проф. львів. університету др. Ізидор Шараневич у 80-тих роках мин. стол. Десять літ пізніше працює тут Чоловські, архівар міського архіву у Львові. Він перший звернув увагу на те, що колишній княжий Галич був на місці сьогоднішнього села Крилос.

Архітектуру церкви св. Пантелеймона і всіх прочих церквищ досліджував головнo др. Пеленський Осип. Він теж переводив теренові розкопи в рр. 1909 і 1911. І від цього часу терен лежить відлогом. Ніхто

тереном не займається. Щойно в 1934 р. Митрополит А. Шептицький погодився на мою працю щедрими підпомагами. Як би не те, тоді того, що тут бачите, мабуть ще довго не було би.

Доісторичні часи Галича

— З чого Ви почали свої праці?

— Зразу, відповідає др Пастернак, я досліджував доісторичні часи княжого Галича й його околиці. Треба було зібрати матеріал до висвітлення доісторичного підложжя, на якому повстала пізніша столиця Галицько-волинської держави. Цього року я приступив до систематичного дослідження найціннішої пам'ятки з доби першої державности з половини XII століття, а саме до відкриття Катедрального Собору, побудованого кн. Ярославом Осмомислом у 1154 р.

750-ліття смерті Великого Князя

Минулого року, оповідає далі др П., я знайшов перші сліди катедри, у якій основник тієї церкви був і похований у 1197. І прошу зауважати, що саме цього року в жовтні минає 750 років від смерті Великого Князя. Щасливо склалося, що ця річниця збігається з відкриттям його церкви, а може й його тлінних останків.

Після пробних розкопів з початком липня ц.р. ми почали систематично відкопувати. Досі відкопали цілий фундамент фронтової частини катедри. Дотепер відкопана довжина виносить 32 м., при чому відомий є лише один, південний кінець. Отже розміри катедри виявляються незвичайно великі. Розміром мабуть відповідатиме Соборові св. Софії в Києві.

На підставі дотеперішніх даних доходжу до висновку, що це може бути **Копія Собору св. Софії в Києві**

На це вказує порівняння чисел. Ширина Софійського Собору виносить 36 м. В галицькій катедрі відкопано 32 м.

Через хвилину глядимо на фундаменти й робітників, що саме прочищують відкопаний кінець.

Мури катедри були назвичайно грубі, 2.15 м. Рівночасно були впущені в землю до глибини 2.80 м.

— Погляньте, вказує др. П., від цього фронтового муру йде кілька мурів у глибину церкви. Це були підмурівки під філяри, що на них спочивало склепіння.

Княжий саркофаг

Та найбільшою сенсацією в часі копання було відкриття камяного саркофагу. Прошу поглянути, саркофаг цей кований з одного каменя. Він такого типу саркофагів, які зустрічаються в Києві, в княжій добі. Верх саркофагу легко дашкований. Цей верх найбільш характ. для цього часу.

Орнаментики немає ніякої. Він не був призначений на виставлення на вид публичний. Не має теж ніяких написів.

Як ми відкрили верх саркофагу, в ньому був кістяк людини. Окрім костей ми не нашли нічого. Саркофаг був ограблений, мабуть ще в часах татарських нападів (XIII ст.). На це вказує факт, що кістяк був перекиданий. В ньому не було ніяких дорогоцінностей, що вказували б на стан небіжчика. В усякому разі похований тут покійний мусів бути дуже знатною особою, бо його похоронили в катедрі, в саркофагу.

Це був князь

І якщо дальші розшуки не викажуть іншого такого саркофагу, тоді треба буде прийняти за факт, що відкритий саркофаг хоронить тлінні останки кн. Ярослава Осмомисла.

Біля саркофагу, в ногах, знайдено кістяк особи теж дуже знатного стану. Це може бути княжна, або якась знатна боярина. На черепі про який вже раніше згадано зберіглося чільце (діядем), гаптоване золотими нитками, на якійсь ближче неозначеній матерії. Частина чільця звисала попри ухо вниз. Череп вдалося вцілости, разом з чільцем витягнути. Біля голови стояла мала скляна посудина, імпортована з Києва, або таки з Візантії. Батьки покійниці влили напевно в цю посудину якийсь напитек.

Понад саркофагом покладена долівка з білих, алябастрових плит. Під тією долівкою є сліди глиняної підлоги, перепаленої вогнем. Це вказувало б, що підлога катебри була зразу з дощок і згоріла підчас нападу в 1241 р. Пізніше заложено кам'яну долівку.

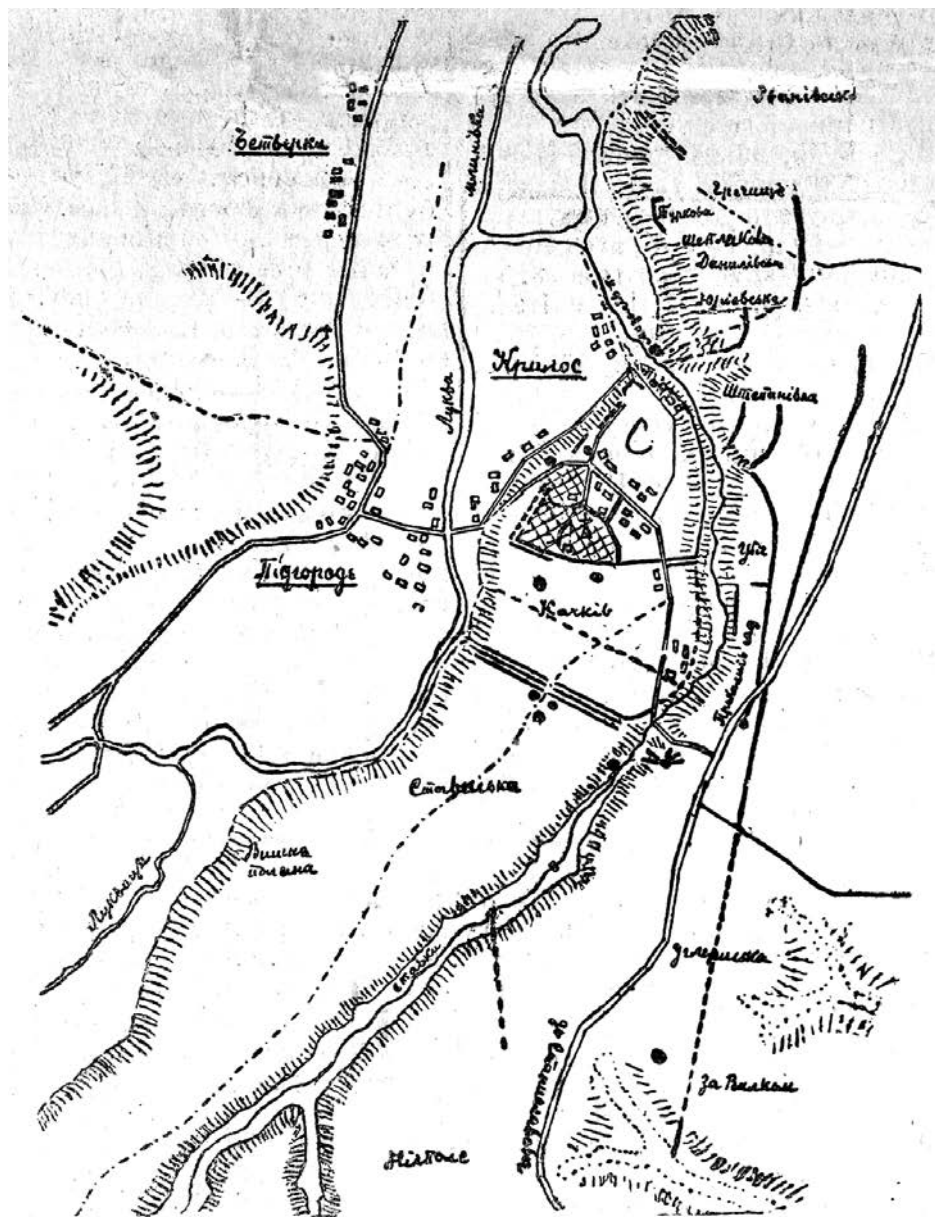
Архітектурні фрагменти

В румовищах знаходиться багато архітектурних фрагментів, капітелів, фрагм. склепіння. Дуже багато викопується кусків тинку із стін, зі слідами фрескового мальовила, точно втриманого в такому самому тоні, як мальовила в київських храмах княжої доби. Переважає краска синя й блідорожева. Знаходиться також багато кусків стопленої олов'яної бляхи, якою була крита катебра, точно так, як були криті княжі церкви в Києві. Часто стрічаються куски розбитих дзвонів і багато інших незвичайно цінних нахідок, м. ін. одна срібна чеська монета короля Вячеслава (XIV ст.).

— Яка найближча мета Ваших розкопів?

— Відкрити весь обводний мур. Як вже будуть відкриті контури мурів, треба буде приступити до розкопів у нутрі церкви. Щойно тоді вдасться зреконструувати пляни катебри. І в нутрі церкви я сподіваюся відкрити власне це найцінніше. Припускаю, що там будуть гробниці, крипти, саркофаги, підземелля. Напевно знайдуться тлінні останки князів, митрополитів, бояр...

ТОПОГРАФІЯ КНЯЖОГО ГАЛИЧА

Ситуаційний план укріплень княжого Галича,
заладжений Л. Чачковським і Я. Хмільовським

— Як ви вже зорієнтовані в моїй роботі, говорить усміхаючись др Пастернак, спробуймо відтворити собі топографію княжого Галича.

Виходимо над беріг княжої гори, звідкіля знаменито видно весь краєвид. Сонце легко хилиться до заходу. Бронзом записає стерниська по збіжжах, опилує зелень садів, вилискує в річці.

З мапою в руках, реконструуємо давній город.

Найширше поняття княжого города можна помістити, пояснює др Пастернак, в раменах двох рік, Лімниці й Дністра. Це найширші оборонні кордони. Зі сходу й півночі був Дністер, а зі заходу Лімниця з глибоко врізаним руслом. Цей простір виносив у промірі ок. 15 км.

Сам город був куди менший. На найдальших межах, територія була обведена перстеном оборонних монастирів. Монахи, що жили в тих монастирях, виконували рівночасно військову службу. Здовж Лімницею йде ціла низка тих монастирів. Починає їх св. Панталеймон, положений найближче Дністра. С. Пантал. — це наша найстарша церква, що в XVI ст. (1598) перейшла в руки Францішканів. Від північного заходу ланцюг замикає монастир в селі Соколі. Досі не просліджений.

Положення городища

Само городище знаходилося на скелистім виступі берегу, між раменами двох річок, Мозолевого Потoku й Лукви. Силою природніх обставин, це городище було приступне тільки з півдня. Й тому, звідтіть городище було забезпечене кріпкими потрійними валами.

На півночі від цього потрійного валу починалося пригороддя. На його найвищій точці вносилося т. зв.

Галичина могила

Значіння тієї могили до сьогодні вповні ще не в'яснене. На підставі західно-європейських аналогій, можна додумуватися, що це було місце інтронізації галицьких князів. На це вказували б слова волин. літопису з XI ст., що в однім місці говорить про боярина Іллю Щепановича. Боярин цей приводить одного з претендентів до престолу, на Галичину Могили й говорить:

— Князю, ти посидів на Галичиній Могилі, значить, ти володів на Крилосі.

На північ від пригороддя починається властивий город. Укріплений з півдня подвійним валом ровом та ділиться на дві частини.

Духовну й світську. Ближче валів стояла катедра. На самім північнім виступі терену був т. зв. Золотий Тік, осідок самого князя.

Між Золотим Током та катедрою був видолинок, базар, де відбувалися ярмарки.

На схід від Мозолевого Потоку був другий ряд оборонних монастирів. Починаючи від монастир. пророка Іллі нині Прокаліїв Сад, в напрямі нинішнього Галича, йшов ряд, обор. монастирів, з яких до нині залишилися топографічні назви.

Найдалі висунений відомий монастир це св. Івана. В ньому мав бути похований кн. Іван Берладник. Ще далі за перстеном монастирів ішов оборонний вал. Це був зовнішній останній оборонний вал.

Отже вразі воєнної небезпеки, княжий город був знаменито боронений. Стратегічний талан людини, що перевела ці укріплення так мудро й доцільно, був непересічний. На ті часи це було геніяльне діло.

Князя боронила ще ціла мережа воєнних башт і могили. А вже у крайній небезпеці, князь хоронився в катедрі. Катедра була поверхова. Й на поверсі, на т. зв. коморах скривався князь.

Др. Пастернак скінчив свої пояснення. Всі ми хвилину, стоїмо мовчки. Глядимо в простір давнього Галича. Княжої столиці, могутньої держави. З глибини пам'яті виринають картини давнього минулого. Присипаного грубою патиною віків. Колись тут кипіло буйне, лицарське життя. Жили люди. Пролити свою кров за могутність держави і славу свого монарха. Проходили віки. Канули в безвість. Остали лише звалища, глибоко закриті в землі. Й сьогодні, коли стаємо віч-на-віч перед тим усім, що видерте часові, нас огортає почуття якогось побожного страху. Відчуваємо велич віків і старовинність та могутність нашої державницької традиції, якої найкращим висловом є оці потужні фундаменти катедри, та саркофаг кн. Ярослава Осьмомисла.

Національні святощі

На закінчення мого репортажу мушу підмітити, що оці розкопи, викликають серед довколишнього населення незвичайне вражіння. Просто ентузіазм.

Селяни постійно говорять лише про розкопи. Цікавляться живо кожним предметом знайденим у землі. З довколишніх сіл самочинно організовуються прогульки селян до Крилоса. Після оглянення місця знаходів, інтелігентніші з них зразу виголошують реферати на тему княжої доби. Живо цікавиться тією справою довколишня українська інтелігенція. Відвідує Крилос, та організовує туди прогульки. Українські туристи й прогульковці не минають Крилосу. Та всеж таки ця справа не повинна й

не сміє остати лише подією льокального характеру, з атракційною закраскою. Крилос мусить вирости до меж символу. До меж найбільших національних святощів. Повинен і мусить стати джерелом національної сили.

3. Тарнавський

[Публікація] *Українські Вісти*. 25 липня 1937 р. Ч. 162. С. 3–4.

Упорядники матеріалів:

Роксолана Мельничук, Андрій Петраш,

Андрій Стасюк, Дана Труханівська,

Леся Шептинська (Галич — Івано-Франківськ, Україна)

Archaeological Excavations of Yaroslav Pasternak in Krylos on the Ukrainian Interwar Press Covers (Part 1)

The localization of the foundation of the Halych Cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin of the century, made by Yaroslav Pasternak in 1936–1937 in the village of Krylos is one of the most significant discoveries of Ukrainian archeology of the century. Sensational excavations of the famous Lviv scientist were noticeably reflected in the information space of that time. Numerous interviews and field reports from the 85-year-old scene are now a valuable source narrative for the interwar press.

Due to the development of modern technologies, a significant part of the Ukrainian-language press of the 1930s was digitized on the platform «Libraria. Ukrainian online periodicals archive», as well as by means of «Polona», the Polish digital library». At the same time, most of the original newspapers and magazines are still located in the country's archives, libraries and museums. In particular, the materials of the State Archives of Ivano-Frankivsk region were used during the preparation of the proposed series. In the first part, we offer three thematic publications, including personal reports of Dr. Yaroslav Pasternak («Novyi Chas» newspaper) and Prof. Dr. Volodymyr Zalozetskyi («Dilo» newspaper), as well as an interview with archaeologist Fedir Dudka («New Time») and Zenon Tarnavskyi («Ukrainian News»). Author's articles, posts, reports and interviews are published in the original language with preserved spelling, possible typos and errors.

Key words: Yaroslav Pasternak, Krylos, Halych, Assumption Cathedral, «Dilo» newspaper, «Novyi Chas» newspaper, Ukrainian News.

ЩЕ РАЗ ПРО ГАЛИЦЬКИЙ АКТ КНЯЗЯ СВИДРИГАЙЛА

На сторінках п'ятого випуску збірника наукових праць «Галич» за редакції Мирослава Волощука, що вийшов накладом у світ 2020 р., віднайшла своє скромне місце наша, присвячена перебуванню литовського князя Свидригайла Ольгердовича (бл. 1370—1452) в Галичі на початку XV ст., стаття¹. Ініціатива її появи належить працівникові Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (далі — ЦДІАЛ) — Олексієві Оніщукові, котрий, вивчаючи та популяризуючи історію Калуша (Івано-Франківська обл., Україна), запропонував опублікувати маловідомий архівний документ, пов'язаний із *галицьким періодом* володарювання князя Свидригайла в руських землях, де також вміщена одна з найдавніших письмових згадок про Калуш, датована 1400 р.

Вже у ході студій з'ясувалося, що архівіст свого часу також поділився документом із дослідником актової спадщини князя Свидригайла — старшим науковим співробітником Інституту російської історії Російської Академії наук із Москви Сергієм Полеховим, який своєю чергою люб'язно надав рукопис власної статті нам для ознайомлення. Публікація документа спричинила певний розголос у ЗМІ та соціальних мережах, адже 2020 рік, попри несприятливу епідеміологічну ситуацію, виявився своєрідним *локальним ювілеєм* для м. Калуша з часу першої письмової згадки. Разом з тим на певні історіографічні казуси нашого матеріалу звернув увагу головний редактор збірника наукових статей «Калуські історичні студії» Олег Малярчук, поінформувавши, що окреслений епізод з історії міста у двох публікаціях за 2003 («Першовитоки Прикарпаття»²)

¹ Стасюк А. Князь Свидригайло в Галичі і перша письмова згадка про Калуш // Галич. Збірник наукових праць. Вип. 5. / ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2020. С. 45—54.

² Сіреджук П. Першовитоки Прикарпаття // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гаврилівца / гол. ред. В. Грабовецький. Івано-Франківськ : Типовіт, 2003. С. 41—54.

і 2017 рр. («З минулого Калуського замку»³) опрацював Петро Сіреджук⁴.

Для з'ясування обставин довелося уточнити в О. Оніщука час і місце віднайдення згаданого акта. Той підтвердив, що виявив його за підказкою П. Сіреджука, про що при наданні нам копій джерела чомусь не повідомив. Разом з тим, прискіпливо опрацювавши статті останнього, з якими при підготовці авторського матеріалу до друку, на жаль, нам не вдалося ознайомитися, головню через карантинні обмеження 2020 р., слід констатувати, що, попри датування окресленого епізоду 1400-м р., історик не подав жодного поклику на джерело інформації (ЦДІАУ м. Львів. Ф. 5, оп. 1, спр. 303, арк. 102⁵), а тим паче — не проводив його ширшого археографічного дослідження⁶.

Водночас у науковому журналі «*Шаги*» 2021 р. *Свидригайловий акт* опублікував С. Полехов, де запропонував альтернативну хронологію першої згадки Калуша, датувавши окреслені події між 1405—1408 рр.⁷ Відтак, зважаючи, що наша минулорічна стаття вийшла за межі винятково українського наукового дискурсу, вважаємо за етичний обов'язок внести певні історіографічні корективи до вже опублікованого матеріалу, водночас сподіваючись на суспільну користь калуській і галицькій громаді у подальших спільних історичних студіях у царині популяризації середньовічної минувшини краю.

*Андрій Стасюк,
головний редактор*

³ Його ж. З минулого Калуського замку // Калуські історичні студії. Збірник наукових статей, присвячений 580-й річниці першої письмової згадки про Калуш / відп. ред. і упоряд. І. Тимів. Івано-Франківськ : Фоліант, 2017. С. 9—17.

⁴ Приватна електронна кореспонденція А. Стасюка (aveandriy1987@gmail.com). Лист О. Малярчука (oleg.malyarchuk@gmail.com) від 11.06.2021 р.

⁵ Сіреджук П. Першовитоки. С. 41, 54; Його ж. З минулого. С. 10, 16—17.

⁶ Там само. С. 41; Там само. С. 10.

⁷ Полехов С. Когда Свидригайло держал Галич? // Шаги / Steps. Журнал Школы актуальных гуманитарных исследований. Т. 7. Москва, 2021. № 3. С. 219—237.

АВТОРИ

Алфьоров Олександр — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України (Київ, Україна). Наукові інтереси — сфрагістика, генеалогія, джерелознавство, історія Сумського козацького полку.

Головко Олександр — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського Національної академії наук України. Наукові зацікавлення — закономірності державного та політичного розвитку середньовічного суспільства, міжнародні відносини та етнополітичні процеси в добу Середньовіччя, ідеологія середньовічного світу.

Козелківський Володимир — молодший науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Національного заповідника «Давній Галич» (Україна). Наукові інтереси — церковна архітектура Галича та Галицької землі XII–XX ст.

Клюба Ярополк (1945–2007) — випускник факультету романо-германської філології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (1968) (Україна). Заступник генерального директора з наукової роботи в Національному заповіднику «Давній Галич» (1994–2007) (Україна). Сфера наукових зацікавлень — дослідження військової справи стародавнього Галича.

Нагірний Віталій — доктор історії (кандидат історичних наук), ад'юнкт (доцент) кафедри історії Східної Європи Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Сфера наукових інтересів — історія Галицького князівства (XI–XII ст.), Галицької і Волинської земель XIII ст., історія фортифікацій, замки над Дністром.

Полонська-Василенко Наталія (1884–1973) — доктор історичних наук, професор Православної богословської академії в Мюнхені (1947), декан філософського факультету Українського вільного університету (1945–1972). Сфера наукових інтересів — середньовічна та ранньомодерна історія Русі-України.

Пуцко Василь — старший науковий співробітник відділу збереження Калужького музею образотворчого мистецтва, заслужений працівник культури Російської Федерації. Сфера наукових інтересів — історія мистецтва художньої спадщини Візантії, християнського Сходу, Давньої Русі, України, а також Західної Європи епохи Середньовіччя.

Стасюк Андрій — кандидат історичних наук, завідувач науково-освітнього відділу Національного заповідника «*Давній Галич*», фахівець Центру медієвістичних студій кафедри всесвітньої історії Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів — діяльність ордену францисканців на Русі в XIII–XV ст., середньовічна історія Галича.

Томенчук Богдан — кандидат історичних наук, доцент, виконував обов'язків завідувача кафедри етнології і археології Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає городища, фортифікації та сакральні пам'ятки Галича і Галицької землі.

Чемеринський Андрій — магістр історії, старший науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Національного заповідника «*Давній Галич*» (Галич, Україна). Вивчає історію Галича часів Австрійської імперії та Австро-Угорщини 1772–1918 рр.

ІНФОРМАЦІЙНА СТОРІНКА

Центр медієвістичних студій, кафедра всесвітньої історії факультету історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» та видавництво «Лілея-НВ» (місто Івано-Франківськ) приймають матеріали до сьомого випуску часопису «*Галич. Збірник наукових праць*».

Наукові статті повинні мати такі обов'язкові елементи:

- 1) загальне постановлення проблеми, її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
- 2) аналіз найновіших досліджень і публікацій, на які спирається автор;
- 3) формулювання мети статті (постановлення завдань);
- 4) виділення найважливіших, не розв'язаних раніше частин загальної проблеми, яким присвячено статтю;
- 5) виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- 6) висновки з цього дослідження і перспективи дальшого розвитку в цьому напрямі.

Матеріали необхідно надіслати до **30 квітня 2022 р.** за адресами: myrkomyrko79@gmail.com (**Мирослав Волощук**), aveandriy1987@gmail.com (**Андрій Стасюк**) та lileyanv@gmail.com (**Василь Іваночко**) або ж подати на диску разом з одним видруктованим примірником статті (міжрядковий інтервал – 1,5; поля: ліве – 30 мм, верхнє, нижнє та праве – 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14) обсягом 12–15 сторінок. Мо-ва публікації – українська. Поклики слід здійснювати в автоматичному режимі за порядком появи, а їх список подавати в кінці тексту згідно з вимогами ДАК України.

Наприклад:

У тексті: Серед найвагоміших робіт – монографія російського науковця А. Насонова, який завдяки ретельному вивченню літописання, на наш погляд, цілком аргументовано довів, що саме поняття «Русь», чи «Русская земля», на захід від Києва простягалося не далі меж верхніх течій Горині та Збруча¹.

У списку літератури:

¹ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: историко-географическое исследование. Монголы и Русь: история татарской политики на Руси. Санкт-Петербург : Алетея, 2002. С. 28.

Статті для публікації потрібно подавати з анотаціями (по 5–7 речень кожна) та ключовими словами українською і англійською мовами (5–12). Також потрібно вказати УДК статті.

Матеріали публікації надсилати **за адресою:**
Центр медієвістичних студій, кафедра всесвітньої історії
 культет історії, політології і міжнародних відносин
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, 76025
Контактні телефони: +30506651069, +30981204650, +30966090922

ГАЛИЧ

Збірник наукових праць

випуск 6

СТОРІНКИ ЗБІРНИКА ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ
КОЛЕКТИВУ РЕДАКЦІЙНОГО КОМІТЕТУ

За редакції *Ірини Шалкітене*
Переклад англійською *Лесі Матіїв*
Верстка *Стефанії Шеремети*
Коректура *Лідії Левицької*

Підписано до друку 28.12.2021 р. Формат 70х100/32.
Гарнітура «TextBook».

Видавництво «Лілея-НВ»
А/С 250, вул. Незалежності, 18/2, м. Івано-Франківськ, 76018
e-mail: lileyanv@gmail.com
Свідоцтво ІФ №8 від 28.12.2000 р.